జ్యోతిషగ్రంథములు.

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
అఱువది (గత) సంవత్సరముల పంచాంగము 1867—1927		10	0
ఆరూఢరత్నసిద్ధాంజనము	...	0	12
కేరళప్రశ్నము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	4
జాతకచంద్రిక, గోపాలరత్నాకరము	...	0	12
గౌళిశాస్త్రము, తెనుఁగు	...	0	3
ఛప్పన్నము, ప్రశ్నశాస్త్రము, తాత్పర్యసహితము	...	0	8
జలార్గళశాస్త్రము, ఆంధ్రటీకాసహితము	...	0	6
నక్షత్రచూడామణి, చక్కని ప్రతి	...	0	6
పుష్పబంధము, సాధారణ ప్రతి	...	0	8
బృహద్యోగరత్నాకరము, తెనుగువచనం	...	0	12
భృగుసూత్రములు ,,	...	0	6
భావార్థచంద్రిక ,,	...	1	0
మయవాస్తువు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	4
ముహూర్తదర్పణము, సటీక	...	2	0
లఘుజాతకము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	1	4
వనమాల (వర్షఫణి) ,,	...	0	4
వాస్తుసర్వస్వము ,,	...	0	6
వృద్ధపారాశర్యము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	1	0
షోడశప్రశ్నరత్నావళి, నెపోలియన్ అనుష్ఠించిన ప్రశ్నగ్రంథము నకు తెనుఁగు	...	0	4
శకునశాస్త్రము, (శ్రీనరసింహశతకము)	...	0	4
సనత్కుమారగృహవాస్తువు, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	4
సనత్కుమారశిల్పశాస్త్రము ,,	...	0	4
స్వప్నశాస్త్రము	...	0	3
సారావళి, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	3	8
సాముద్రికశాస్త్రము, సటీక	...	0	6
ఓిటో తెనుఁగుపద్యకావ్యము	...	0	6
హోరారత్నమాల, ఆంధ్రతాత్పర్యము	...	0	12

శ్రీ ర స్తు.

మే ఘ సం దే శ ము

శ్రీమహాకవి కాళిదాసకృతము

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితము

చె న్న పు రి :

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచేఁ

ప్ర క టి త ము.

Printed by
V VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA' PRESS, MADRAS.

పీఠిక

మేఘసందేశము కవికులశిరోమణి యగు కాళిదాసుచే రచియింపఁబడినది. ఈతఁడు రచించినవి రఘువంశాది మహా కావ్యములును, శాకుంతలాది నాట్య ప్రబంధములును, శ్రుత బోధాది లక్షణగ్రంథములును జగత్ప్రసిద్ధంబు లయి విలసిల్లుచున్నవి.

అందు ఈ మేఘసందేశము కవి కల్పించిన కథగలది.

ఎట్లనిన:—కుబేరుని కొలువులో నొక యక్షుఁడు తన యధికారమునందుఁ బ్రమాద పడుటవలన కుబేరుఁడు కోపించి వాని నొక సంవత్సరము కాంత నెడఁ బాసి యడవులయం దుండు మని శపించెను. అంత నా యక్షుఁడు చిత్రకూట పర్వతమున నివాసము చేసికొని కాంతా విరహమున కష్టముగా నెనిమిది మాసములు గడపెను. అంత ఆషాఢ మాసము రాఁగానే యా కొండచఱియను గ్రమ్ముకొని యున్న మేఘమునుఁ జూచి పరవశుఁడై కాంతయం దతి సక్తమైన మనస్సు కలవాఁడు కావున యుక్తాయుక్త విచారము లేక జడరూప మగు నా మేఘమునుఁ జూచి తన క్షేమవార్తను తన వనితకుఁ జెప్పు మని ప్రార్థించి పోవలసిన మార్గమును, అలకాపురిని, అందు తన గృహమును, తన గృహిణిని, ఆమెకుఁ జెప్పవలసిన సందేశమును విశదీకరించెను, ఆదికవి యగు వాల్మీకి వలె నీ కవిశిరోమణియును సుదార మధురంబు లగు

కవితావిశేషంబుల లోకోత్తరుం డైనవాఁ డని జగత్ప్రసిద్ధమే గదా?

ఇందు యక్షదంపతుల విప్రలంభ శృంగారము ప్రధానముగా వర్ణింపఁబడినది. శివకేశవాది దేవతామాహాత్మ్యంబులును పుణ్యతీర్థంబులును విశిష్ట దేశంబులును నానావిధంబులగు లోకవృత్తంబులను లోనుగాఁ గలయర్థంబు లనేకంబులు ప్రసక్తానుప్రసక్తము లై నిపుణతరంబుగ నిరూపింపఁబడి యున్నవి.

ఇట్లు
వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్.

శ్రీ ర స్తు.

మే ఘ సం దే శః

ప్ర థ మః స ర్గః

శ్లో. కశ్చిత్కాన్తావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః
శాపేనాస్తంగమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః,
యక్షశ్చక్రే జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు.

టీ. స్వాధికారాత్: స్వ=తనయొక్క, అధికారాత్ = ఆజ్ఞనుండి, ప్రమత్తః = మీఱినవాఁడు గనుకనే, కాంతా విరహ గురుణా- కాంతా = ప్రియురాలి (ని) యొక్క, విరహ = ఎడబాటుచేత, గురుణా = గొప్పదై (తరింప రానిదై), వర్షభోగ్యేణ = సంవత్సరకాల మనుభవింపఁ దగిన, భర్తుః = ప్రభువుయొక్క (కుబేరునియొక్క), శాపేన = శాపముచేత, అస్తంగమిత మహిమా- అస్తంగమిత = నాశమును బొందింపఁబడిన, మహిమా = సామర్థ్యము గల, కశ్చిత్ = ఒకానొక, యక్షః = యక్షుఁడు, జనక తనయా స్నాన పుణ్యోదకేషు- జనకతనయా = సీతాదేవియొక్క, స్నాన = స్నానముల చేత, పుణ్య=పవిత్రము లగు, ఉదకేషు = తీర్థములు గల, స్నిగ్ధచ్ఛాయా తరుషు- స్నిగ్ధ=దట్టము లైన, ఛాయా తరుషు=(నీడను కలిగించు) సురపొన్న చెట్లు గల, రామ గిర్యాశ్రమేషు; రామగిరి = చిత్రకూటపర్వతము యొక్క, ఆశ్రమేషు = ఆశ్రమములయందు, వసతిం = నివాసమును, చక్రే = చేసెను.

తా. పూర్వ మొకయక్షుఁడు కుబేరునిచే నొక యధికారమునందు నియమింపఁబడి యేమఱుపాటుచే నా యధికారమును జక్కఁగా జెల్లింపక యుండెను. దానిం జూచి కుబేరుఁడు వానిపైఁ గోపించి సంవత్సరకాలము కాంత నెడఁబాసి యడవులయందు నుండెదవు గాక యని శపించెను. ఆశాపము వలన నాతఁడు చిత్రకూటపర్వతమున సీతారాములు నివసించిన యాశ్రమములయందుండి శాపప్రభావముచేత తన దివ్యశక్తి పోయినందుకై ప్రియురాలి నెడ బాసిన దుఃఖముచేత సంవత్సర కాలము విరహము నెంతో గొప్పకాలముగఁ గడపుచు నుండెను.

శ్రీమల్లినాథకృత సంజీవనీవ్యాఖ్యానము.

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే,
సద్యోదక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవం,
తన్నరం వపుషి కుఞ్జరం ముఖే మన్మహే కిమపి తున్దిలం మహః.
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యం,
కరుణామసృణైఃకటాక్షపాతైఃకురుమామమ్బకృతార్థసార్థవాహమ్.
భారతీ కాళిదాసస్య కువ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
ఏషా సంజీవనీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి.
ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్ కాళిదాసో నామ మహాకవిః
'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే,
సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మితతయోపదేశయుజే'
ఇత్యాద్యాలఙ్కారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం,

'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే' దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్య విషయ
తాం చ పశ్యన్ మేఘసందేశాఖ్యం కావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితావిఘ్నపరి
సమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వాత్ 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తు
నిర్దేశో వాపి తన్ముఖ' మితి శాస్త్రాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖ
లక్షణత్వాత్ కావ్యాదౌ యక్షస్య గిరినివాసరూపం వస్తు నిర్దిశతి కశ్చి
దితి.— స్వాధికారాత్, ప్రమత్తః అనవహితః. 'ప్రమాదోఽనవధాన తే'
త్యమరః. * 'జుగుప్సా విరామ ప్రమాదార్థానా ముపసంఖ్యాన' మిత్యపాదా
నత్వాత్ పఞ్చమీ, అత ఏవ కాన్తావిరహేణ గురు
ణా దుర్భరేణ, దుస్తరేణేత్యర్థః. 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి
దుర్భర' ఇతి శబ్దార్ణవే. వర్షం (సంవత్సరం) భోగ్యేణ వర్షభోగ్యేణ * 'కా
లాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ' ఇతి ద్వితీయా * 'అత్యన్తసంయోగే చే' తి
సమాసః * 'కుమతి చే' తి ణత్వం, భర్తుః స్వామినః కుబేరస్య, శాపేన
అస్తం నాశం, గమితః ప్రాపితః, మహిమా సామర్థ్యం, యస్య సోఽ
స్తంగమితమహిమా * అస్త మితి మకారాన్తమవ్యయమ్, తస్య*'ద్వితీయే'
తి యోగవిభాగాత్ సమాసః, కశ్చిత్, యక్షః దేవయోనివిశేషః. 'విద్యా
ధరోఽప్సరోయక్షరక్షోగన్ధర్వకిన్నరాః, పిశాచో గుహ్యకస్సిద్ధో భూతోఽమీ
దేవయోనయ' ఇత్యమరః. జనకతనయాయాః సీతాయాః, స్నానైః
అవగాహనైః, పుణ్యాని పవిత్రాణి, ఉదకాని యేషు తేషు, పావనే ష్వి
త్యర్థః. ఛాయాప్రధానాస్తరవః ఛాయాతరవః* శాకపార్థివాదిత్వా త్సమా
సః, స్నిగ్ధాః సాన్ద్రాః, ఛాయాతరవో నమేరువృక్షా, యేషు తేషు, వసతి
యోగ్యేష్విత్యర్థః. 'స్నిగ్ధం తు మసృణే సాన్ద్రే' 'ఛాయావృక్షో నమేరు
స్స్యా' దిత్యుభయత్రాపి శబ్దార్ణవే. రామగిరిష్వితి చిత్రకూటః, తస్యాశ్ర
మేషు, వసతిం స్థితిం, చక్రే కృతవాన్. అత్ర లేశతస్తత్రత్యాద్రినగర
నదీ సముద్రాదివర్ణనసంభవాత్ మహాకావ్యత్వమ్. రసశ్చాత్ర విప్రలమ్భశృ
ఙ్గారః, తత్రాప్యన్యాదావస్థా; అత ఏవైకత్రానవస్థానం సూచిత 'మాశ్ర
మే ష్వి'తి బహువచనేన. సీతాం ప్రతి రామస్య హనుమత్సందేశం మనసి
నిధాయ మేఘసందేశం కవిః కృతవానిత్యాహుః. అత్ర కావ్యే సర్వత్ర

మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్ 'మన్దాక్రాన్తా జలధిషడగై ర్మ్భౌ నతౌ తా గురూ చే'తి లక్షణాత్.

తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తస్స కామీ
నీత్వా మాసాన్కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః,
ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుం
వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్శ. 2

టీ. తస్మిన్ అద్రౌ = ఆ (చిత్రకూట) పర్వతమందు, అబలావిప్రయుక్తః - అబలా=(తన) స్త్రీతో, విప్రయుక్తః = ఎడఁబాపఁబడినవాఁడై, కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః - కనక వలయ = బంగారు కడియము యొక్క, భ్రంశ = జారుటచే, రిక్త = వట్టిదైన, ప్రకోష్ఠః = ముంజేయి గల, కామీ = కాముకుఁడగు, సః = ఆయక్షుఁడు, కతిచిత్ మాసాన్=కొన్ని నెలలను, (ఇక్కడఁ గొన్ని యనఁగా నెనిమిది మాసములని గ్రహింప వలయును, ఏల యనఁగా? ఇతఁడు మేఘునితోఁ జెప్పు నపుడు "నా శాపకాలము సంవత్సరమునకుగా నింక నాలుగుమాసము లున్న" వని చెప్పఁబోవుచున్నాఁడు కాన.) నీత్వా=కడపి, ఆషాఢస్య = ఆషాఢమాసము యొక్క, ప్రథమదివసే = తొలి దినమునందు, ఆశ్లిష్టసానుం - ఆశ్లిష్ట= ఆక్రమింపఁబడిన, సానుం = చఱియగలదై, వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం-వప్రక్రీడా=చఱియలను గోరాడుటయందు, పరిణత = అడ్డముగాఁ గొమ్ములతోఁ బొడుచుచున్నట్టి, గజ=ఏనుఁగువలె, ప్రేక్షణీయం = చూడఁదగిన, తం=ఆ మేఘమును, దదర్శ=చూచెను.

తా. ఆ యక్షుఁడు ప్రియురాలి నెడఁబాసి విరహించుటచేఁ గృశించినవాఁడై యా కొండమీఁద నెనిమిది మాసములు కష్టముగఁ గడపెను. అంతట నాషాఢమాసము తొలి దినమునందు మేఘ మా కొండచఱియను గ్రమ్ముకొని దరిని గోరాడు నట్టి యేనుఁగువలెఁ జూపట్టియుండెను.

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్నద్రౌ చిత్రకూటాద్రౌ, అబలా విప్రయుక్తః— అబలయా కాన్తయా, విప్రయుక్తః విరహితః, కనకస్య, వలయః కటకం 'కటకం వలయోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః. తస్య, భ్రంశేన పాతేన, రిక్తః శూన్యః, ప్రకోష్ఠః కూర్పరాధఃప్రదేశో, యస్య స తథోక్తః 'కక్ష్యాన్తరం ప్రకోష్ఠం స్యాత్ ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దధః' ఇతి శాశ్వతః. విరహదుఃఖాత్ కృశ ఇత్యర్థః. కామీ కాముకః, సః యక్షః, కతిచిత్ మాసాన్ అష్టౌ మాసా నిత్యర్థః. 'శేషాన్ మాసాన్ గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వే'తి వక్ష్యమాణత్వాత్ నీత్వా యాపయిత్వా, ఆషాఢానక్షత్రేణ యుక్తా పౌర్ణమాసీ ఆషాఢీ* 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాల' ఇత్యణ్, ఆషాఢీ పౌర్ణమా స్యస్మిన్నాస ఇ త్యాషాఢో మాసః *'సాస్మిన్ పౌర్ణమా సీతి' సంజ్ఞాయామణ్, తస్య ఆషాఢమాసస్య, ప్రథమదివసే ఆద్యదివస ఇత్యర్థః. ఆశ్లిష్టసానుమ్ ఆక్రాన్తకూటం, వప్రక్రీడాః ఉత్ఖాతకేళయః. 'ఉత్ఖాతకేళి శ్శృఙ్గాద్యై ర్వప్రక్రీడా నిగద్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసు, పరిణతః తిర్యగ్దన్తప్రహారీ 'తిర్యగ్దన్తప్రహారీ తు గజః పరిణతో మత' ఇతి హలాయుధః. స చాసౌ గజశ్చ తమివ, ప్రేక్షణీయం దర్శనీయం, మేఘం దదర్శ. గజప్రేక్షణీయ మిత్యత్ర ఉపమాశబ్దాభావా ల్లుప్తోపమా.

కేచి 'దాషాఢస్య ప్రశమదివసే' ఇత్యత్ర 'ప్రత్యాసన్నే నభసీ'తి వక్ష్యమాణ నభోమాసప్రత్యాసత్త్యర్థం 'ప్రశమదివసే' ఇతి పాఠం కల్పయన్తి, తద సంగతమ్; ప్రథమదివసక్రమేణ [illegible]. నభోమాసప్రత్యాసత్తే ర్థమి త్యుక్త మితిచే న్న; ప్రత్యాసన్నమాత్రస్య సామాన్యప్రత్యాసత్త్యైవ దివసత్రయవ్యవధానే [illegible] వివక్షితత్వాత్ వివక్షితత్వేవా [illegible] సుదుర్వచకల్పనా యాం ప్రమాణాభావేన తదసంభవాత్. ప్రత్యుతాస్మిన్పక్షే ఏవ కుశలీ, సందేశస్య భావ్యర్థప్రతీ[illegible] [illegible] భవే [illegible] [illegible] వానర్థప్రతీ[illegible] ప్రతిప[illegible] సావశ ఏవ మహాభూలా ; తథా చ

కావ్యారమ్భ ఏవ ప్రతిబద్ధః స్యాదిత్యహో మూలచ్ఛేదీ తవ పాణ్డిత్య ప్రకర్షః! కథం తర్హి, 'శాపాన్తో మే భుజగశయనా దుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ, ఇత్యాదినా భగవత్ప్రబోధావధికస్య శాపస్య మాసచతుష్టయావశిష్టతోక్తిః, తయా హ్యేకాదశీ మారభ్యోత్థానైకాదశీపర్యన్తః మాసచతుష్టయం భవతి, దశదివసాధిక్యా దితి చేన్న; స్వపక్షేఽపి కథం సా వింశతిదివసన్యూనత్వా దితి సంతోష్టవ్యమ్. తస్మా దీషద్ద్విత్వస్యా వివక్షిత త్వాదితి సూక్తం 'ప్రథమదివస' ఇతి,

తస్య స్థిత్వా కథమపి పురః కౌతుకాధానహేతో
రన్తర్బాష్పశ్చిర మనుచరో రాజరాజస్య దధ్యౌ,
మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్దూరసంస్థే. 3

టీ. రాజ రాజస్య = (యక్షులకు రాజైన) కుబేరునియొక్క, అనుచరః = సేవకుఁడు (ఆ యక్షుఁడు), అన్తర్బాష్పః = లోపల నిమిడి యున్నకన్నీళ్లు గలవాఁడై (అనఁగా యతఁడు ధీరోదాత్తుఁడు గాన తనకుఁ గలిగిన శోకప్రయుక్త మయిన బాష్పములు వెలికి వెలియనీయని వాఁడని భావము), కౌతుకాధాన హేతోః - కౌతుక = ప్రియురాలితోఁ గూడి యుండుట యందలి కోరికను, ఆధాన = కలిగించుటకు, హేతోః = కారణ మైన, తస్య = ఆమేఘము యొక్క, పురః = ఎదుటను, కథమపి = ఎట్టకేలకు, స్థిత్వా = నిలిచి, చిరం = తడవుగా, దధ్యౌ = చింతించెను, (ఏల యనఁగా) మేఘా లోకే - మేఘ = మేఘముయొక్క, ఆలోకే = దర్శనము కలుగు చుండఁగా, సుఖినోఽపి = (ప్రియురాలితోఁ గూడిన) సుఖముగలవానికిని, చేతః = మనస్సు, అన్యథా వృత్తి - అన్యథా = మఱియొకవిధమైన (అనఁగా కామో ద్దీపిక మైన), వృత్తి = వ్యాపారముగలదిగా, భవతి = అగుచున్నది, కంఠా శ్లేష ప్రణయిని = కంఠాలింగనమును గోరుచున్న, జనే = జనము (ప్రియురాలు), దూరసంస్థే = దూరమున నునికి గలది యగుచుండఁగా, కిం పునః = ఇఁక నేమి చెప్పవచ్చును?

తా. సాధారణముగా మేఘదర్శనము ప్రియజన సాంగత్యమునందుఁ గోరికలను పుట్టించునది. అట్టి మేఘమును జూడఁగనే యక్షునకుఁ బ్రియురాలి నెడఁబాసి యుంటవలని శోకముచేత కంట నీరు గ్రమ్మినను మహాపురుషుండు గావున దానిని బైకి వెలిబుచ్చ నీయనివాఁడై తనకుఁ గలిగిన మనోవికారము నణఁగించు వఱకు ధ్యానించుచుండెను.

తస్యేతి.—రాజానో యక్షాః. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయో'రితి విశ్వః. రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః కుబేరః. 'రాజరాజో ధనాధిప' ఇత్యమరః *'రాజాహస్సఖిభ్యష్టజి' తి టచ్, తస్య, అనుచరః యక్షః, అన్తర్బాష్పః ధీరోదాత్తత్వా దన్తః స్తమ్భితాశ్రుస్సన్, కౌతుకాధానహేతోః అభిలాషోత్పాదనకారణస్య. 'కౌతుకం చాభిలాషే స్యా దుత్సవే నర్మహర్షయో'రితి విశ్వః. తస్య మేఘస్య, పురః అగ్రే, కథమపి గరీయసా ప్రయత్నేనేత్యర్థః. 'జ్ఞాతహేతువివక్షాయా మప్యాదిక్షే మవ్యయం, కథమాది తథాప్యన్తం యత్నగౌరవబాధయో'రి త్యుత్పలమాలాయామ్. స్థిత్వా చిరం, దధ్యౌ చిన్తయామాస *'ధ్యై చిన్తాయామి' తిధాతోర్లిట్. మనోవికారోపశమపర్యన్తమితి శేషః; వికారహేతు మేవాహ మేఘాలోక ఇతి:—మేఘాలోకే మేఘదర్శనే సతి, సుఖినోఽపి ప్రియాజనసంగతస్యాపి, చేతః చిత్తం, అన్యథాభూతా వృత్తిః (వ్యాపారో) యస్య తదన్యథావృత్తి భవతి, వికృతి మాపద్యత ఇత్యర్థః, కణ్ఠాశ్లేష ప్రణయిని కణ్ఠాలిఙ్గనార్థిని, జనే, దూరే సంస్థా (స్థితి) ర్యస్య తస్మిన్ దూర సంస్థే సతి, కిం పునః సుఖినోఽప్యేవం కిము విరహిణ ఇతి కిం వక్తవ్య మిత్యర్థః, విరహిణాం మేఘదర్శనం కామోద్దీపన మితి భావః. అత్రార్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః, తదుక్తం దణ్డినా 'జ్ఞేయస్సోఽర్థాన్తరన్యాసో వస్తుప్రస్తుత్య కిఞ్చన, తత్సాధన సమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః' ఇతి.

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ
జీమూతేన స్వకుశలమయీం హారయిష్యన్ప్రవృత్తిం,
స ప్రత్యగ్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్ఘాయ తస్మై
ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహార. 4

టీ. సః=ఆ యక్షుఁడు, నభసి = శ్రావణ మాసము, ప్రత్యాసన్నే = సమీపించినది యగుచుండఁగా, దయితా జీవితా లంబ నార్థీ - దయితా = ప్రియురాలి యొక్క, జీవిత = ప్రాణము యొక్క, ఆలంబన = పట్టుదలను, అర్థీ = కోరుచున్న వాఁడై, జీమూతేన = మేఘుని చేత, స్వ కుశల మయీం - స్వ = తనయొక్క, కుశలమయీం = క్షేమము ప్రధానముగాఁ గల, ప్రవృత్తిం=వృత్తాంతమును, హారయిష్యన్ = (తన ప్రియురాలికి) పంపఁ గోరిన వాఁడై, ప్రత్యగ్రైః = నూతనము లయిన (అనఁగా స్వభావముగా నాషాఢ మాసమునందుఁ బూచునట్టి), కుటజ కుసుమైః = కొండమల్లె పూవుల చేత, కల్పి తార్ఘాయ - కల్పిత = చేయఁబడిన, అర్ఘాయ - పూజగల, తస్మై-ఆమేఘునికొఱకు. ప్రీతి ప్రముఖ వచనం- ప్రీతిప్రముఖ = ప్రీతిపూర్వకమైన, వచనం = మాటగలుగునట్లుగా, స్వాగతం = స్వాగతమా? (కుశలమా?) అను మాటను, ప్రీతః = సంతోషించినవాఁడై, వ్యాజహార = పలికెను.

తా. యక్షుఁ డాషాఢ మాసము వెళ్ళఁగనే విరహి జనమునకు మిక్కిలి యుద్దీపక మగు వర్షర్తుప్రారంభమున తన ప్రియురా లెట్లైనను ప్రాణమును ధరించి యుండుటకై తన క్షేమవార్తను మేఘునిచేఁ బంపఁ గోరినవాఁడై క్రొత్తగాఁ బూచియున్న కొండమల్లెపూవులతోఁ బూజించి ప్రీతితో నా మేఘునిఁ గుశల మడిగెను.

అథ సమాహితాన్తఃకరణః కిం కృతవా నిత్య త్రాహ ప్రత్యాసన్న ఇతి.—సః యక్షః, యశ్చిరం దధ్యౌ స ఇత్యర్థః, నభసి శ్రావణమాసే.

'నభః ఖం శ్రావణో నభా' ఇత్యమరః. ప్రత్యాసన్నే ఆషాఢానన్తర్యాత్సన్నికృష్టే సతి, దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ సన్ వర్షాకాలస్య విరహిదుస్సహత్వాత్ 'ఉత్పన్నస్య ప్రతీకారాదనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధ ఏవ వర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ ప్రియాప్రాణధారణోపాయం చికీర్షన్నిత్యర్థః. జీవస్య (జీవనస్య) మూతః (పుటబన్ధో), జీమూతః *పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, తేన జీమూతేన జలధరేణ ప్రయోజ్యేన, స్వకుశలమయీం స్వక్షేమప్రధానాం, ప్రవృత్తిం వార్తాం. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తః' ఇత్యమరః. హారయిష్యన్ ప్రాపయిష్యన్* 'లృట్ శేషే చే'తి చకారాత్ క్రియార్థక్రియోపపదాత్ లృట్ప్రత్యయః. జీవనార్థం కర్మ జీవనప్రదేనైవ కారయితవ్య మితి భావః* 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మితి కర్మసంజ్ఞావికల్పాత్ పక్షే కర్తరి తృతీయా, ప్రత్యగ్రైః అభినవైః కుటజకుసుమైః గిరిమల్లికాభిః. 'కుటజో గిరిమల్లికే' తి హలాయుధః. కల్పితార్ఘాయ కల్పితః అనుష్ఠితః అర్ఘః పూజావిధిః, యస్య తస్మై కల్పితార్ఘాయ, 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘః' ఇత్యమరః. తస్మై జీమూతాయ *'క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యమి'తి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ప్రీతిప్రముఖాని (ప్రీతిపూర్వకాణి) వచాంసి యస్మిన్ కర్మణి తత్ప్రీతిప్రముఖవచనం యథాతథా, శోభనమాగతం స్వాగతం, స్వాగతవచనం, ప్రీతః సన్ వ్యాజహార కుశలాగమనం పప్రచ్ఛేత్యర్థః. నాథేన త్వత్ర 'ప్రత్యాసన్నే మనసీ'తి సాధీయానేవ పాఠః కల్పితః. ప్రత్యాసన్నే ప్రకృతిమాపన్నే సతీత్యర్థః. యస్తు తేనైవ పూర్వపాఠే విరోధః ప్రదర్శితః సోఽస్మాభి 'రాషాఢస్య ప్రథమదివస, ఇత్యేతత్పాఠవివరణసన్ధానేనైవ సమాధాయి.

ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
సన్దేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః,
ఇత్యౌత్సుక్యాదపరిగణయన్ గుహ్యకస్తం యయాచే
కామార్తా హి ప్రకృతికృపణాశ్చేతనాచేతనేషు. 5

టీ. ధూమ జ్యోతి స్సలిల మరుతాం - ధూమ = పొగయొక్కయు, జ్యోతి = తేజస్సుయొక్కయు, సలిల = నీటియొక్కయు, మరుతాం = గాలియొక్కయు, సన్నిపాతః = సమూహ మగు, మేఘః = మేఘము, క్వ= ఎక్కడ? పటు కరణైః - పటు=సమర్థము లైన, కరణైః = ఇంద్రియములు గల, ప్రాణిభిః = చేతనులచేత, ప్రాపణీయాః = పంపందగిన, సందేశార్థాః- సందేశ=వార్తలయొక్క, అర్థాః=విషయములు, క్వ = ఎక్కడ? ఇతి = ఇట్లు, ఔత్సుక్యాత్ =(తన ప్రియురాలి నెప్పుడు కూడి యుందునా యని?) తహ తహ పడుటవలన, అపరిగణయన్ = ఆలోచింపనివాడై, గుహ్యకః = యక్షుండు, తం = ఆ మేఘుని, యయాచే = (తన ప్రియురాలికి క్షేమముం జెప్పి రమ్మని) యాచించెను. కామార్తాః = కామముచేఁ బీడింపఁబడినవారు (మిక్కిలి కామము గలవారు), చేతనా చేతనేషు = చేతనుల విషయమందు నచేతనుల విషయమందును, ప్రకృతి కృపణాః- ప్రకృతి=స్వభావముచే, కృపణాహి = దీనులు (తెలివి మాలినవారుగదా!), [illegible] చేతనా చేతన జ్ఞాన శూన్యు లనుట.

తా. ధూమ జ్యోతి స్సలిల మరుత్తుల కలయిక యగు మేఘ మెక్కడ? మనుష్యులు మున్నగు వారిచేఁ బంప నర్హమగువార్త యెక్కడ? ప్రియురాలి యందలి వాత్సల్యముచే నిది గణింపక యక్షుఁడు దన క్షేమవార్తను ప్రియురాలికిఁ జెప్ప మేఘునిఁ బుత్తెంచెను. ఇది యుక్తమే. కారణ మేమనఁగా కాముకులకు యుక్తాయుక్త విచారమును జడచేతన జ్ఞానమును ఉండదు.

నను చేతనసాధ్య మర్థం కథ మచేతనేన కారయితుం ప్రవృత్త ఇత్యాక్షేపం కవిః సమాధత్తే ధూమేతి — ధూమశ్చ జ్యోతిశ్చ సలిలం చ మరుద్ (వాయు) శ్చ తేషాం, సన్నిపాతః సంఘాతః, మేఘః క్వ, అచేతనత్వా త్సందేశహరణానర్హ ఇత్యర్థః, పటుకరణైః సమర్థేంద్రియైః,

'కరణం సాధకతమం క్షేత్ర గాత్రేన్ద్రియే ష్వపి' త్యమరః. ప్రాణిభిః చేత నైః 'ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ' త్యమరః. ప్రాపణీయాః ప్రాపయితుం యోగ్యాః, సందిశ్యన్త ఇతి సందేశాః, త ఏవ అర్థాః, క్వ, ఇతి ఏవం, ఔత్సుక్యాత్ ఇష్టార్థో ద్యుక్తత్వాత్, 'ఇష్టా ర్థోద్యుక్త ఉత్సుక' ఇత్యమ రః. అపరిగణయన్ అవిచారయన్ గుహ్యకః యక్షః, తం మేఘం, య యాచే. తథా హి, కామార్తాః చేతనా శ్చ అచేతనా శ్చ చేతనాచేతనాః, తేషు విషయే, ప్రకృతి కృపణాః స్వభావ దీనాః, హి, కామాన్ధానాం యుక్తాయుక్తవివేకశూన్యత్వా దచేతనయాచ్ఞా న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. అత్ర మేఘసందేశయోః విరూపయో ర్ఘటనా స్వరూప ఘటనారూపో విష మాలఙ్కారః, తదుక్తం 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వాసౌ విషమాలఙ్కృతి స్త్రిధే' తి; స చార్థాన్తరన్యా సేనోజ్జీవిత ఇతి: తత్సమర్థకత్వేనైవ చతుర్థపాదే తస్యోపన్యాసాత్.

జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం
జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః,
తేనార్థిత్వం త్వయి విధివశాద్దూరబన్ధుర్గతో౽హం
యాచ్ఞా మోఘా వరమధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా. 6

టీ. (మేఘుఁడా!) త్వాం=నిన్ను, భువన విదితే - భువన = లోక ముల యందు, విదితే=ప్రసిద్ధ మగు, పుష్కలావర్తకానాం = పుష్కలములు ఆవర్తకము లనెడు మేఘములయొక్క, వంశే = కులమునందు, జాతం= పుట్టినవానినిగాను, కామరూపం=ఇచ్చ వచ్చిన రూపము (ధరింపఁ) గల వానినిగాను, మఘోనః=ఇంద్రునకు, ప్రకృతి పురుషం=ప్రధాన పురుషుని గాను, జానామి = ఎఱుఁగుదును, తేన=ఆ కారణముచే, విధి వశాత్ = దైవ యోగము వలన, దూరబన్ధుః- దూర=దూర దేశమునందు, బన్ధుః = బం ధుజనము గల, అహం=నేను, త్వయి=నీ యందు, అర్థిత్వం = యాచకత్వ మును, గతః=పొందినవాఁడను, అధిగుణే=గొప్ప గుణములు గలవానియందు,

యాచ్ఞా=యాచన, మోఘా=వ్యర్థ మైనను, వరం=ఇంచుక ప్రియమైనది, అధమే=నీచునియందు, లబ్ధ కామా-లబ్ధ = పొందఁబడిన, కామా = కోరిక గల దైనను, న (వరం)=ఇంచుకంత యుక్తము మైనది కాదు.

తా. మేఘుఁడా! నీవు గొప్ప వంశమునందుఁ బుట్టిన వాఁడవు, కామ రూపము గలవాఁడవు, ఇంద్రునకుఁ బ్రధానుఁడవు. ఈ సంగతి నాకుఁ దెలియును. నా బంధువులు దూర దేశమునం దున్నారు. గనుక నిన్ను యాచించు చున్నాను నీవంటి గొప్పవాని నాశ్రయించుట యుక్తము గాని నీచులను యాచించుట తగదు గదా!

సంప్రతి యాచ్ఞాప్రకార మాహ జాత మితి.—హే మేఘ, త్వాం, భువనేషు విదితే ప్రసిద్ధే, భువనవిదితే * 'సిద్ధే' తి భూతార్థే క్తప్రత్యయః. * 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానార్థత్వే తు * 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి భువనశబ్దస్య షష్ఠ్యన్తనియమాత్ సమాసో న స్యాత్ * 'క్తేన చ పూజాయా మి' తి నిషేధాత్, పుష్కలావర్తకాశ్చ కేచి న్మేఘానాం కూటస్థాః పుష్కలావర్తకా ఇ త్యుచ్యన్తే తేషాం వంశే కులే, జాతం, మహాకుల ప్రసూత మిత్యర్థః, కామరూపం ఇచ్ఛాధీనవిగ్రహం, దుర్గాదిసంచారక్షమ మిత్యర్థః, మఘోనః ఇన్ద్రస్య, ప్రకృతిపురుషం ప్రధానపురుషం, జానామి, తేన తవ ప్రభుత్వాభిజాత్యాదిగుణయోగిత్వేన హేతునా, విధివశాత్ దైవాయత్తత్వాత్. 'విధి ర్విధానే చే' త్యమరః. 'వశ ఆయత్తతాయాం చ వశ ఇచ్ఛాప్రభేదయో రి' తి విశ్వః, దూరే బన్ధు ర్యస్య సః, దూరబన్ధుః వియుక్తభార్యః, అహం, త్వ య్యర్థిత్వం గతః: నను యాచకస్యా యాచ్యగుణోత్కర్షః కు త్రోపయుజ్యత ఇ త్యాశఙ్క్య దైవా ద్యాచ్ఞాభఙ్గేఽపి లాఘవదోషాభావ ఏవ ఉపయోగ ఇత్యాహ యాచ్ఞేతి:—తథాహి, అధిగుణే అధికగుణే పుంసి విషయే యాచ్ఞా, మోఘా నిష్ఫలాపి, వరం ఈషత్ప్రియం, దాతుర్గుణాఢ్యత్వాత్ ప్రియత్వం, యాచ్ఞా వైఫల్యాదీషత్ప్రియత్వ మితి భావః, అధమే నిర్గుణే, యాచ్ఞా తు, లబ్ధ కామాపి,

న పరమ్ ఈషత్ప్రియ మపి న భవతీ త్యర్థః. 'ద్రైవా ద్వౌ తే వర శ్శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబే మనాక్ప్రియ' ఇత్యమరః. అర్థాన్తరన్యాసానుప్రాణితః ప్రేయో ఒలఙ్కారః, తదుక్తం దణ్డినా. 'ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యాన' మితి. ఏత చ్చాద్యపాదత్రయే చతుర్థపాదస్థేనార్థాన్తరన్యాసేనోపజీవిత మితి సువ్యక్త మేవ.

సన్తప్తానాం త్వమసి శరణం తత్పయోద ప్రియాయా
స్సందేశం మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య,
గన్తవ్యా తే వసతి రలకా నామ యక్షేశ్వరాణాం
బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌతహర్మ్యా. 7

టీ. పయోద = మేఘుఁడా! సన్తప్తానాం = (ఎండచేతఁగాని విరహముచేతఁ గాని) సంతాపము (కాక) నొందినవారికి, శరణం = రక్షకుండవు, అసి=అగుచున్నావు. తత్ = ఆ కారణమువలన, ధనపతి క్రోధ విశ్లేషితస్య- ధనపతి = కుబేరునియొక్క, క్రోధ = కోపముచేత, విశ్లేషితస్య = ఎడఁబాపఁబడిన, మే=నాయొక్క; సందేశం = వార్తను, ప్రియాయాః = ప్రియురాలికి, హర = పొందింపుము (చెప్పుము), బాహ్యోద్యానస్థిత హర శిర శ్చంద్రికా ధౌత హర్మ్యా - బాహ్య = వెలుపల నున్న, ఉద్యాన = రాజు తోట యందు, స్థిత = ఉండిన, హర = శివునియొక్క, శిరః = శిరస్సునందలి, చంద్రికా = వెన్నెలచేత, ధౌత = నిర్మలము లయిన, హర్మ్యా = మేడలు గల, అలకానామ=అలకా పట్టణ మని ప్రసిద్ధ మయిన, యక్షేశ్వరాణాం = యక్ష రాజులయొక్క (శ్రేష్ఠులయిన యక్షులయొక్క), వసతిః = స్థానము, తే=నీకు, గన్తవ్యా = పోవఁదగినది.

తా. మేఘుఁడా! నీవు ఎండచేత సంతాపము నొందిన వారిని నుదక మిచ్చి కాపాడుచున్నావు; వియోగము నొందిన వారిని నొకచోటఁ కూర్చి కాపాడుచున్నావు; గనుక కుబేరుఁడు కోపముచే నెడఁబాపఁగా నిక్కడఁ బడియున్న నా మాట

నా ప్రియురాలికిఁ జెప్పుము. నా ప్రియురాలు ఉండు చోటు అలకాపట్టణము. అది యక్షరాజుల నివాసపట్టణము. ఆపట్టణపు తోఁటయందు శివుఁడు ఉన్నాఁడు. ఆయన శిరమున ధరించిన చంద్రుని వెన్నెలచేత ఆపట్టణములోని మేడలు శుభ్రముగా వెలుఁగుచుండును, అక్కడికి నీవు పోవలయును.

సంతప్తానా మితి— హే పయోద జలద, త్వం, సంతప్తానామ్ ఆతపేన ప్రవాసవిరహజేన తాపేన చ సంజ్వరితానాం. 'సంతాప స్సంజ్వర స్సమా' విత్యమరః. శరణమ్ ఆతపఖిన్నానాం పయోదానేన ప్రోషితానాం స్వస్థానప్రణయనేన చ రక్షితాసి, 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' త్యమరః. తత్ తస్మాత్ కారణాత్, ధనపతేః కుబేరస్య, క్రోధేన, విశ్లేషితస్య ప్రియయా వియోజితస్య, మే మమ, సందేశం వార్తాం, ప్రియాయాః హర ప్రియాం ప్రతి నయేత్యర్థః. * సంబన్ధ సామాన్యే షష్ఠీ, సందేశహరణే నావయో స్సంతాపం నుదేత్యర్థః; కుత్ర స్థానే సా స్థితా? తత్స్థానస్య వా కిం వ్యావర్తకమ్? తత్రాహ గన్తవ్యేతి:— బహి ర్భవం బాహ్యం *'బహి ర్దేవ పఞ్చ జనేభ్య శ్చే తి వక్తవ్య మి' తి ష్యఞ్ప్రత్యయః, బాహ్యోద్యానే స్థితస్య హరస్య శిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధౌతాని (నిర్మలాని) హర్మ్యాణి (ధనికభవనాని) యస్యాం సా తథోక్తా. 'హర్మ్యాది ర్ధనినాంవాస' ఇ త్యమరః, అనేన వ్యావర్తకముక్తం, అలకా నామ అలకేతి ప్రసిద్ధా, యక్షేశ్వరాణాం, వసతిః స్థానం, తే తవ, గన్తవ్యా, త్వయా గన్తవ్యేత్యర్థః *కృత్యానాం కర్తరి వే' తి షష్ఠీ.

త్వామారూఢం పవనపదవీముద్గృహీతాలకాన్తాః
ప్రేక్షిష్యన్తే పథికవనితాః ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః,
కః సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం
న స్యాదన్యోఽప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః? 8

అవతారిక. నా పనికిఁ బోవు నపుడు మఱియొక లాభము గలుగునను చున్నాఁడు.—

టీ. పవన పదవీం=ఆకాశమును, ఆరూఢం = ఎక్కిన, త్వాం=నిన్ను, పథిక వనితాః = బాటసారుల స్త్రీలు, (అనఁగా తమ పురుషులు దూర దేశము లకుఁ బోయినందున నింట నుండి విరహతాపము నొందుచుండిన స్త్రీలు), ప్రత్యయాత్ = నిన్నుఁ జూడఁగనే తమ ప్రియులు వత్తు రను నమ్మకము వలన, ఆశ్వసన్త్యః = ఊరడిల్లు చున్నవారై, ఉద్గృహీ తాల కాంతాః- ఉద్గృహీత = ఎత్తి పట్టుకొనఁ బడిన, అలకాంతాః = ముంగురుల కొనలు గలవారై, ప్రేక్షిష్యంతే = చూడఁ గలరు, త్వయి = నీవు, సన్నద్ధే = ప్రయత్న పడినవాఁడ వగుచుండఁగా, విరహ విధురాం - విరహ = ఎడ బాయుటచేత, విధురాం=మనస్సునఁ గలఁతఁ జెందిన, జాయాం ప్రియం రాలిని, కః=ఎవ్వఁడు, ఉపేక్షేత = ఒప్పరికించును, అన్యోఽపి (నాకంటె) ఇత రుఁడును, యః జనః = ఏ జనుఁడు, అహమివ = నావలె, పరాధీనవృత్తిః= ఇతరాధీన మైన జీవిక గలవాఁడు (అనఁగా స్వతంత్రుఁడు కానివాఁడు), న స్యాత్ =ఉండఁడో.

తా. నీవు నాపనికొఱకు ఆకాశమునఁ బోవుచుండఁగా విరహము నొందిన స్త్రీలు ముంగురులు పై కెత్తి నిన్నుఁ జూచి యింక తమ ప్రియులు తమ యొద్దకు వత్తు రని నమ్ము దురు. అప్పుడు వారి విరహతాపము కొంత తగ్గును గనుక అట్టి సుకృతము నీకుఁ గలుగును. నీవు వ్యాపించుచుండఁగా విరహముచే వ్యాకులపడుచున్న ప్రియురాలి నెవ్వఁడు నుపే క్షింపఁడు. నే నొక్కఁడను మాత్రము స్వాతంత్ర్యము లేక పడి యున్నాను.

మదర్థం ప్రవృత్తస్య తవ పథికాఙ్గనాసమాశ్వాసన మానుషఙ్గికఫలమి త్యాహ—త్వా మితి. పవన పదవీం ఆకాశం, ఆరూఢం, త్వాం,

పన్థానం గచ్ఛన్తీతి పథికాః, * 'పథః ష్కన్' ఇతి ష్కన్ ప్రత్యయః, తేషాం వనితాః ప్రోషితభర్తృకాః, ప్రత్యయాత్ ప్రియాగమన విశ్వాసాత్. 'ప్రత్యయోఽధీన శపథజ్ఞాన విశ్వాసహేతు ష్వి' త్యమరః, ఆశ్వస్తాః విశ్వాసితాః, శ్వసిధాతోః క్తప్రత్యయాత్ *'ఉగిత శ్చే'తి జీప్, తథా, ఉద్గృహీతాలకాన్తాః దృష్టిప్రసారార్థ మున్నమయ్య ధృతాలకాగ్రాః సత్యః, ప్రేక్షిష్యన్తే ఆత్మోత్కణ్ఠయా ద్రక్ష్యన్తీత్యర్థః. మదాగమనేన పథికాః కథం నాగమిష్యన్తీ త్యత్రాహ—కథాహి, త్వయి, సన్నద్ధే వ్యాపృతే సతి, విరహవిధురాం (వివశాం), జాయాం, కః ఉపేక్షేత న కోఽప్యుపేక్షేతే త్యర్థః, అన్యోఽపి మద్వ్యతిరిక్తోఽపి, యో జనః, అహ మివ, పరాధీన వృత్తిః పరాయత్తజీవికో న స్యాత్, స్వతన్త్ర స్తు న కోఽప్యుపేక్షేతే త్యర్థః. అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః. తదుక్తం * 'కార్యకారణసామాన్య విశేషాణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః' ఇతి.

మన్దంమన్దం నుదతి పవనశ్చానుకూలో యథా త్వాం
వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః,
గర్భాధానక్షణపరిచయాన్నూనమాబద్ధమాలాః
సేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం బలాకాః. 9

అవతారిక. శుభ శకునము లగుచున్నవి. కార్యసిద్ధి యగు ననుచున్నాఁడు —

టీ. అనుకూలః = నిన్ననుసరించి వచ్చునట్టి, పవనః = వాయువు, త్వాం = నిన్ను, మందం మందం = మిక్కిలి తిన్నఁగా, యథా = (కార్యసిద్ధికిఁ) దగినట్లు, నుదతి = త్రోయుచున్నాఁడు (ప్రేరేపించుచున్నాఁడు), సగంధః = (నీకు) సంబంధము గల, తే=నీకు, వామః=ఎడమపట్టున నున్న, అయం చాతక శ్చ = ఈ కనుపడుచున్న చాతక పక్షియు, మధురం=వినసొంపుగా, నదతి = పలుకుచున్నది. (ఈ రెండు శుభ శకునము లిష్టార్థదగు

చున్నవి, మఱియును, శుభశకునము గాఁగల దని చూచున్నాఁడు.) గర్భాధాన క్షణ పరిచయాత్ - గర్భ = గర్భము నందు జంతువును, ఆధాన = ఉంచుట యను, క్షణ = ఉత్సవమునందలి, పరిచయాత్ = అభ్యాసమువలన, ఖే = ఆకాశమునందు, ఆబద్ధ మాలాః-ఆబద్ధ = అంతటనుఁ గట్టఁ బడిన, మాలాః= పంక్తులు గల, బలాకాః = ఆఁడు కొక్కెరలు, నయన సుభగం = కన్నులకింపగు, భవంతం = నిన్ను, నూనం = తప్పక, సేవిష్యంతే = సేవింపఁగలవు.

తా. మేఘుఁడా! నీ కనుకూలముగా గాలి వీచుచున్నది. చాతకపక్షి మధురముగాఁ బలుకున్నది. కొక్కెర పక్షులు నిన్ను సంతోషముగా సేవింపఁగలవు

నిమిత్తాన్యపి తే శుభాని దృశ్యన్త ఇ త్యాహ—మన్దంమన్దమితి. అనుకూలః, పవనో వాయు శ్చ, త్వాం, మన్దంమన్దమ్ అతిమన్ద మిత్యర్థః. * అత్ర కథఞ్చి ద్వీప్సాయా మేవ ద్విరుక్తి ర్నిర్వాహ్యా * 'ప్రకారే గుణ వచన స్యే'తి తదాశ్రయణే కర్మధారయవద్భావేన సుబ్లుకి మన్దమన్ద మితి స్యాత్, త దే వాహ వామనః, * 'మన్దంమన్ద మిత్యత్ర న ప్రకారార్థ ఇతి ద్విర్భావ' ఇతి, యథా సదృశం, భావిఫలానురూప మిత్యర్థః. 'యథా సాదృశ్య యోగ్యత్వ వీప్సా స్వ ర్థానతిక్రమ' ఇతి యాదవః, నుదతి ప్రేరయతి, అయం సగన్ధః సగర్వః—సంబన్ధీ తి కేచిత్ * 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయో రి' త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, తే తవ, వామో వామభాగస్థః. 'వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామస్థితేఽపి చే'తి శబ్దార్ణవే. చాతకః పక్షివిశేషశ్చ మధురం శ్రావ్యం, నదతి వ్యాహరతి; ఇదం నిమిత్తద్వయం వర్తతే, వర్తిష్యతే చాపరం నిమిత్త మిత్యాహ గర్భేతి.—గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః. 'గర్భోఽపవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పనస కంటకే. కుక్షౌ కుక్షిస్థజన్తౌ చే'తి యాదవః, త స్యాధాన (ముత్పాదనం, ప దేవ క్షణః (ఉత్సవః), సుఖ హేతుత్వాదితి భావః. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ'ఇ త్యమరః, తస్మిన్పరిచయా (దభ్యా

సా) ద్ధతోః, ఖే వ్యోమ్ని, ఆబద్ధమాలాః గర్భాధానసుఖార్థం తత్సమీపే బద్ధపఙ్క్తయ ఇత్యర్థః, ఉక్తం చ కర్ణోదయే. 'గర్భం బలాకా దధతే౽భ్రయోగా న్నాకే నిబద్ధావళయ స్సమన్తా ది' తి. బలాకాః బలాకాఙ్గనాః, నయనసుభగం దృష్టిప్రియం, భవన్తం, నూనం సత్యం, సేవిష్యన్తే. అనుకూలవాత చాతకరుత బలాకాదర్శనానాం శుభసూచకత్వం శకునశాస్త్రే దృష్టమ్; తత్తు విస్తరభయాన్న లిఖితమ్.

తాం చావశ్యం దివసగణనాతత్పరామేకపత్నీ
మవ్యాపన్నామవిహతగతిర్ద్రక్ష్యసి భ్రాతృజాయాం,
ఆశాబన్ధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యఙ్గనానాం
సద్యః పాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణద్ధి. 10

టీ. దివస గణనా తత్పరాం - దివస = దినములకు, గణన = ఎంచుటయందు, తత్పరాం = ఆసక్తురా లైనది గనుకనే, అవ్యాపన్నాం = (శాపాంతము నందు నేను వత్తు ననునట్టి యాశచేత) ఆపదను బొందనిదియు, ఏక పత్నీం = పతివ్రత యైనదియు, భ్రాతృ జాయాం = నీకు సోదరుఁడనగు నా యొక్క భార్యయైన (నీకు వదినె యగు) ఇచ్చట నన్న భార్య యనుటవలన గురుపత్నీ శ్వశురపత్నీ భ్రాతృపత్నీ పితృపత్నీ రక్షకపత్నీ యను నైదుగురును సమానులగుటచే శంకలేక చూడవచ్చు నని యభిప్రాయము), తాం=ఆ నా ప్రియురాలిని, అవిహత గతిః-అవిహత = వ్యర్థముగాని, గతిః=గమనము గలవాఁడవై, అవశ్యం=తప్పక, ద్రక్ష్యసి = చూడఁగలవు, ఆశా = మిక్కిలి ప్రేమ యనెడు, బంధః = తొడిమ, ప్రణయి = ప్రేమగలది గనుకనే, కుసుమసదృశం = పుష్పముతో సమాన మైనది గనుకనే, విప్రయోగే=వియోగమునందు, సద్యః = అప్పుడు, పాతి = జారి పడునట్టి, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, హృదయం = జీవితమును, ప్రాయశః=తరుచుగా, రుణద్ధి = అడ్డగించుచున్నది.

తా. అతి ప్రేమ గలిగిన స్త్రీల బ్రతుకు సుకుమారమై యుండును. ప్రియుల నెడఁబాసిరని వదలి పోవునదిగా యుం

డును. అట్టి జీవితము ప్రియ సమాగమమందలి యాసచే నిలిచి యుండును గదా! అటుల పతివ్రత యగు నా ప్రియురాలును నేను వచ్చుట కింక నెన్ని దినము లున్నవో యని యెన్నుచుఁ ప్రాణము ధరించి యుండును. మన మిద్దఱము సోదర భావము గలవారముగావున నీకు వదినె యైనది, నీకుఁ దల్లితో సమానురాలు, నీవు పోయి చూచుట కడ్డము లేదు.

న చ తస్యానాశాద్విశేషలాభాన్నిష్ఫలస్తే ప్రయాస ఇత్యాహ — తాం చేతి. హే మేఘ, దివసానాం అవశిష్టదినానాం, గణనాయాం సంఖ్యానే, తత్పరామ్ ఆసక్తాం, 'తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ' ఇత్యమరః. అత ఏవ, అవ్యాపన్నామ్ అమృతాం, శాపావసానే మదాగమనప్రత్యాశయా జీవన్తీ మిత్యర్థః. ఏకః పతి రస్యాస్తా మేకపత్నీమ్ పతివ్రతామిత్యర్థః. * నిత్యం సపత్న్యాదిష్వితి జీప్ నకారశ్చ, భ్రాతు (ర్మే) జాయాం భ్రాతృజాయాం, మాతృవన్నిశ్శఙ్కం దర్శనీయా మిత్యాశయః. తాం మత్ప్రియాం అవిహతగతిః సఫలగమనస్సన్, ద్రక్ష్యసి ఆలోకయిష్యసి; తథాహి, ఆశా అతితృష్ణా 'ఆశాదిగతితృష్ణయో' రితి విశ్వః. బధ్యతే అనేనేతి బన్ధః బన్ధనం వృన్తమితి యావత్, ఆశైవ బన్ధః ఆశాబన్ధః - కర్తా, ప్రణయి ప్రేమయుక్తం, అత ఏవ, కుసుమసదృశం కుసుమసుకుమార మిత్యర్థః. అత ఏవ విప్రయోగే వియోగే, సద్యఃపాతి సద్యోభ్రంశనశీలం, అఙ్గనానాం, హృదయం జీవితం 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాకూత వృక్కయో'రితి శబ్దార్ణవే. ప్రాయశః ప్రాయేణ, రుణద్ధి ప్రతిబధ్నాతీత్యర్థాన్తరన్యాసః.

కర్తుం యచ్చ ప్రభవతి మహీముచ్ఛిలీన్ధ్రామవన్ధ్యాం
తచ్ఛ్రుత్వా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః,
ఆ కైలాసాద్బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః
సంపత్స్యన్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః. 11

అవ. నీకు మార్గమున సహాయ సంపత్తియుఁ గల దనుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్=ఏ యంబుయు, మహీం = భూమిని, ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్ = మొలచిన పుట్ట గొడుగులు గలది గనుక నే, అవంధ్యాం = ఫలముగల దాని. నిగా, కర్తుం=చేయుటకును, ప్రభవతి = సమర్థ మౌనో, తత్ = అట్టి, శ్రవణ సుభగం= చెవుల కింపైన, తే = నీయొక్క, గర్జితం = ఉఱుమును, శ్రుత్వా = విని, మాన సోత్కాః = మానస సరస్సునం దుత్కంఠ (ఎప్పు డెప్పుడు పోయి చేరుదు మో యని వేగిరపాటు) గలవై, బిసకిసలయ చ్ఛేద పాథేయ వన్తః - బిస = తామర తూఁడులయొక్క, కిసలయ = కొనలయొక్క, ఛేద=ముక్కలచేత, పాథేయవన్తః = దారిబత్తెము గలవి యగు, రాజ హంసాః=రాజ హంసలు, నభసి = ఆకాశమునందు, భవతః = నీకు, ఆకైలాసాత్ = కైలాసపర్వతమువఱకు, సహాయాః=కూడా వచ్చువారు గా, సంపత్స్యంతే=కాఁగలవు.

తా. భూమిని శిలీంధ్రములు మొలచుటచే సఫలమైన దానిని గాఁ జేయు నట్టి నీగర్జితము వినుటకు నింపైనదియు నగు నీ యుఱుమును విని రాజహంసలు లేఁత తామర తూండ్ల ముక్కలను దారిబత్తెముగాఁ జేసికొని కైలాసపర్వతము దనుక నీకు సహాయులై రాఁగలవు

కర్తుమితి,—యద్గర్జితం కర్తృ, మహీం, ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్ ఉద్భూత కన్దలికాం 'కన్దల్యాం చ శిలీన్ధ్రః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే, అత ఏవ, అవన్ధ్యాం సఫలాం, కర్తుం, ప్రభవతి శక్నోతి, శిలీన్ధ్రాణాం భావిసస్యసంపత్తి సూచకత్వాదితి భావః, తదుక్తం నిమిత్తనిదానే, 'కాలాభ్రయోగా దుదితాః శిలీన్ధ్రాః సంపన్నసస్యాం కథయన్తి ధాత్రీమ్' ఇతి, తత్ శ్రుత్వా, మాన సోత్కాః మానసే సర స్యున్మనసః, ఉత్సుకా ఇతియావత్ * ఉత్క ఉన్మనాః ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, కాలాన్తరే మానసస్య హిమదుష్టత్వా ద్ధిమస్య చ హంసానాం -రోగ హేతుత్వా దన్యత్ర గతా హంసాః పున ర్వర్షాసు

మానస మేవ గచ్ఛన్తీతి ప్రసిద్ధిః, బిసకిసలయానాం మృణాళాగ్రాణాం. ఛేదైః శకలైః, పాథేయవన్తః పథి సాధు పాథేయం పథిభోజ్యమ్ * పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్. తద్వన్తః మృణాళాగ్రశకలసమ్బలవన్త ఇత్యర్థః. రాజహంసాః హంసవిశేషాః 'రాజహంసాస్తు తే చఞ్చుచరణైర్లోహితైః సితాః' ఇత్యమరః. నభసి వ్యోమ్ని. భవతః తవ, ఆ కైలాసాత్ కైలాస పర్యన్తమ్ * పదద్వయం చైతత్, సహాయాః సయాత్రాః 'సహాయస్తు సయాత్రః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే. సంపత్స్యన్తే భవిష్యన్తి.

ఆపృచ్ఛస్వ ప్రియసఖమముం తుఙ్గమాలిఙ్గ్య శైలం
వన్ద్యైః పుంసాం రఘుపతిపదైరఙ్కితం మేఖలాసు,
కాలే కాలే భవతి భవతా యస్య సంయోగమేత్య
స్నేహవ్యక్తిశ్చిరవిరహజం ముఞ్చతో బాష్పముష్ణమ్. 12

టీ. ప్రియ సఖం = ప్రేమగల చెలికాఁడైన వాఁడును, తుంగం = ఉన్నతుఁడైన వాఁడును, పుంసాం = చేతనులకు, వన్ద్యైః = నమస్కరింపఁదగిన, రఘుపతి పదైః-రఘుపతి=శ్రీరామునియొక్క, పదైః = పాదములచేత, మేఖలాసు = క్రింద నడిమి ప్రదేశములయందు. అంకితం = చిహ్నముగల వాఁడును నగు, అముం శైలం = ఈ చిత్రకూటపర్వతమును, ఆలిఙ్గ్య = కౌఁగిలించుకొని, ఆపృచ్ఛస్వ = వేఁడు కొనుము, కాలేకాలే=ప్రతివర్షాకాలమందునను, (సఖుఁడవైన నీతోఁడఁ గూడినప్పు డెల్లను), భవతా = నీతోఁడ, సంయోగం=కూడికను, ఏత్య=పొంది, చిర విరహ జం = చాల కాల మెడఁబాసి యుండుటవలనఁ బుట్టిన, ఉష్ణం = వేఁడియగు, బాష్పం = ఆవిరిని (కన్నీటిని), ముంచతః = విడుచుచున్న, యస్య = ఏ పర్వతముయొక్క, స్నేహ వ్యక్తిః = ప్రేమావిర్భావము, భవతి = కలుగుచున్నదో.

తా. ఈ చిత్రకూటము నీకు మిత్రుఁడు, శ్రీరామమూర్తి పాదారవింద స్పర్శచే పావనుఁడగుటచే [illegible] వాఁడు, నీవు వచ్చినపుడు ఆనందించువాఁడగు [illegible] నీతని

నాలింగనముఁ జేసి కొని పోయి వచ్చెదనని మర్యాదగా వీడుకొనుము.

ఆపృచ్ఛస్వేతి:—ప్రియం సఖాయం ప్రియసఖం, * 'రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' ఇతి టచ్ సమాసాన్తః. తుఙ్గమ్ ఉన్నతం పుంసాం వన్ద్యైః ఆరాధనీయైః, రఘుపతిపదైః రామపాదన్యాసైః, మేఖలాసు కటకేషు,' అథ మేఖలా శ్రోణిస్థానేఽద్రికటకే కటిబన్ధేభబన్ధనే' ఇతి యాదవః. అఙ్కితం చిహ్నితమ్. ఇత్థం సఖిత్వాన్మహత్త్వా త్పవిత్రత్వాచ్చ సంభావనార్హమ్, అముం శైలం చిత్రకూటాద్రిమ్, ఆలిఙ్గ్య. ఆపృచ్ఛస్వ సాధో యామీత్యామన్త్రణేన సభాజయ, 'ఆమన్త్రణసభాజనే, ఆపృచ్ఛనం, ఇత్యమరః. * 'ఆఙి నుప్రచ్ఛ్యో రుపసంఖ్యానం, ఇత్యాత్మనేపదమ్. సఖిత్వం నిర్వాహయతి, కాలఇతి.—కాలే కాలే = ప్రతిప్రావృట్కాలం, సుహృత్సఙ్గమనకాలశ్చ కాలశబ్దేనోచ్యతే * వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, భవతా, సంయోగం సంపర్కం, ఏత్య, చిరవిరహజం, ఉష్ణం, బాష్పమ్ ఊష్మాణం, నేత్రజలం చ, 'బాష్పో నేత్రజలోష్మణోః' ఇతి విశ్వః. ముఞ్చతో, యస్య శైలస్య, స్నేహవ్యక్తిః ప్రేమావిర్భావః భవతి, స్నిగ్ధానాం హి చిరవిరహసంగతానాం బాష్పపాతో భవతీతి భావః.

సంప్రతి తస్య మార్గం కథయతి:—

మార్గం తావచ్ఛృణు కథయతస్త్వత్ప్రయాణానురూపం
సందేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయం,
ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిషు పదం న్యస్య గన్తాసి యత్ర
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః స్రోతసాం చోపభుజ్య. 13

టీ. జలద = మేఘుఁడా! తావత్ = ఇప్పుడు, కథయతః = చెప్పుచున్న, (మత్తః = నావలన), త్వత్ప్రయాణాను రూపం - త్వత్ = నీ యొక్క, ప్రయాణ = ప్రయాణమునకు, అనురూపం = తగిన, మార్గం = త్రోవను, శృణు = వినుము, తదను = పిమ్మట, శ్రోత్రపేయం = చెవులచేఁ ద్రావఁ

దగిన (అనఁగా మిక్కిలి యాసచే వినఁ దగిన), మఱియుఁ నేను చెప్పఁ బోవు సందేశమును వినువారికి నమృతము త్రావిన ట్లానందము గలుగు నను నర్థము "పేయం" అను పదముచేఁ దెలియఁ బడుచున్నది. మే = నాయొక్క, సందేశం=సమాచారమును, శ్రోష్యసి = వినఁగలవు, యత్ర=ఏ మార్గమునందు, ఖిన్నః ఖిన్నః=మిక్కిలి శ్రమపడిన వాఁడవై, శిఖరిషు = పర్వతములందు, పదం=అడుగును న్యస్య చ = ఉంచియు, క్షీణః క్షీణః = మిక్కిలి చిక్కిపోయిన వాఁడవై, స్రోతసాం = నదులయొక్క, పరిలఘు = మిక్కిలి తేలిక యిన, పయః = ఉదకమును, ఉపభుజ్య = ఉపయోగించుకొనియు (త్రాగియు), గంతాసి = పోవం గలవు.

తా. మేఘుఁడా! నేను నీకు ముందు పోవుటకుఁ దగిన మార్గమును చెప్పి తరువాత వినుట కింపైన సమాచారమును చెప్పెదను వినుము. నేను చెప్పఁ బోవు నట్టి మార్గమున నీకు శ్రమ గలిగినప్పుడు పర్వతములమీఁద నిలిచి పోవచ్చును గను నీ కామార్గము హితముగా నుండును.

మార్గమితి.— హే జలద, తావత్ ఇదానీం, కథయతః, మత్త ఇతి శేషః, త్వత్ప్రయాణస్య, అనురూపమ్ అనుకూలం, మార్గం అధ్వానం. 'మార్గో మృగమదే మాసే సౌమ్యర్క్షేఽన్వేషణేఽధ్వని' ఇతి యాదవః శృణు, తదను మార్గశ్రవణానన్తరం, శ్రోత్రాభ్యాం పేయం సాదార్హ్యం, అతితృష్ణయా శ్రోతవ్యమిత్యర్థః. పేయగ్రహణాత్సందేశస్యామృతసామ్యం గమ్యతే. మే, సందేశం వాచికం, 'సందేశవా గ్వాచికం స్యాత్' ఇత్యమరః. శ్రోష్యసి, యత్ర మార్గే, ఖిన్నః ఖిన్నః, అభీక్ష్ణం క్షీణబలః సన్ * నిత్యవీప్సయోః ఇతి నిత్యార్థే ద్విర్భావః. శిఖరిషు పర్వతేషు, పదం, న్యస్య నిక్షిప్య, పునర్బలలాభార్థం క్వచిద్విశ్రమ్యేత్యర్థః, క్షీణః క్షీణః అభీక్ష్ణం కృశాఙ్గః సన్ * అత్రాపి కృదన్తత్వా త్పూర్వవ ద్ద్విరుక్తిః, స్రోతసాం, పరిలఘు గురుత్వదోషరహితమ్. ఉపలాస్ఫాలనక్షతత్వాత్పథ్యమి

త్యర్థః. తథా చ వాగ్భటః—'ఉపలాస్ఫాలనక్షేపవిచ్ఛేదై ర్ఖేదితోదకాః, హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యమూః' ఇతి. పయః పానీయం ఉపభుజ్య శరీరపోషణార్థ మభ్యవహృత్య చ, గన్తాసి గమిష్యసి * గమే ర్లుట్.

అద్రేః శృఙ్గం హరతి పవనః కిం స్విదిత్యున్ముఖీభి
ర్దృష్టోత్సాహశ్చకితచకితం ముగ్ధసిద్ధాఙ్గనాభిః,
స్థానాదస్మాత్సరసనిచులాదుత్పతోదఙ్ముఖః ఖం
దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్. 14

టీ. పవనః = వాయువు, అద్రేః = (చిత్రకూట) పర్వతముయొక్క, శృఙ్గమ్=శిఖరమును, హరతి కిం స్విత్ = తీసికొని పోవుచున్నాఁడో యని యెంచి, ఉన్ముఖీభిః = ఎత్తఁబడిన ముఖములు గల. ముగ్ధసిద్ధాఙ్గనాభిః, ముగ్ధ = తెలియని వారగు, సిద్ధాఙ్గనాభిః = సిద్ధస్త్రీలచేత, చకిత చకితం = భయము కలుగునట్టుగా, దృష్టోత్సాహః - దృష్ట = చూడఁబడిన, ఉత్సాహః=సంరంభము గలవాఁడవై, సరస నిచులాత్ - సరస = పచ్చని యగు, నిచులాత్=ప్రబ్బలి చెట్లుగల, అస్మాత్ స్థానాత్ = ఇచ్చోట నుండి, దిఙ్నాగానాం = దిగ్గజముల యొక్క, స్థూలహస్తావలేపాన్; స్థూల = లావైన, హస్త = తొండములయొక్క, అవలేపాన్ = విసరుటలను, పరిహరన్ = త్రోసివేయుచున్నవాఁడవై, ఉదఙ్ముఖః = ఉత్తరపు తట్టు మళ్ళిన వాఁడవై, ఖం = ఆకాశమును గూర్చి, ఉత్పత = ఎగురుము.

తా. మేఘుఁడా! నీవు లేచి పోవునప్పుడు ముగుదలగు సిదుల వనితలు గాలితోఁ గొండ కొట్టుకొని వచ్చుచున్న దేమో యని భయపడి చూచెదరు. అప్పుడు వారి బెదరుచూపులు నీకు వేడుక గలిగించును. చల్లని ప్రబ్బలి చెట్లుగల యిక్కడ నుండి లేచి ఉత్తరముఖముగాఁ బ్రయాణమై దిగ్గజములు తొండములు సాచె నేని వానినిఁ ద్రోయుచు పోవలసినది.

పైశ్లోకమున కింకొక యర్థము.

టీ. సరస నిచుళాత్; సరస = రసికుఁడైన, నిచుళాత్ = నిచుళుఁడను (కాళిదాసునికి సహాధ్యాయి యై కాళిదాసు రచించిన ప్రబంధముల యం దితరు లారోపించిన దోషములను బరిహరించు నట్టి) కవీశ్వరుఁడు గల, అస్మాత్ స్థానాత్ = ఈస్థలమునుండి, ఉదఙ్ముఖః = (ప్రబంధమునందు దోషములు లేవు గనుక ధైర్యముగా) ఎత్తఁబడిన మోము గలవాఁడవై, పథి = మార్గమునందు, దిఙ్నాగానాం = దిఙ్నాగుండను (కాళిదాసు విరోధి యగు) పండితునియొక్క, స్థూల హస్తావలేపాన్ - స్థూల = లావైన, హస్త = హస్తములఁ ద్రిప్పుచుఁ దెల్పు నట్టి, అవలేపాన్ = దూషణములను (తిట్లను), పరిహరన్ = నివారించుచున్నవాఁడవై, అద్రేః = కొండవలె గొప్పవాఁడగు దిఙ్నాగాచార్యునియొక్క, శృఙ్గమ్ = ప్రాధాన్యమును (శ్రేష్ఠత్వమును), హరతీతి = పోఁగొట్టుచున్నాఁడనే కారణమును బట్టి, ముగ్ధ సిద్ధాంగనాభిః - ముగ్ధ = సుందరులైన, సిద్ధ = సారస్వతము నందు సిద్ధి గల (సకలవిద్యా పరిపూర్ణులైన) కవులచేతను, అంగనాభిః = స్త్రీలచేతను, దృష్టోత్సాహః - దృష్ట = చూడఁబడిన, ఉత్సాహః = ఉత్సాహము గల వాఁడవై, ఖం = ఆకసముఁ గూర్చి, ఉత్పత = ఎగురుము.

తా. అనఁగా నీ శ్లోకమునందుఁ గాళిదాసుఁడు తనలోఁ దా ననుకొనినట్లు గాని తన ప్రబంధముఁను గూర్చి గాని చెప్పిన ట్లర్థాంతరము స్ఫురించు చున్నది.

ఎట్లనఁగా నిచుళుఁడను కవియుండఁగా మన గ్రంథములయం దు దోషము లారోపించువారు లేరు గనుక ధైర్యముగా తరల వచ్చును. మార్గమున దిఙ్నాగాచార్యుఁడు చెప్పుదోషముల నిరాకరించుచు నతని ప్రాధాన్యమును బోఁగొట్టు చున్నందు వలన విద్వాంసులును స్త్రీలును నీ యుత్సాహముఁ జూచు నట్లుగా బ్రసిద్ధిని బొంది యుందు మని తాత్పర్యము.

అద్రేరితి. పవనః వాయుః, అద్రేః చిత్రకూటస్య, శృఙ్గం హరతి
కింస్విత్ * 'కింస్విచ్ఛబ్దో వితర్కార్థే చాదిషు పఠితః, ఇతి శఙ్కయా,
ఉన్ముఖీభి ఉన్నతముఖీభిః * 'స్వాఙ్గా చ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధాత్'
ఇతి ఙీష్, ముగ్ధాభిః మూఢాభిః, 'ముగ్ధః సున్దరమూఢయోః' ఇత్యమరః.
సిద్ధానాం దేవయోనివిశేషాణాం అఙ్గనాభిః, చకితచకితం చకితప్రకారం
యథాతథా * 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విర్భావః, దృష్టోద్యోగః సన్,
సరసాః ఆర్ద్రాః, నిచులాః స్థలవేతసాః, యస్మిం స్తస్మాత్, 'వానీరే కవిభేదే
స్యా న్నిచులః స్థలవేతసే' ఇతి శబ్దార్ణవే. అస్మాత్స్థానాత్ ఆశ్రమాత్,
పథి నభోమార్గే, దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం, స్థూలా యే హస్తాః కరాః,
తేషాం, అవలేపాన్ =ఆశ్లేషాన్, పరిహరన్, 'హస్తో నక్షత్రభేదే స్యా
త్కరేభకరయో రపి' ఇతి విశ్వః. ఉదఙ్ముఖః సన్ అలకాయా ఉదీచ్య
త్వా దిత్యాశయః. ఖమ్ ఆకాశం, ఉత్పత ఉద్గచ్ఛ; అత్రేద మప్యర్థాన్త
రం ధ్వనయతి.—రసికో నిచులో నామ మహాకవిః కాళిదాసస్య సహా
ధ్యాయః పరాపాదితానాం కాళిదాసప్రబన్ధదూషణానాం పరిహర్తా యస్మిన్
స్థానే తస్మాత్స్థానా దుదఙ్ముఖో నిర్దోషత్వా దున్నతముఖః సన్ పథి సార
స్వతమార్గే దిఙ్నాగానామ్ * పూజాయాం బహువచనం, దిఙ్నాగాచా
ర్యస్య కాళిదాసప్రతిపక్షస్య. హస్తావలేపాన్ హస్తవిన్యాసపూర్వకాణి
దూషణాని, పరిహరన్, 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చ'
ఇతి విశ్వః. అద్రేః అద్రికల్పస్య దిఙ్నాగాచార్యస్య, 'శృఙ్గం ప్రాధా
న్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః. హరతీతి హేతునా, సిద్ధైః, సారస్వతసిద్ధైః, మహా
కవిభిః, అఙ్గనాభిః స్త్రీభిశ్చ, దృష్టోత్సాహః సన్, ఖమ్ ఉత్పత ఉచ్చై
ర్భవ, ఇతి స్వప్రబన్ధ మాత్మానం వా ప్రతి కవే రుక్తి రితి. 'సంసర్గతో దోష
గుణా భవన్తీ త్యేత న్మృషా యేన జలాశ్రయోఽపి, స్థిత్వాఽనుకూలం నిచుల
శ్చర న్తమాత్మాన మారక్షతి సిన్ధువేగాత్.' ఇత్యేతచ్ఛ్లోకకర్తృత్వాత్తస్య కవే ర్ని
చులసంజ్ఞేత్యాహుః.

రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్య మేతత్పురస్తా
ద్వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుఃఖణ్డమాఖణ్డలస్య,
యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్యతే తే
బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః. 15

టీ. రత్నచ్ఛాయా వ్యతికర ఇవ - రత్న = పద్మరాగాది మణుల యొక్క, ఛాయా = కాంతుల యొక్క, వ్యతికర ఇవ = కూడిక వలెను, ప్రేక్ష్యం = చూడఁ దగిన, ఆఖండలస్య = ఇంద్రుని యొక్క, ఏతత్ ధనుః ఖండః=ఈ ధనుస్సు యొక్క తునుక, పురస్తాత్ = ఎదుట, వల్మీకాగ్రాత్ = పుట్టకొన నుండి, ప్రభవతి = పుట్టుచున్నది, యేన=ఏ ధనుఃఖండము చేత, తే=నీయొక్క, శ్యామం = నల్లనైన, వపుః = శరీరము, స్ఫురితరుచినా - స్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, రుచినా=కాంతిగల, బర్హేణ = పింఛముచే, గోపవేషస్య=గొల్లవారి వేషమును ధరించిన - అనఁగా (నంద గృహమునం దుండునట్టి), విష్ణోః=కృష్ణమూర్తి యొక్క, శ్యామం = నల్లని, వపురివ = దేహము వలె, అతితరాం = మిక్కిలి, కాంతిం = కాంతిని, ఆపత్స్యతే = పొందఁ గలదు.

తా. పద్మరాగాదిరత్నములయొక్క నానావిధములయిన కాంతులు గలిసి యున్నటుల నెదుట నున్నదునట్టి యీపుట్టవివరము నుండి యింద్ర ధనుస్సు పుట్టుచున్నది. దానిచే నీ దేహము పింఛముచేఁ బ్రకాశించునట్టి శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క శరీరము వలెఁ బ్రకాశింపఁ గలదు.

రత్నేతి.—రత్నచ్ఛాయానాం పద్మరాగాది మణి ప్రభాణాం, వ్యతికరః మిశ్రణమివ, ప్రేక్ష్యం దర్శనీయమ్. ఆఖణ్డలస్య ఇన్ద్రస్య, ఏతద్ధనుః ఖణ్డం, ఏకదితి హస్తేన నిర్దేశో విపక్షితః, పురస్తాత్ అగ్రే, వల్మీకాగ్రాత్, వామలూరువివరాత్ 'వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పుంనపుంసకమ్' ఇత్యమరః. ప్రభవతి ఆవిర్భవతి, యేన ధనుఃఖణ్డేన, తే తవ, శ్యామం వపు'

స్ఫురితరుచినా ఉజ్జ్వలకాన్తినా, బర్హేణ పింఛేన, 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. గోపవేషస్య విష్ణోః గోపాలస్య కృష్ణస్య, శ్యామం వపు రివ, అతితరాం, కాన్తిం శోభాం, ఆపత్స్యతే ప్రాప్స్యతి.

త్వయ్యాయత్తం కృషిఫలమితి భ్రూవికారానభిజ్ఞైః
ప్రీతిస్నిగ్ధైర్జనపదవధూలోచనైః పీయమానః,
సద్యః సీరోత్కషణసురభి క్షేత్రమారుహ్య మాలం
కించిత్పశ్చాద్వ్రజ లఘుగతి ర్భూయ ఏవోత్తరేణ. 16

టీ. కృషి ఫలం; కృషి = సేద్యము యొక్క, ఫలం = పైరు వలనఁ గలిగిన ధాన్యాదులు, త్వయి=నీయందు, ఆయత్త మితి = అధీనముగాన దనే కారణమునుఁ బట్టి, ప్రీతి స్నిగ్ధైః- ప్రీతి = ప్రేమచేత, స్నిగ్ధైః = చల్లనివైన, భ్రూ వికారా నభిజ్ఞైః - భ్రూ = కనుబొమల యొక్క, వికార = విలాసములను, అనభిజ్ఞైః = తెలియని, జనపద వధూ లోచనైః - జనపద = పల్లెలయందలి, వధూ=స్త్రీలయొక్క, లోచనైః = నేత్రములచేత పీయమానః = మిక్కిలి యాసచేఁ జూడఁ బడుచున్న వాఁడవై, మాలం = మాలమనెడు (అనఁగాఁ గొండభూమి), క్షేత్రం=పొలమును, సద్యః = అప్పుడే, సీరోత్కషణ సురభి-సీర = నాఁగళ్లచేత నైన, ఉత్కషణ=దున్నుటచేత, సురభి = పరిమళము గలది యగునట్లు, ఆరుహ్య=అధిష్ఠించి (వర్షించి), కించిత్ = కొంచెము, పశ్చాత్ = వెనుకకు, వ్రజ=పొమ్ము, లఘుగతిః = శీఘ్రగమనము గలవాఁడ వై, భూయః = తిరిగి, ఉత్తరేణైవ = ఉత్తర మార్గముచేతనే, వ్రజ = వెళ్లుము.

తా. పైరులు పండుట నీవలననే యగును గనుక పల్లెలయం దుండుస్త్రీలు నిన్నుఁ బ్రీతితోఁ జూచెదరు. భ్రూవిలాసము తెలియఁగని వారి చూపులను గైకొనుటకు నీ వనుప్రయాణము. దున్ని యుండిన కొండభూములను నీవు వర్షించిన సువాసనగలు

గును. అంతఁ గొంతఁ బశ్చిమంబుగాఁ బోయి తిరిగి యథా పూర్వముగా నుత్తర మార్గముననే శీఘ్రముగా వెడలుము. (ఇక్కడ బహుభార్యలు గలవాఁడు ఏభార్యయందైనను గాఢముగా విహరించి తన దాక్షిణ్యము చెడకుండ నందు గొందుల నుండి పోయి తిరిగి యందరితో యథాపూర్వముగఁ బ్రవర్తించు ననుభావము ధ్వనించు చున్నది.)

త్వయీతి:—కృషేః హాలకర్షణః, ఫలం సస్యం, త్వయి *అధికరణ వివక్షాయాం సప్తమీ, ఆయత్తమ్ అధీనం, 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః' ఇత్యమరః, ఇతి హేతోః, ప్రీత్యా స్నిగ్ధైః అకృత్రిమప్రేమార్ద్రైరిత్యర్థః భ్రూవికారాణాం భ్రూవిలాసానాం, అనభిజ్ఞైః, పామరత్వాదితి శేషః, జనపదవధూనాం కర్షిత యోషితాం, లోచనైః పీయమానః సాదరం వీక్ష్యమాణః సన్, మాలం మాలాఖ్యం క్షేత్రం శైలప్రాయమున్నతస్థలం, 'మాలమున్నత భూతలం' ఇత్యుత్పలమాలాయాం, సద్యః తత్కాలమేవ, సీరైః హలైః, ఉత్కృషణేన, కర్షణేన, సురభి ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా, ఆరుహ్య, తత్రాభివృష్యేత్యర్థః. 'సురభిర్ఘ్రాణతర్పణ' ఇత్యమరః. కించిత్పశ్చాత్, వ్రజ గచ్ఛ, లఘుగతిః తత్ర నిర్వృష్టత్వాత్ క్షిప్రగమనః సన్, 'లఘుక్షిప్రమరం ద్రుతం' ఇత్యమరః. భూయః పునరపి. ఉత్తరేణైవ ఉత్తరమార్గేణైవ, వ్రజ* 'తృతీయా విధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానం' ఇతి తృతీయా. యథా కశ్చి ద్బహువల్లభః పతిః కుత్రచిత్క్షేత్రే గాఢం విహృత్య 'క్షేత్రం శరీరే కేదారే సిద్ధస్థాన కళత్రయోః' ఇతి విశ్వః. దాక్షిణ్యభఙ్గభయా న్నీచమార్గేణ నిర్గత్య పునః సర్వాధ్యక్ష ఇవ సంచరతి తద్వదితి ధ్వనిః.

త్వామాసారప్రశమితవనోపప్లవం సాధు మూర్ధ్నా
వక్ష్యత్యధ్వశ్రమపరిగతం సానుమానామ్రకూటః,
న క్షుద్రోఽపి ప్రథమ సుకృతాపేక్షయా సంశ్రయాయ
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కింపునర్య స్తథోచ్చైః. 17

టీ. ఆమ్రకూటః = ఆమ్ర కూట మనెడు శిఖరములయందు మామిడి చెట్లు గల, సానుమాన్=పర్వతము, ఆసార ప్రశమిత వనోప ప్లవం - ఆసార= ధారావర్షము చేత, ప్రశమిత=చల్లార్పఁ బడిన, వనోపప్లవం=(అడవుల యుపద్రవము) దావాగ్ని గల, అధ్వశ్రము పరిగతం - అధ్వశ్రమ = మార్గాయాసమును, పరిగతం=పొందిన, త్వాం=నిన్ను, సాధు=లెస్సఁగా, మూర్ధ్నా=శిరస్సుచేత, వక్ష్యతి=వహింపఁగలఁడు, క్షుద్రోఽపి = నీచుఁడైనను, సంశ్రయాయ = ఆశ్రయించుటకొఱకు, మిత్రే=మిత్రుఁడు, ప్రాప్తే=వచ్చియుండఁగా, ప్రథమ సుకృతాపేక్షయా- ప్రథమ=ముందుచేసిన, సుకృతాపేక్షయా = ఉపకారము నాలోచించుటచేత, విముఖః = మారుమొగముఁ బెట్టినవాఁడుగా, న భవతి= కాఁడు, యః=ఎవ్వఁడు, తథా=ఆప్రకారము, ఉచ్చైః=గొప్పవాఁడో, సః= వాఁడు, (ఆమ్రకూటము) కింపునః=విముఖుఁడుగాఁడని యేమి చెప్పవచ్చును?

తా. నీవు చిత్రకూట పర్వతమునకు ధారావర్షము చేత దావాగ్నిని జల్లార్చి యుపకారము చేసినవాఁడవు గాన మార్గాయాసముతో నీవు పోయిన నప్పుడు, ఆతఁడు నిన్ను లెస్సఁగాఁ బూజింపఁ గలఁడు. లోకములో నల్పుఁడును తన కుపకారము చేసినమిత్రుఁడు వచ్చినప్పుడు పూజింప కుండఁడు. ఇఁక నంతటి వాఁడు పూజింప కుండునా?

త్వామితి. ఆమ్రాః చూతాః. కూటేషు శిఖరేషు, యస్య సః ఆమ్రకూటో నామ, సానుమాన్ పర్వతః 'ఆమ్ర శ్చూతో రసాలోఽసౌ,' ఇతి 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృఙ్గం' ఇతి చామరః. ఆసారః ధారావృష్టిః, "ధారాసంపాత ఆసారః, ఇత్యమరః. తేన, ప్రశమితో వనోపప్లవో (దావాగ్ని) ర్యేన తం, కృతోపకార మిత్యర్థః, అధ్వశ్రమేణ, పరిగతం వ్యాప్తం, త్వాం, సాధు సమ్యక్, మూర్ధ్నా వక్ష్యతి వోఢా*వహేర్లృట్; క్షుద్రః కృపణోఽపి, 'క్షుద్రో దరిద్రే కృపణే నృశంసే' ఇతి యాదవః, సంశ్రయాయ సంశ్రయణాయ, మిత్రే సుహృది 'అథ మిత్రం సఖా సుహృత్' ఇత్యమరః.

ప్రాప్తే అగతే సతి, ప్రథమసుకృతాపేక్షయా పూర్వోపకారపర్యాలోచనయా, విముఖో న భవతి, యః, తథా తేన ప్రకారేణ, ఉచ్చైః ఉన్నతః స ఆమ్రకూటః. కింపునః విముఖో న భవతీతి కిముపక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏతేన ప్రథమావసథే సౌఖ్యలాభాత్తే కార్యసిద్ధిరస్తీతి సూచితం; తదుక్తం నిమిత్తనిదానే. ప్రథమావసథే యస్య సౌఖ్యం తస్యాఖిలేఽధ్వని, శివం భవతి యాత్రాయామన్యథా త్వశుభం ధ్రువమ్' ఇతి.

> ఛన్నోపాన్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామ్రై
> స్త్వయ్యారూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే,
> నూనం యాస్యత్యమరమిథునప్రేక్షణీయామవస్థాం
> మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భువః శేషవిస్తారపాణ్డుః. 18

టీ. పరిణత ఫల ద్యోతిభిః-పరిణత=పండిన, ఫల=పండ్లచేత, ద్యోతిభిః=ప్రకాశించునట్టి, కాన నామ్రైః = అడవిమామిడి చెట్లచేత, ఛన్నోపాన్తః-ఛన్న=కప్పఁబడిన, ఉపాన్తః=పార్శ్వములుగల, అచలః = (ఆమ్రకూట) పర్వతము, స్నిగ్ధవేణీ సవర్ణే-స్నిగ్ధ=నున్ననైన, వేణీ=జడతో, సవర్ణే=సమానమైన వర్ణముగల, త్వయి=నీవు, శిఖరం=శృంగమును, ఆరూఢే = ఎక్కినవాఁడవగుచుండఁగా, మధ్యే=నడుమ, శ్యామః=నల్లనై, శేషవిస్తారపాణ్డుః-శేష = ఇతరమైన, విస్తార=విరివిగలచోటు నంతయుం, పాణ్డుః=తెల్లనైన, భువః = భూమియొక్క, స్తనఇవ=స్తనమువలె, అమర మిథున ప్రేక్షణీయాం - అమరమిథున=దేవద్వంద్వములచే, ప్రేక్షణీయాం=చూడఁదగిన, అవస్థాం=స్థితిని, యాస్యతి=పొందఁగలదు, నూనం=నిశ్చయము.

తా. ఆమ్రకూటమునం దడవి మామిళ్లు పండి చుట్టును గ్రమ్ముకొని యుండి తెల్లఁగాఁ గనుపట్టుచున్నవి. దాని శిఖరమునందు నల్లనివాఁడవైన నీవు వ్రాలినట్టైన చుట్టును తెల్లఁగను కొనయందు నల్లఁగ నుండునట్టి భూమియొక్క

_స్తనవో యనుఁన ట్లుండినదై దేశమిథునములకుఁ జూచుటకు వేడుకనుఁ గలిగించును.

ఛన్నేతి. హే మేఘ, పరిణతైః పరిపక్వైః ఫలైః - ర్ద్యోతన్త ఇతి తథోక్తైః, ఆషాఢే వనచూతాః ఫలన్తి పచ్యన్తే చ మేఘవాతేనేత్యాశయః, కాననామ్రైః వనచూతైః ఛన్నోపాన్తః ఆవృతపార్శ్వః, అచలః ఆమ్రకూటాద్రిః, స్నిగ్ధ వేణీ సవర్ణే మసృణ కేశబన్ధసచ్ఛాయే, శ్యామవర్ణ ఇత్యర్థః, 'వేణీతు కేశబన్ధే జలస్రుతౌ' ఇతి యాదవః, త్వయి, శిఖరం శృఙ్గం, ఆరూఢే సతి*'యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతి సప్తమీ. మధ్యే శ్యామః, శేషే మధ్యా దన్యత్ర, విస్తారే పరితః, పాణ్డుః హారిణః 'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః' ఇత్యమరః, భువః స్తనఇవ, అమరమిథునానాం ఖేచరాణామితి భావః, ప్రేక్షణీయాం దర్శనీయాం, అవస్థాం నూనం యాస్యతి, మిథునగ్రహణం కామినామేవ స్తనత్వే నోత్ప్రేక్షా సంభవ తీతి కృతమ్. యథా పరిశ్రాన్తః కశ్చిత్కామీ కామిన్యాః కుచకలశే విశ్రాన్తః సన్నుపలితి తద్వద్భవానపి భువో నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః.

స్థిత్వా తస్మి న్వనచరవధూభుక్తకుఞ్జే ముహూర్తం
తోయోత్సర్గద్రుతతరగతి స్తత్పరం వర్త్మ తీర్ణః,
రేవాం ద్రక్ష్యస్యుపలవిషమే విన్ధ్యపాదే విశీర్ణాం
భక్తిచ్ఛేదైరివ విరచితాం భూతిమఙ్గే గజస్య. 19

టీ. వనచర వధూ భుక్త కుఞ్జే - వనచర = కిరాతులయొక్క, వధూ = స్త్రీలచే, భుక్త = అనుభవింపఁబడిన, కుఞ్జే = పొదరిండ్లుగల, తస్మిన్ = ఆయామ్రకూటమునందు, ముహూర్తం = అల్పకాలము, స్థిత్వా = నిలిచి, తోయోత్సర్గ ద్రుతతర గతిః-తోయ = ఉదకమును, ఉత్సర్గ=విడుచుటచేత, ద్రుతతర = మిక్కిలి శీఘ్రమయిన, గతిః = గమనము గలవాఁడవై. తత్పరం = ఆయామ్రకూటము తర్వాతనుండు, వర్త్మ=మార్గమును-తీర్ణః = అతిక్రమించినవాఁడవై, ఉపలవిషమే - ఉపల = రాళ్లచే, విషమే = ఎచ్చుతగ్గయిన, విన్ధ్యపాదే - విన్ధ్య = విన్ధ్యపర్వతముయొక్క, పాదే = చేరువతిప్పయందు,

విశీర్ణాం = అంతటను వ్యాపించిన, రేవాం=నర్మదానదిని, గజస్య = ఏనుఁగు యొక్క, అఙ్గే = దేహమునందు, భక్తి చ్ఛేదైః - భక్తి = రేఖలయొక్క, ఛేదైః=విధములచేత, విరచితాం = చేయఁ బడిన, భూతి మివ = శృంగార మును వలె, ద్రక్ష్యసి=చూడఁ గలవు.

తా. ఆ యామ్రకూట పర్వతమునందు కిరాతాంగనలు పొదరిండ్లయందు విహరించు చుందురు. వారి విహారములఁ జూచుట యొక లాభము. అక్కడ వర్షించుటచేఁ దేలికపడి శీఘ్రముగాఁ బోవచ్చును. అట్లు కొంత దూర మేగిన పిదప వింధ్య పాదమునందు నర్మదానది వ్యాపించి యున్నది. కావున నేనుఁగు దేహమునందు చేసిన శృంగారము వలె నుండును. అది చూచుట మఱియొక్క లాభము.

స్థిత్వేతి:—హే మేఘ, వనే చరన్తి తే వనచరాః * 'తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇతి బహుళగ్రహణా దలుఙ్న భవతి, తేషాం వధూభి ర్భుక్తాః, కుఞ్జాః లతాగృహాః, యత్ర తస్మిన్, 'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వాక్లీబే లతాది పిహితోదరే' ఇత్యమరః. తత్ర తే నయనవినోదోఽస్తీత్యర్థః, తస్మిన్ ఆమ్రకూటే, ముహూర్తమ్ అల్పకాలం, న తు చిరం. స్వకార్యవిరోధాదితి భావః, 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేఽపి చ' ఇతి శబ్దార్ణవే స్థిత్వా విశ్రమ్య, తోయోత్సర్గేణ 'త్వామాసార—'ఇత్యుక్తవర్షణేన, ద్రుతతరగతిః లాఘవా ద్ధేతో రతిక్షిప్రగమనః సన్, తస్మా దామ్రకూటాత్పర మనన్తరం తత్పరం, వర్త్మ మార్గం, తీర్ణః అతిక్రాన్తః, ఉపలైః పాషాణైః, విషమే, విన్ధ్యస్యాద్రేః, పాదే ప్రత్యన్తపర్వతే 'పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతాః' ఇత్యమరః. విశీర్ణాం సమన్తతో విసృమరాం, ఏతేన కస్యాశ్చిత్కాముక్యాః ప్రియతమచరణపాతోఽపి ధ్వన్యతే, రేవాం నర్మదాం 'రేవా తు నర్మదాసోమోద్భవా మేఖలకన్యకా' ఇత్యమరః. గజస్య, అఙ్గే శరీరే, భక్తయో రచనాః, రేఖాఇతి యావత్ 'భక్తి ర్నిషేవణే భాగే రచనాయామ్' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసాం, ఛేదైః భఙ్గిభిః, విరచితాం, భూతిం, శృఙ్గారమివ భసితమివ వా

'భూతి ర్భాతజ్గశృఙ్గారే జాతౌ భస్మని సంపది' ఇతి విశ్వః. ద్రక్ష్యసి; అయమపి మహాం స్తే నయనకౌతుకలాభ ఇతి భావః.

తస్యా స్తిక్తై ర్వనగజమదై ర్వాసితం వా న్తవృష్టి
ర్జమ్బూకుఞ్జ ప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః,
అన్తఃసారం ఘన తులయితుం నానిలః శక్ష్యతి త్వాం
రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ. 20

టీ. ఘన = మేఘుఁడా! వాన్త వృష్టిః - వాన్త=కురియఁ బడిన, వృష్టిః = వానగలవాఁడ వై, (వమనము చేసికొనినవాఁడని ధ్వని) తిక్తైః = సుగంధము లైన (వగరైన యని యర్థాంతరము), వనగజమదైః - వనగజ= అడవి ఏనుఁగులయొక్క, మదైః=మదములచేత, వాసితం = పరిమళింపఁజేయఁబడిన (భావనచేయఁబడినయని యర్థాంతరము), జమ్బూకుఞ్జ ప్రతిహత రయం- జమ్బూకుఞ్జ = నేరేడు పొదలచేత, ప్రతిహత=అడ్డగింపఁ బడిన, రయం = వేగముగల (అనఁగా చక్కఁగా భావనచేయఁబడి చులకనైనదని భావము), తస్యాః=ఆ నర్మదానదియొక్క, తోయం = ఉదకమును, ఆదాయ = తీసికొని, గచ్ఛేః = పొమ్ము, అన్తః సారం = లోపల బలముగల, త్వాం=నిన్ను, అనిలః=ఆకాశవాయువు (శరీరమందలి వాయువని ధ్వని), తులయితుం=కదలించుటకు, న శక్ష్యతి=సమర్థ మైనది కాదు, రిక్తః = లోపల బలములేనట్టి, సర్వః=సకల జనము, లఘుః = తేలికగా, భవతి = అగుచున్నది, పూర్ణతా=నిండియుండుట, గౌరవాయ = గౌరవముకొఱకు (ఇతరులకుఁ గదలించుటకు సాధ్యము కాకుండుటకొఱకు).

తా. మేఘుఁడా! నీవు అక్కడ వర్షించి తరువాత సుగంధములై యడవియేనుఁగుల మదముచేఁ బరిమళింపఁ జేయఁబడిన యా నర్మదానదియొక్క జలమును దీసికొని పొమ్ము. ఆ యుదకమును గ్రహించుటవలన బరువుగా నున్న నిన్ను వాయువు చెదరఁ గొట్టఁ జాలదు. రిక్తుఁడగు వాఁ డందఱికిని

జులకనగా (అలక్ష్యముగా) నగును. లోపల సార ముండెనేని గౌరవము గలవాఁడగును. అక్కడ దొలుత వమనముఁజేసికొని తరువాత శ్లేష్మ హరించుటకు లఘుతిక్త కషాయమయిన యుద కముఁ ద్రావుట వలన బలము గలిగి వాతము హరించునని ధ్వనించుచున్నది.

తస్యా ఇతి. హేమేఘ, వాన్తవృష్టిః ఉద్గీర్ణవర్షః సన్, కృత వమనశ్చ వ్యజ్యతే, తిక్తైః సుగన్ధిభిః, తిక్తరసవద్భిశ్చ 'తిక్తో రసే సుగన్ధౌ చ, ఇతి విశ్వః. వనగజమదైః, వాసితం సురభితం, భావితం చ 'హిమవ ద్విన్ధ్య మలయా గజానాం ప్రభవా నగాః' ఇతి విన్ధ్యస్య గజప్రభవత్వాదితిభావః. జమ్బూకుఞ్జైః ప్రతిహతరయం ప్రతిబద్ధవేగం, సుఖపేయ మిత్యర్థః. అనేన లఘుత్వం కషాయభావనా చ వ్యజ్యతే, తస్యాః రేవాయాః,తోయం,ఆదాయ, గచ్ఛేః వ్రజ, హేఘన మేఘ, అన్తః సారో బలం, యస్య తం త్వాం, అనిలః ఆకాశవాయుః, శరీరస్థశ్చ గమ్యతే, తులయితుం, నశక్ష్యతి శక్తో న భవిష్యతి; తథాహి:—రిక్తః అన్తః సారశూన్యః, సర్వోఽపి, లఘుర్భవతి ప్రమోష్యై భవతీత్యర్థః, పూర్ణతా సారవత్తా, గౌరవాయ, అప్రకమ్ప్యత్వాయ భవతీ త్యర్థః. అయ మత్ర ధ్వనిః—ఆదౌ వమనశోధితస్యపుంసః పశ్చాచ్ఛ్లేష్మశోష ణాయ లఘుతిక్తకషాయామ్బుపానా ల్లబ్ధబలస్యవాతప్రకోపో న స్యాదితి, యథావా వాగ్భటః—'కషాయాశ్చ హిమా స్తస్య విశుద్ధేః శ్లేష్మణో హితాః, కిము తిక్తకషాయావా యే నిసర్గా త్కఫాపహాః. కృతశుద్ధేః క్రమాత్పీత పేయాదేః పథ్యభోజినః, వాతాదిభిర్న బాధా స్యా దిన్ద్రి యైరివ యోగినః" ఇతి.

> నీపం దృష్ట్వా హరితకపిశం కేసరై రర్ధరూఢై
> రావిర్భూత ప్రథమముకుళాః కన్దళీశ్చానుకచ్ఛం,
> జగ్ధ్వారణ్యేష్వధికసురభిం గన్ధమాఘ్రాయ చోర్వ్యాః
> సారఙ్గాస్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మార్గమ్. 21

టీ. సారఙ్గాః = జింకలు (ఏనుగులు, తుమ్మెదలు); అర్ధరూఢైః = సగము మొలచిన, కేసరైః = కింజల్కములచే, హరిత్ కపిశం = ఆకుపచ్చ వర్ణమును నలుపుపచ్చవర్ణమును గల, నీపం = నేలకడిమి పువ్వును, దృష్ట్వా = చూచియుం, తథా=అట్లు, అనుకచ్ఛం = పచ్చిక పట్టులయందు, ఆవిర్భూత ప్రథమముకుళాః, ఆవిర్భూత=మొలచిన, ప్రథమముకుళాః=తొలి మొగ్గలు గల, కన్దలీః=నేలయరంటిచెట్లను, జగ్ధ్వా=తినియును, అరణ్యేషు = అడవుల యందు, అధిక సురభిం=మిక్కిలి సువాసనగల, ఉర్వ్యాః=భూమియొక్క, గన్ధం = వాసనను, ఆఘ్రాయ చ = మూర్కొనియు, జల లవ ముచః = ఉదక బిందువులం గురియుచున్న, తే = నీయొక్క మార్గం = త్రోవను సూచయిష్యంతి = సూచింపం జేయం గలవు.

తా. నీ వక్కడ వర్షించు తొలుకరి వానచేత నేలకడిమి చెట్లు పూచును. నేలయనంట్లు మొలచును. ఆభూములు చిను కులచే. దడిసి పరిమళించును గనుక నీవు దాటి పోయిన తరు వాతను గూడ నక్కడ జింకలు కడిమి పూలను కొరుచుండుట చేతను నేలయరంట్లను దినుచుండుటచేతను నాభూముల నాఘ్రాణించుటచేతను నక్కడివారికి నీవు వర్షించి పోయిన మార్గ మెఱుక పడం గలదు.

నీపమితి. సారఙ్గాః మతఙ్గజాః. కురఙ్గా వా 'సారఙ్గశ్చాతకే భృఙ్గే కురఙ్గే చ మతఙ్గజే' ఇతి విశ్వః. అర్ధరూఢైః ఏకదేశోద్గతైః, కేసరైః కిఞ్జల్కైః, హరితం పాలాశవర్ణం, కపిశం శ్యావవర్ణం, శ్యామారుణమితియావత్ 'పాలాశో హరితో హరిత్' ఇతి 'శ్యావః స్యాత్కపిశో ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితే' ఇతి చామరః. హరితం చ తత్కపిశంచ *'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః. నీపం స్థలకదమ్బకుసుమం 'అథ స్థలకదమ్బకే నీపః స్యాత్పులకే' ఇతి శబ్దార్ణవే. దృష్ట్వా సంప్రేక్ష్య, విదిత్వేతి యావత్, తథా, కచ్ఛే ష్వనూపే ష్వనుకచ్ఛం * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. జలప్రాయ మనూపం స్యా త్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః'

ఇత్యమరః. ఆవిర్భూత ప్రథమముకుళాః ప్రథమోత్పన్నా ముకుళా యాసాం తాః, కన్దలీః భూమికదలీః. 'ద్రోణపర్ణీ స్నిగ్ధకన్దా కన్దలీ భూకదల్యపి' ఇతి శబ్దార్ణవే, జగ్ధ్వా భక్షయిత్వా *'అదో జగ్ధిః' ఇతి జగ్ధ్యాదేశః. అరణ్యేషు, అధిక సురభిమ్ అతిఘ్రాణతర్పణం, 'దగ్ధారణ్యేషు' ఇతి పాఠే 'దగ్ధమ్' ఇత్యధికగన్ధవిశేషణ మర్థవత్స్యాత్, కన్దలీశ్చ దృష్ట్వైవేత్యన్వయో ద్రష్టవ్యః, నీపందష్ట్వేతి పాఠే దన్తైశ్ఛిత్త్వేత్యర్థః, ఉర్వ్యాః భూమేః, గన్ధమాఘ్రాయ జలలవముచః మేఘస్య, తే తవ, మార్గం, సూచయిష్యన్తి అనుమాపయిష్యన్తి, యత్ర యత్ర వృష్టికార్యనీపకుసుమాదికం దృశ్యతే తత్రతత్ర త్వయా వృష్టమిత్యనుమీయత ఇతి భావః.

అమ్భోబిన్దుగ్రహణచతురాంశ్చాతకాన్ వీక్షమాణాః
శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశన్తో బలాకాః,
త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః
సోత్కమ్పాని ప్రియసహచరీ సంభ్రమాలిఙ్గితాని. 22

టీ. అమ్భోబిన్దుగ్రహణచతురాన్ - అమ్భోబిన్దు = ఉదక బిందువులను, గ్రహణ = పట్టుకొనుటయందు, చతురాన్ = సమర్థములైన, చాతకాన్ = చాతకపక్షులను, వీక్షమాణాః = చూచుచున్నవారై, శ్రేణీభూతాః = పంక్తులు తీరిన, బలాకాః = కొక్కెరపక్షులను, పరిగణనయా = లెక్కపెట్టుట చేతను, నిర్దిశన్తః = చేతులచేఁ జూపుచున్నవారైన, సిద్ధాః = సిద్ధపురుషులు, స్తనిత సమయే = నీవు ఉఱిమినప్పుడు, సోత్కంపాని = వేడుకతోఁ గూడికొనిన, ప్రియసహచరీ సమ్భ్రమాలిఙ్గితాని - ప్రియసహచరీ = ప్రియురాండ్రయొక్క, సమ్భ్రమ = విలాసముచేత నైన, ఆలిఙ్గితాని = ఆలింగనములను, ఆసాద్య = పొంది, త్వాం = నిన్ను, మానయిష్యన్తి = పూజింపఁగలరు.

తా. (ఈశ్లోకము ప్రక్షిప్తమని వ్యాఖ్యానమునఁ జెప్పబడి యున్నది) నీవు వర్షించునప్పుడు చాతకపక్షులు చినుకులు క్రిందఁ బడక మున్నే కొర్కెతోఁ ద్రావుచు. కొక్కెరపక్షులు

బారులు దీరి యాకసమున సంచరించు నప్పుడు సిద్ధులను దేవ యోని విశేషులు ఆ చాతకములను బలాకములనుం జూచు చున్నవారై నీవు ఉఱిమినప్పుడు భయముచేఁ దమంత వచ్చి కౌఁగిలించుకొనిన తమ ప్రియురాండ్ర కౌఁగిలింతలను బొంది నిన్ను మిక్కిలి పూజింపఁగలరు ఇందు స్త్రీలు వచ్చి పురుషు లను పురుషప్రార్థన లేకయే కౌఁగిలించుట పురుషుల కానందాతి శయము కావున నిన్ను విశేషించి పూజింతు రని భావము.

ప్రక్షిప్త మపి వ్యాఖ్యాయతే.—

అమ్భ ఇతి. అమ్భోబిన్దూనాం, వర్షోదబిన్దూనాం గ్రహణే 'సర్వం సమోపతిత మమ్బు న చాతకానామ్' ఇతి శాస్త్రాదమ్భస్పృష్టోపనస్య తేషాం రోగహేతుత్వా దన్తరాల ఏవ స్వీకారే, చతురాం శ్చాతకాన్, పీష మాణాః కౌతుకాత్పశ్యన్తః, శ్రేణీభూతాః బద్ధపఙ్క్తీః * ఉభూతతద్భావేద్వీః బలాకాః బకపఙ్క్తీః, పరిగణనయా ఏకాద్వే త్రిస్ర ఇతి సంఖ్యానేన. నిర్దిశన్తః వా స్తేన దర్శయన్తః, సిద్ధాః స్తనితసమయే త్వద్గర్జితకాలే సోత్కమ్పాని ఉత్క మ్పాపూర్వకాణి, ప్రియసహచరీణాం, సంభ్రమేణాలిఙ్గితా న్యాపాద్య, స్వయం గ్రహణాశ్లేషసుఖమనుభూయేత్యర్థః, త్వాం మానయిష్యన్తి, త్వన్నిమిత్తత్వా త్సుఖలాభస్యేతి భావః.

ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే,
శుక్లాపాఙ్గైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః
ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవాన్గనుమాశు వ్యవస్యేత్. 23

టీ. సఖే = స్నేహితుఁడా! మత్ప్రియార్థం = నా ప్రీతికొఱకు ద్రుతం=శీఘ్రముగా, యియాసోః = పోవఁ గోరిన వాఁడవైనను, తే = నీకు కకుభ సురభౌ - కకుభ = కొడిశ పూలచేత, సురభౌ = పరిమళించుచున్న, పర్వతేపర్వతే=ప్రతి పర్వతమునందు, కాలక్షేపం = కాలము గడచి పోవు

టను, ఉత్పశ్యామి=ఊహించుచున్నాను, సజల నయనైః - సజల = ఆనంద బాష్పములతోఁ గూడిన, నయనైః = నేత్రములు గల, శుక్లాపాఙ్గైః = (తెల్లని కనుగొనలుగల) నెమళ్ల చేతను, కేకాః = (వాని) ధ్వనులను, స్వాగతీకృత్య=స్వాగత వచనమునుగా చేసి, ప్రత్యుద్యాతః=ఎదుర్కొనఁ బడినవాఁడవై, భవాన్ = నీవు, కథమపి=ఎట్లైనను, ఆశు=శీఘ్రముగా, గంతుం = పోవుటకు, వ్యవస్యేత్ = ప్రయత్నింపుము.

తా. మిత్రుఁడా! నీవు నాకుఁ బ్రీతిఁజేయ వలయు నని శీఘ్రముగాఁ బోవఁ దలఁచినవాఁడవయ్యును మార్గములోఁ బ్రతిపర్వతమునందును కొండిశచెట్లు పూచియుండఁగా నెమళ్లు తమ కేకలచేతఁ గుశల ప్రశ్న చేసి యెదుర్కొని యతిథిపూజఁ జేయుచుండును. అప్పుడాలస్యము చేయక శీఘ్రము గాఁబోవఁ బ్రయత్నింప వలయును.

ఉత్పశ్యామీతి. హే సఖే మేఘ, మత్ప్రియార్థం యథాతథా, ద్రుతం క్షిప్రం, 'లఘు క్షిప్ర మరం ద్రుతం' ఇత్యమరః. యియాసోః యాతుమిచ్ఛోరపి * 'యాతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః' తే తవ, కకుభైః కుటజకుసుమైః, సురభౌ సుగన్ధిని, 'కకుభః కుటజేఽర్జునే' ఇతి శబ్దార్ణవే. పర్వతే 'పర్వతే ప్రతిపర్వతం * వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, కాలక్షేపం కాలవిలమ్బనం క్షేపో విలమ్బే సిన్దాయాం' ఇతి విశ్వః ఉత్పశ్యామి ఉత్ప్రేక్షే. విలమ్బహేతుం దర్శయ న్నాశుగమనం ప్రార్థయతే శుక్లేతి—సజలాని సానన్దబాష్పాణి, నయనాని యేషాం తైః, శుక్లాపాఙ్గైః మయూరైః 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ శుక్లాపాఙ్గ శిఖావలః' ఇతి యాదవః. కేకాః స్వవాణీః, 'కేకా వాణీ మయూరస్య' ఇత్యమరః. స్వాగతీకృత్య స్వాగతవచనీకృత్య, ప్రత్యుద్యాతః ప్రత్యుద్గతః, మయూరవాణీకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః. భవాన్, కథమపి యథాకథంచిత్, ఆశు గన్తుం, వ్యవస్యేత్ ఉద్యుఞ్జీత ప్రార్థనే లిఙ్ * 'శేషే ప్రథమః, ఇతి ప్రథమపురుషః, శేషశ్చాయం భవచ్ఛబ్దో యుష్మదస్మచ్ఛబ్దవ్యతిరేకాత్. 'స్వాగతీకృత్య కేకాః' ఇత్యత్ర కేకా స్వా

రోప్యమాణస్య స్వాగతవచనస్య ప్రకృతి ప్రత్యుద్గమనోపయోగాత్పరిణామాలంకారః - తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః' ఇతి.

పాణ్డుచ్ఛాయోపవనవృతయః కేతకైః సూచిభిన్నై
ర్నీడారమ్భైర్గృహబలిభుజామాకులగ్రామచైత్యాః,
త్వయ్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవనాన్తాః
సమ్పత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః. 24

టీ. త్వయి = నీవు, ఆసన్నే = సమీపించిన వాఁడ వగుచుండఁగా, దశార్ణా = దశార్ణములను దేశములు, సూచి భిన్నైః-సూచి = మొగ్గలకొనల యందు, భిన్నైః = వికసించిన, కేతకైః = మొగలి పూవుల చేత, పాణ్డుచ్ఛాయోపవన వృతయః - పాణ్డుచ్ఛాయా = తెల్లని కాంతిగల, ఉపవన = ఉద్యాన వనములయొక్క, వృతయః=చుట్టువెలుగులుఁగలవియు, గృహ బలిభుజాం=కాకులుమున్నగు గ్రామ్య పక్షులయొక్క, నీడారమ్భైః = గూండ్లు కట్టుటలచేత, ఆకుల గ్రామ చైత్యాః - ఆకుల = తొట్రుపడు నట్టి, గ్రామ చైత్యాః = రచ్చ చెట్లు గలవియును, పరిణతఫలశ్యామ జమ్బూ వనాన్తాః-పరిణత=పండిన, ఫల=పండ్ల చేత, శ్యామ=నల్లనైన, జమ్బూ = నేరేడు చెట్ల యొక్క, వన = తోఁపుల చేత, అన్తాః = అందము లైనవి గను, కతిపయ దిన స్థాయి హంసాః-కతిపయ దిన = కొన్ని దినములు, స్థాయి=ఉండునట్టి, హంసాః = హంసలు గలవిగను, సమ్పత్స్యన్తే = కాఁగలవు.

తా. నీవు దశార్ణ దేశములను సమీపించు నప్పటికి ఆ దేశములయందు తోఁటలవెలుగులలో మొగలి పూవులు పూచి ఆ వెలుఁగులు తెల్లగా నుండును. గ్రామముల యందలి రచ్చ మ్రాకులయందుఁ బక్షులు గూండ్లు కట్టుకొనును. ఆ చెట్లు కదలుచుండును, నేరేడుచెట్లు ఫలవంతములై నల్లగ నుండును. హంసలు కొన్ని దినములే యక్కడ నుండునవి యగును.

పాణ్డ్వితి.—హే మేఘ, త్వయి, ఆసన్నే సంనికృష్టే, సతి, దశార్ణా నామ జనపదాః, సూచిభిన్నైః, సూచిషు ముకుళాగ్రేషు భిన్నైః వికసితైః, 'కేతకీముకుళాగ్రేషు సూచిః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే. కేతకైః కేతకీకుసుమైః, పాండుచ్ఛాయాః హరిణవర్ణాః, ఉపవనానాం, వృతయః కణ్టకశాఖావరణాః యేషు తే తథోక్తాః. 'ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీనం ప్రాన్తతో వృతిః', ఇత్యమరః. తథా, గృహబలిభుజాం కాకా గ్రామపక్షిణాం, నీడారమ్భైః కులాయనిర్మాణైః 'కులాయో నీడ మస్త్రియామ్' ఇత్యమరః. చిత్యాయా ఇమాని చైత్యాని రథ్యావృక్షాః, 'చైత్య మాయతనే బుద్ధబిమ్బే చోద్దేశపాదపే' ఇతి రుద్రః. ఆకులాని సంకీర్ణాని; గ్రామేషు చైత్యాని యేషు తే తథోక్తాః. తథా, పరిణతైః పక్వైః, ఫలైః శ్యామాని యాని జమ్బ్వావనాని, తైః, అన్తాః రమ్యాః, 'మృతా వవసితే రమ్యే సమాప్తావన్త ఇష్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవే. తథా, కతిపయేష్వేవ దినేషు స్థాయినో హంసా యేషు తే తథోక్తా ఏవం విధాః, సంపత్స్యన్తే భవిష్యన్తి. 'పోటాయువతి స్తోక కతిపయ—' ఇత్యాదినా కతిపయ శబ్దస్యోత్తరపదత్వేఽపి' దినశబ్దస్యోత్తరత్వ మస్య శాస్త్రస్య ప్రాయికత్వాత్.

తేషాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం
గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లబ్ధా,
తీరోపాన్త స్తనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యత్త
త్సభ్రూభఙ్గం ముఖమివ పయో వేత్రవత్యాశ్చలోర్మి. 25

టీ. దిక్షు = దిక్కులయందు, ప్రథిత విదిశా లక్షణాం - ప్రథిత = ప్రసిద్ధ మైన, విదిశా లక్షణాం = విదిశ యనెడు పేరుగల, తేషాం=ఆదశార్ణదేశములయొక్క, రాజధానీం = ముఖ్య పట్టణమును, గత్వా = పొంది, సద్యః = అప్పుడే, కాముకత్వస్య = విలాసిగా నుండుట యొక్క, అవికలం= సమగ్రమైన, ఫలం = ప్రయోజనమును, లబ్ధా=పొందఁబడఁగలదు, యత్ = ఏకారణమువలన, స్వాదు=మధురమై, చలోర్మి-చల=కదలుచున్న, ఊర్మి =

తరంగములు గల, వేత్రవత్యాః=వేత్రవతీ నదియొక్క, పయః = ఉదకమును, సభ్రూభంగం = బొమముడితోఁ గూడుకొనిన, ముఖమివ = అధరమును వలె, తీరోపాన్త స్తనిత సుభగం=తీరోపాన్త=ఒడ్డు దాపునందు, స్తనిత = ఉఱుము చేత, సుభగం = సుందరముగా, పాస్యసి = పానము చేయఁ గలవో.

తా. ఆ దశార్ణదేశములకు రాజధాని యగు విదిశాపట్టణము సకల దిక్కులయందును బ్రసిద్ధమైనది. అక్కడికి నీవు పోయినప్పుడు కాముకునికిఁ గలుగు ఫలమంతయు నీకుఁ గలుగును. ఎట్లనఁగా ఆ పట్టణ సమీపమునందు వేత్రవతి యను నది గలదు. మధురమై కదలుచుండెడు తరంగములు గల యుదకమును బొమముడిపాటుతోఁ గూడికొనిన ప్రియురాలి యధరమును వలె రతికూజితముఁ జేయునట్టుల తిన్నగా నుఱుముచుఁ బానముఁ జేయఁగలవు.

తేషామితి. దిక్షు, ప్రథితం ప్రసిద్ధం విదిశేతి, లక్షణం నామధేయం, యస్యాస్తాం 'లక్షణం నామ్ని చిహ్నే చ, ఇతి విశ్వః. తేషాం దశార్ణానాం సంబన్ధినీం, ధీయన్తేఽస్యామితి ధానీ * 'కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి ల్యుట్. రాజ్ఞాం ధానీ, రాజధానీ * 'కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యతే' ఇతి వక్తవ్యాత్సమాసః. తాం ప్రధాననగరీం, 'ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే' ఇతి శబ్దార్ణవే. గత్వా ప్రాప్య, సద్యః కాముకత్వస్య విలాసితాయాః. 'విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలమ్పటః, ఇతి శబ్దార్ణవే. అవికలం సమగ్రం, ఫలం ప్రయోజనం, లబ్ధా లప్స్యతే, త్వయేతి శేషః* కర్మణి లుట్, కుతః, యత్ యత్కారణాత్, తత్, స్వాదు మధురం, చలా ఊర్మయో యస్యతత్, చలోర్మి తరఙ్గితం వేత్రవత్యా నామ నద్యాః, పయః, సభ్రూభఙ్గం భ్రుకుటియుక్తం దశనపీడయేతి భావః, ముఖమివ అధరమివేత్యర్థః, తీరోపాన్తే, తటప్రాన్తే, యత్ స్తనితం గర్జితం, తేన సుభగం యథాతథా, స్తనితశబ్దేన మణితమపి ధ్వన్యతే* 'ఊర్ధ్వముచ్ఛలితశబ్దనాసికం హుంకృతం మణితమభ్రఘోషవత్' ఇతి లక్షణమ్. పాస్యసి *

పిబతేర్లృట్ *'కామినా మధరాస్వాదః సురతా దతిరిచ్యతే' ఇతి శాస్త్రనియమాదితి భావః.

నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతో
స్త్వత్సంపర్కాత్పులకితమివ ప్రౌఢపుష్పైః కదమ్బైః
యః పణ్యస్త్రీరతిపరిమళోద్గారిభిర్నాగరాణా
ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభిర్యౌవనాని. 26

టీ. తత్ర = ఆ విదిశాపట్టణ సమీపమునందు, విశ్రామ హేతోః= శ్రమదీర్చుకొనుటకు, ప్రౌఢ పుష్పైః = చక్కగా వికసించిన పూవులుగల, కదమ్బైః = కడిమి చెట్లచేతను, త్వ త్సమ్పర్కాత్ = నీవు కూడుటవలన, పులకితమివ = గగుర్పాటు గలిగి నట్లున్న, నీచై రాఖ్యం గిరిం = నీచై యను పేరుగల గిరియందు, అధివసేః = నివసింపుము, యః = ఏనీచైర్గిరి, పణ్యస్త్రీరతి పరిమళోద్గారిభిః-పణ్యస్త్రీ = వేశ్యలయొక్క, రతి = సురతములయందలి, పరిమళ = పరిమళమును, ఉద్గారిభిః = వెడలఁ గ్రక్కుచున్న, శిలా వేశ్మభిః = గుహలచేత, నాగరాణాం = పురజనులయొక్క, ఉద్దామాని = అధికములయిన, యౌవనాని=యౌవనములను, ప్రథయతి=ప్రకటింపఁ జేయుచున్నదో.

తా. ఆ విశాదిపట్టణ సమీపమున నీవు విశ్రమించుటకుఁ దగిన చోటు గలదు. ఏది యనిన, సఖుఁడవైన నీవు గూడుటఁ జేసి పూచిన కడిమిచెట్ల చేతనైన ప్రేమాతిశయమున గగుర్పాటుగలది యగు నీచైర్గిరి గలదు. అందు నివసింపుము. అక్కడ మిగుల మక్కువగల వేశ్యలతో గూడి కొనినవాగరపురుషులయొక్క యౌవనాతిశయములఁ దెలియఁ గలవు.

నీచైరితి. హేమేఘ, తత్ర విదిశాసమీపే, విశ్రామో విశ్రమః ఖేదాపనయః* భావార్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః. స ఏవ హేతుః, తస్య విశ్రామహేతోః విశ్రామకారణాత్, విశ్రామార్థమిత్యర్థః.* 'షష్ఠీహేతుప్రయోగే' ఇతిషష్ఠీ*

విశ్రామేత్యత్ర * 'నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః, ఇతి పాణినీయే వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి * 'వా శ్రమోః' ఇతి చాన్ద్రవ్యాకరణే వికల్పేన వృద్ధి విధానాద్రూపసిద్ధిః, ప్రౌఢపుష్పైః ప్రబుద్ధకుసుమైః, కదమ్బైః నీపవృక్షైః, త్వత్సమ్పర్కాత్ తవసఙ్గాత్, పులకాః అస్య జాతాః పులకితః* తారకాదిత్వా దితచ్ప్రత్యయః, పులకితమివ సఞ్జాతపులకమివ. స్థితం, నీచైరితి ఆఖ్యా యస్య తం నీచైరాఖ్యం, గిరి మధివసేః, గిరౌ వసే రిత్యర్థః *'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః, ఇతి కర్మత్వం, యో నీచైర్గిరిః, పణ్యాః క్రయ్యాః, స్త్రియః పణ్యస్త్రియః వేశ్యాః, 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసాం రతిషు, 'యః పరిమళో గన్ధవిశేషః, 'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధేజనమనోహరే' ఇత్యమరః, తమ్, ఉద్గిరన్తి ఆవిష్కుర్వన్తి; ఇతి తథోక్తాని, తైః, శిలావేశ్మభిః కన్దరైః, నాగరాణాం, పౌరాణామ్, ఉద్దామాని ఉత్కటాని, యౌవనాని, ప్రథయతి ప్రకటయతి, ఉత్కటయౌవనాః క్వచిదనురక్తా వారాఙ్గనా విస్రమ్భవిహార కాఙ్క్షిణ్యో మాత్రాదిభయా న్నిశీథసమయే కంచన వివిక్తం దేశమాశ్రిత్య రమన్తే తచ్చాత్ర బహుళమస్తీతి ప్రసిద్ధిః. అత్రోద్గారశబ్దో గౌణార్థత్వాన్న జుగుప్సావహః, ప్రత్యుత కావ్యస్యాతిశోభాకర ఏవ, తదుక్తం దణ్డినా, 'నిష్ఠ్యూతో ద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయమ్, అతిసున్దర మన్యత్ర గ్రామ్య కక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి.

> విశ్రాన్తః సన్వ్రజ వననదీతీరజాతాని సిఞ్చ
> న్నుద్యానానాం నవజలకణైర్యూథికాజాలకాని,
> గణ్డస్వేదాపనయనరుజాక్లాన్తకర్ణోత్పలానాం
> ఛాయాదానాత్క్షణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్. 27

టీ. (తత్ర=ఆనీచైర్గిరియందు) విశ్రాంత స్సన్ = శ్రమఁ దీర్చుకొనిన వాఁడ వగుచు, వన నదీతీర జాతాని - వన = అడవులయందలి, నదీ=ఏళ్లయొక్క, తీర = ఒడ్డులయందు, జాతాని=పుట్టిన (మొలచిన), ఉద్యానానాం =విహార వనముల సంబంధము లయిన, యూథికా జాలకాని = మొల్లమొగ్గ

లను, నవ జల కణైః = క్రొత్త నీటిచుక్కలచేత, సిఞ్చన్ = తడుపుచున్న వాఁడవై, గణ్డ స్వేదా పనయన రుజా క్లాన్త కర్ణోత్పలానాం-గణ్డ=చెక్కిళ్ల యందలి, స్వేద=చెమటను, అపనయన=పోఁగొట్టుటచేతనైన, రుజా=బాధచేత, క్లాన్త = వాడిన, కర్ణోత్పలానాం = చెవికొనల నుంచుకొనిన నల్లగలువలుగల, పుష్పలావీ ముఖానాం - పుష్పలావీ = పువ్వులుగోయు స్త్రీలయొక్క, ముఖానాం = ముఖములకు, ఛాయా దానాత్ = నీడనిచ్చుటవలన (కాంతి నిచ్చుటవలన), క్షణ పరిచితః=కొంచెముసేపు పరిచయముగలవాఁడవై, వ్రజ= పొమ్ము.

తా. మేఘుఁడా! నీవు ఆ నీచైర్గిరియందు శ్రమదీర్చు కొనుచు అక్కడ నుండు విహారవములయందును ఏరుల యొడ్డుల యందు మొలచిన మొల్లమొగ్గలను తడుపుచు పూవులు గోయు చున్న స్త్రీలకు ఎండచేత చెమట పట్టకుండునట్లు నీడను గలుగఁ జేయుము. ఆ యుపకారముచేత వారికిని నీకును పరి చయము కలుగును. అట్టి కాముకీసంబంధమును నీకు మిక్కిలి సంతోషకర మగు నని భావము.

విశ్రాన్తఇతి. విశ్రాన్తః సన్ తత్ర నీచైర్గిరౌ వినీతాధ్వశ్రమః సన్, వనే, అరణ్యే, యా నద్యస్తాసాం తీరేషు జాతాని స్వయంరూఢాని అకృత్రి మాణీత్యర్థః, 'నదనదీ—'ఇతి పాఠే. * 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇత్యేకశేషో దుర్వారః, ఉద్యానానాం ఆరామాణాం సంబన్ధీని, యూథికాజాలకాని మాగధీకుసుమముకుళాని, 'అథ మాగధీ గణికా యూథికా' ఇత్యమరః. 'కోరక జాలక కలికా కుడ్మల ముకుళాని తుల్యాని' ఇతి హలాయుధః. నవజల కణైః, సిఞ్చన్ ఆర్ద్రీకుర్వన్, అత్ర సిఞ్చతేరార్ద్రీకరణార్థత్వా ద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం, యత్ర తు క్షరణమర్థస్తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా— 'రేతః సిక్త్వా కుమారీషు' 'సుక్షై ర్నిషిఞ్చన్నమివామృతం త్వచి' ఇత్యేవమాది, ఏవం కిరతీత్యాదీనామపి 'రజః కిరతి మారుతః' 'అవాకిరన్ వయోవృద్ధా స్తం లాజైః పౌరయోషితః' ఇత్యాది ష్వర్థభేదాశ్రయణేన రజోలాజాదీనాం

కర్తృత్వకరణత్వే వేదితవ్యే, తథా, గణ్డయోః కపోలయోః స్వేదస్య, అపనయనేన, ప్రమార్జనేన యా, రుజా పీడా * భిదాదిత్వాదఙ్ ప్రత్యయః, తయా క్లాన్తాని మ్లానాని; కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానాం, పుష్పాణి లునన్తీతి పుష్పలావ్యః పుష్పాపచాయికాః స్త్రియః * 'కర్మణ్యణ్' * 'టిడ్ఢాణ్—' ఇత్యాదినా జీప్, తాసాం ముఖాని తేషాం, ఛాయాదానాత్ అనాతపస్య, దానాత్, కాన్తిదానం చ ధ్వన్యతే, 'ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బమనాతపః' ఇత్యమరః. కాముకదర్శనాత్ కామినీనాం ముఖవికాసో భవతీతి భావః, క్షణపరిచితః క్షణం సంస్పృష్టః సన్, న తు చిరం కార్యవిలమ్బనాత్, వ్రజ గచ్ఛ.

వక్రః పన్థా యదపి భవతః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మాస్మ భూరుజ్జయిన్యాః,
విద్యుద్దామస్ఫురితచకితైర్యత్ర పౌరాఙ్గనానాం
లోలాపాఙ్గైర్యది న రమసే లోచనైర్వఞ్చితస్స్యాః. 28

టీ. ఉత్తరాశాం=ఉత్తరపు దిక్కుఁగూర్చి, ప్రస్థితస్య = ప్రయాణము చేయుచున్న, భవతః=నీకు, ఉజ్జయిన్యాః=ఉజ్జయినీపట్టణముయొక్క, పన్థాః = మార్గము, వక్రో యదపి = వంకరైనదైనను, ఉజ్జయిన్యాః = ఉజ్జయినీపట్టణము యొక్క, సౌధోత్సఙ్గ ప్రణయ విముఖః-సౌధ = మేడలయొక్క, ఉత్సఙ్గ= ఉపరిభాగములయందు, ప్రణయ=పరిచయమునకు, విముఖః = పరాఙ్ముఖుఁడవు (ఇష్టములేనివాఁడవు), మాస్మభూః=కావలదు, యత్ర = ఏ యుజ్జయినియందు, విద్యుద్దామ స్ఫురిత చకితైః-విద్యుద్దామ = మెఱుపుఁదీఁగలయొక్క, స్ఫురిత= మెఱయుటవలన, చకితైః = భయపడిన, లోలాపాఙ్గైః-లోల=చలించుచున్న, అపాఙ్గైః=కటాక్షములుగల, పౌరాఙ్గనానాం = పురస్త్రీలయొక్క, లోచనైః= నేత్రములచేత, న రమసే యది = క్రీడింపక యుంటివేని, వఞ్చితః = మోసపుచ్చఁబడినవాఁడవు, స్యాః=అగుదువు.

తా. ఓ మేఘుఁడా! ఉత్తరపు దిక్కునకుఁ బోవుచున్న నీకు ఉజ్జయినీమార్గము వంకరైనను ఉజ్జయినికిఁ బోవలసినది. ఎందుకనఁగా, అక్కడి స్త్రీలు నీ మెఱుపులను జూచి భయపడుదురు; అప్పుడు వారిబెదరుచూపు బహు సుందరముగ నుండును; ఆసౌందర్యమును జూడనియెడల నీజన్మము నిష్ప్రయోజనము గాగలదు.

వక్ర ఇతి. ఉత్తరాశాం ఉదీచీం దిశం ప్రతి, ప్రస్థితస్య భవతః, పన్థాః ఉజ్జయినీమార్గః, వక్రోఽయదపి దూరో యద్యపీత్యర్థః, విన్ధ్యాదుత్తరవాహిన్యా నిర్విన్ధ్యాయాః ప్రాగ్భాగే కియత్యపి దూరే స్థితోజ్జయినీ, ఉత్తరాపథస్తు నిర్విన్ధ్యాయాః పశ్చిమ ఇతి వక్రత్వం తథాపి, ఉజ్జయిన్యాః విశాలానగరస్య, 'విశాలోజ్జయినీ సమే' ఇత్యుత్పలః. సౌధానాం, ఉత్సఙ్గేషు ఉపరిభాగేషు ప్రణయః పరిచయః 'ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపి చ' ఇతి యాదవః.తస్య, విముఖః పరాఙ్ముఖో మాస్మభూః నభవేరిత్యర్థః*'స్మోత్తరే లఙ్ చ' ఇతి చకారాదాశీరర్థే లుఙ్. *'నమాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. యత్ర ఉజ్జయిన్యాం, విద్యుద్దామ్నాంవిద్యుల్లతానాం, స్ఫురితేభ్యః, స్ఫురణేభ్యః చకితైః భీతైః, లోలాపాఙ్గైః చఞ్చలకటాక్షైః పౌరాఙ్గనానాం, లోచనైః నయనైః న రమసే యది, వఞ్చితః ప్రతారితః, స్యాః జన్మవైఫల్యం భవే దిత్యర్థః.

వీచిక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాఞ్చీగుణాయాః
సంసర్పన్త్యాః స్ఖలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః,
నిర్విన్ధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యన్తరః సన్నిపత్య
స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమోహి ప్రియేషు. 29

టీ. మిత్రుఁడా! పథి = మార్గమునందు, వీచిక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాఞ్చీగుణాయాః-వీచి=అలలయొక్క, క్షోభ=కదలుటచేత, స్తనిత = ధ్వనిచేయుచున్న, విహగ = [హంసాది]పక్షులయొక్క, శ్రేణి = పంక్తియనెడు,

కాఞ్చీగుణాయాః=మొలనూలుగలదియు, స్ఖలితసుభగం-స్ఖలిత=తొట్రుపాటు చేత, సుభగం=సుందరముగా, సంసర్పన్త్యాః=ప్రవహించు [పోవు] చున్నదియు, దర్శితావర్తనాభేః-దర్శిత=చూపఁబడిన, ఆవర్త=సుడియనెడు, నాభేః=బొడ్డు గలదియు నగు, నిర్విన్ధ్యాయాః = నిర్వింధ్యయనెడు [వింధ్యపర్వతమునుండి యుత్తరముగాఁ బారునట్టి] నదితో, సన్నిపత్య = కూడికొని, రసాభ్యన్తరః= జలము లోపలఁగలవాఁడుగా (శృంగారరసముచే నంతరంగుఁడవుగా), భవ = కమ్ము, స్త్రీణాం=స్త్రీలకు, ప్రియేషు=ప్రియులవిషయమై, విభ్రమః=విలాసము, ఆద్యం=మొదటిదియగు, ప్రణయవచనం = ప్రీతివాక్యము, భవతి హి = అగు చున్నదిగదా!

తా. నీవు ఉజ్జయినీ పట్టణమునకుఁ బోవునపుడు నీకు నిర్వింధ్యానదీసంయోగసౌఖ్యానుభవము గలుగును. ఎట్లనఁగా: ఆ నిర్వింధ్యానది ధ్వనించు జలపక్షు లనెడు మొలనూలుగలిగి తొట్రుపడుచు ఆవర్తమును నాభినిఁ జూపుచు నడుచుచుండఁగా నతిసుందరముగ నుండును. దానిం గూడి శృంగారరసమనుభవింపఁ గలవు. స్త్రీలు తమ విలాసములచేతనే తమ యభిప్రాయములం బ్రియులకుఁ దెల్పుదురు గదా?

సంప్ర త్యుజ్జయినీం గచ్ఛత స్తస్య మధ్యేమార్గం నిర్విన్ధ్యాసంబన్ధ మాహ.—వీచీతి. హేమేఘ, పథి ఉజ్జయినీపథే, వీచిక్షోభేణ తరఙ్గచలనేన, స్తనితానాం ముఖరాణాం*కర్తరి క్తః, విహగానాం హంసానాం, శ్రేణిః పఙ్క్తిరేవ, కాఞ్చీగుణో యస్యా స్తస్యాః, స్ఖలితేన, ఉపలస్ఖలనేన మదస్ఖలితేన చ, సుభగం యథాతథా, సంసర్పన్త్యాః ప్రవహన్త్యా గచ్ఛన్త్యాశ్చ, తథా, దర్శితా ప్రకటితా ఆవర్తః అమ్భసాం భ్రమ ఏవ నాభి ర్యయా, 'స్యా దావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః' ఇత్యమరః, నిష్క్రాన్తా విన్ధ్యా న్నిర్విన్ధ్యా నామనదీ * 'నిరాదయః క్రాన్తా ద్యర్థే పఞ్చమ్యా' ఇతి సమాసః * 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలమ్'— ఇత్యాదినా పరవల్లిఙ్గతా ప్రతిషేధః, తస్యా నద్యాః, సన్నిపత్య సంగత్య, రసః జలం అభ్యన్తరే యస్య సః, అన్యత్ర,

రసేన శృఙ్గారేణ అభ్యన్తరః అన్తరఙ్గః, భవ, సర్వథా తస్యా రస మనుభవేత్యర్థః, 'శృఙ్గారాదౌ జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః, తిక్తాదా వమృతే చైవ నిర్యాసే పారదే ధ్వనౌ, ఆస్వాదే చ రసం ప్రాహుః' ఇతి శబ్దార్ణవే. నను తత్ప్రార్థనామన్తరేణ కథం తత్రానుభవో యుజ్యత ఇత్యత ఆహ స్త్రీణామితి.- స్త్రీణాం ప్రియేషు విషయే, విభ్రమః విలాస ఏవ, ఆద్యం ప్రణయవచనం ప్రార్థనావాక్యం, హి, స్త్రీణా మేవ స్వభావో యద్విలాసై రేవ రాగప్రకాశనం న తు కణ్ఠత ఇతి భావః, విభ్రమశ్చాత్ర నాభిసందర్శనాది రుక్త ఏవ.

వేణీభూతప్రతను సలిలా సా త్వతీతస్య సిన్ధుః
పాణ్డుచ్ఛాయా తటరుహతరుభ్రంశిభిర్జీర్ణపర్ణైః.
సౌభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యఞ్జయన్తీ
కార్శ్యం యేన త్యజతి విధినా స త్వయైవోపపాద్యః. 30

టీ. వేణీభూత ప్రతను సలిలా, వేణీభూత = జడగా నుండు నట్టి, ప్రతను = సూక్ష్మమగు, సలిలా = ఉదకముగలదియు, అనఁగా జడగా నల్లఁబడిన వెంద్రుకలు కలదని భావము. తటరుహ తరు భ్రంశిభిః-తట = ఒడ్డుల యందు, రుహ = మొలచిన, తరు = చెట్లనుండి, భ్రంశిభిః = జారిపడిన, జీర్ణ పర్ణైః=ఎండు టాకులచేత, పాణ్డుచ్ఛాయా = తెల్లనికాంతి గలదియు, సుభగ = సుందరుఁడా! విరహావస్థయా = ఎడఁబాసి యుండుటచేత, అతీతస్య = (ఇంతకాలము) గడచి వచ్చిన, తే = నీయొక్క, సౌభాగ్యం = సౌందర్యమును, వ్యఞ్జయన్తీ = ప్రకాశించుచున్నదైన, సాసిన్ధుః = ఆనిర్వింధ్యానది, యేన విధినా = ఏ వ్యాపారముచేత, కార్శ్యం = విరహముచేత నైన చిక్కిపోవుటను, త్యజతి = విడిచి పెట్టుచున్నదో, సః = ఆ వ్యాపారము, త్వయైవ=నీచేతనే, ఉపపాద్యః=సంపాదింపఁ దగినది.

తా. మేఘుఁడా! మిక్కిలి సుందరుండ వగు నిన్ను ఎడఁబాయుటచేత ఆ నిర్వింధ్యానది సన్నని జాలుగాఁ బారు

చున్న జలమనే జడ వేసికొని యొడ్డులయందు మొలచి యున్న చెట్లనుండి రాలిన యెండిపోయిన యాకులచేతఁ దెల్లఁ బారి నదై యిట్టివిరహావస్థచేతఁ జూచువారికి (ఈనిర్వింధ్య ప్రియుఁ డెంతో సుందరుఁడు గావుననే యతని కెడఁబాసి యీనది యింత చిక్కినది యనుకొనినట్లు) నీ చక్కఁదనముఁ బ్రచు రించుచున్న యా నిర్వింధ్యకు సంతోషము కలుగు నట్లు ప్రవర్తింపుము.

నిర్విన్ధ్యాయా విరహావస్థాం వర్ణయంస్తన్నిరాకరణం ప్రార్థయతే.—

వేణీతి. అవేణీ వేణీభూతం వేణ్యాకారం, ప్రతను స్తోకంచ, సలిలం, యస్యాః సా తథోక్తా, అన్యత్ర వేణీభూత కేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే, రోహ న్తీతి రుహాః, ఇగుపధ లక్షణః క ప్రత్యయః, తటయో రుహా యే తరవ స్తేభ్యో భ్రశ్యన్తీతి తథోక్తైః, జీర్ణపర్ణైః శుష్కపత్త్రైః, పాణ్డుచ్ఛాయా పాండువర్ణా, అతఏవ, హేసుభగ, విరహావస్థయా, పూర్వోక్తప్రకారయా కార్శ్యేన అతీతస్య ఏతావన్తం కాల మతీత్య గతస్య, ప్రోషితస్యేత్యర్థః. తే తవ, సౌభాగ్యం సుభ గత్వం *'హృద్భగ సిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్యచే' త్యుభయపదవృద్ధిః. వ్యఞ్జయన్తీ ప్రకాశయన్తీ, సఖలు సుభగో యమఙ్గనాః కామయన్తి ఇతి భావః, సా పూర్వోక్తా, సిన్ధుః నదీ నిర్విన్ధ్యాఖ్యా, 'స్త్రీ నద్యాం నా నదే సిన్ధు ర్దేశభేదే ఽమ్బుధౌ గజ' ఇతి వైజయన్తీ. యేన,విధినా వ్యాపారేణ, కార్శ్యం త్యజతి స విధిః త్వయైవ, ఉపపాద్యః కర్తవ్యఇత్యర్థః. సచ విధి రేకత్ర వృష్టి రన్యత్ర సంభోగః తదభావనిబన్ధనత్వా త్కార్శ్యస్యేతి భావః. ఇయం పఞ్చమీ మదనా వస్థా, ఉక్తం చ రతిరహస్యే—'నయన ప్రీతిః ప్రథమా చిత్తాసఙ్గ స్తతో ఽథ సంకల్పః, నిద్రోచ్ఛేద స్తనుతా విషయనివృత్తి స్త్రపానాశః, ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేవం స్మరదశా దశైవ స్యుః' ఇతి. 'తామతీతస్యే' తిపాఠ మాశ్రిత్య సిన్ధుర్నామ నద్యన్తరమితి వ్యాఖ్యానం తు, సిన్ధుర్నామ కశ్చిన్నదః కాశ్మీర దేశేఽస్తి నదీతు కుత్రాపి నాస్తి ఇత్యుపేక్ష్యమిత్యాచక్షతే.

ప్రాప్యావన్తీనుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్
పూర్వోద్దిష్టా మనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలాం,
స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం
శేషైః పుణ్యైర్హృతమివ దివః కాన్తిమత్ఖణ్డమేకమ్. 31

టీ. ఉదయన కథా కోవిద గ్రామ వృద్ధాన్-ఉదయన = వత్సరాజు యొక్క, కథా = కథలను, కోవిద = బాగుగాఁ దెలిసిన, గ్రామ వృద్ధాన్ = గ్రామముల యందలి పెద్దవారు గల, అవన్తీన్=అవంతి దేశములను, ప్రాప్య= పొంది, పూర్వో ద్దిష్టాం = పూర్వమందుఁ జెప్పఁబడినదై, శ్రీవిశాలాం- శ్రీ= సంపదచే, విశాలాం = గొప్పదైనదియు, సుచరితఫలే = (స్వర్గభోగ రూప మైన) పుణ్య ఫలము, స్వల్పీభూతే = కొంచ మైనది కాఁగా, గాం=భూమిని, గతానాం = పొందిన, స్వర్గిణాం = స్వర్గలోకము నందలి సుఖము నను భవించు వారియొక్క, శేషైః = అనుభవింపఁగా మిగిలినట్టి, పుణ్యైః = పుణ్య ములచేత, హృతం = తేఁబడిన, కాన్తిమత్ = మిక్కిలి వెలుఁగుచున్నట్టి, ఏకం = ముఖ్యమగు, దివః = స్వర్గముయొక్క, ఖణ్డమివ = భాగమో యను నట్లున్న, విశాలాం=ఉజ్జయినీ పట్టణమును, అనుసర=పొందుము.

తా. అవంతి దేశము ప్రసిద్ధమైనది. ఆ దేశమందలి గ్రామములయందుండు పెద్దవారు రుదయన మహారాజు వాసవ దత్త యను కన్యను దెచ్చుట మొదలగు కథలను దెలిసి యుందురు. ఆదేశమందు ముందు నేఁ జెప్పిన విశాలా పట్టణ మున్నది. దానియందు సంపద యొక్కువ. ఇటియు స్వర్గానుభ వము జేయువారి యొక్క పుణ్యఫలము కొంచెము ఉండఁగా నాస్వర్గసౌఖ్య మనుభవించుటకుఁ దెచ్చిన స్వర్గఖండమో! అను ట్లు (అనఁగా స్వర్గతుల్యముగా) నున్నది.

ప్రాప్యేతి.—విదన్తీతి విదాః *ఇగుపధలక్షణః కః, ఓకసో వేద్య స్థానస్య విదాః కోవిదాః *ఓకారలోపః పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, ఉద

యనస్య వత్సరాజస్య, కథానాం వాసవదత్తాహరణాద్యత్యద్భుతోపాఖ్యానానాం, కోవిదాః తత్త్వజ్ఞాః, గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే సన్తి యేషు తాన్, అవన్తీన్ తన్నామజనపదాన్, ప్రాప్య, తత్ర, పూర్వోద్దిష్టాం పూర్వోక్తాం 'సౌధోత్సఙ్గప్రణయవిముఖో మాస్మభూరుజ్జయిన్యాః' ఇత్యుక్తాం, శ్రీవిశాలాం సంపత్తిమహతీం, 'శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరివ దృశ్యతే' ఇతి శాశ్వతః, విశాలాంపురీం ఉజ్జయినీం, అనుసర వ్రజ, కథమివ స్థితామ్? సుచరితఫలే పుణ్యఫలే, స్వర్గభోగలక్షణే, స్వల్పీభూతే అల్పావశిష్టే సతీత్యర్థః. గామ్ ఇలాం, గతానాం 'గోరిలా కుమ్భినీ క్షమా' ఇత్యమరః, పునరపి భూలోకభాజామిత్యర్థః, స్వర్గిణాం స్వర్గవతాం జనానాం, శేషైః భుక్తావశిష్టైః, పుణ్యైః సుకృతైః, హృతమ్ ఆనీతం, స్వర్గార్థానుష్ఠితకర్మశేషాణాం స్వర్గవాసస్యావశ్యంభావాదితి భావః, కాన్తిరస్యాస్తీతి, కాన్తిమత్ ఉజ్జ్వలం, సారభూతమిత్యర్థః, ఏకం ముఖ్యం. యద్వా భుక్తాదన్యత్, 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః' ఇత్యమరః. దివః స్వర్గస్య, ఖణ్డమివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. ఏతేనాతిక్రాన్తసకలభూలోకనగరసౌభాగ్యసారవత్త్వముజ్జయిన్యా వ్యజ్యతే.

దీర్ఘీకుర్వన్ పటు మదకలం కూజితం సారసానాం
ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః,
యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతగ్లానిమఙ్గానుకూలః
శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః. 32

టీ. యత్ర = ఏవిశాలాపట్టణమందు, ప్రత్యూషేషు = ప్రభాత కాలములయందు, పటు = స్ఫుటముగ, మద కలం-మద = మదముచే, కలం = అవ్యక్త మధురమైన, సారసానాం = బెగ్గురు పక్షుల యొక్క, కూజితం = ధ్వనిని, దీర్ఘీకుర్వన్ = పొడవుగాఁ జేయుచున్నది యై. (ప్రియురాలికి చాటు వాక్యములఁ జెప్పుచు ఆ వాక్యముల ననుసరించు పెంపుడు చిలుకలు మున్నగు పక్షులయొక్క ధ్వనులను ఎడతెగకుండునట్లు చేయుచున్నవాఁడని భావము). స్ఫుటిత కమలామోద మైత్రీ కషాయః - స్ఫుటిత = విక

సించిన, కమల=పద్మములయొక్క, ఆమోద=పరిమళముతో, మైత్రీ=గూడు కొనుచే, కషాయః = సుగంధమైన (పరిమళము గలవాఁడని భావము), అఙ్గానుకూలః=తిన్నఁగా ఏదుటఁజేసి శరీరమునకు సుఖముగా సోఁకునట్టి, (గట్టిగా ఆలింగనముఁ జేసికొని దేహమునకు సుఖమును గలిగించునట్టి వాఁడని భావము.) శిప్రావాతః=శిప్ర యను నది యొక్క (చల్లని) గాలి, ప్రార్థనా చాటుకారః-ప్రార్థనా=రతిని యాచించుట యందు, చాటుకారః=ప్రియ వచనములు బల్కు నట్టి, ప్రియతమ ఇవ = కాంతుని వలెనే, స్త్రీణాం = స్త్రీలయొక్క, సురతగ్లానిం = రతిశ్రమను, హరతి = పోఁగొట్టుచున్నదో.

తా. ఆ విశాలా పట్టణ సమీప మందలి తామర పూవులు గల శిప్రానది గాలి వీచువను శైత్యసౌరభ్యమాంద్యములతోఁ గూడి రతి శ్రమగల స్త్రీల దేహమును సోఁకి సుఖముగా వారి శ్రమ దీర్చు నరల రతిగోరు ప్రియునివలె స్త్రీలకు భోగాభిలాషఁ బుట్టించు నని భావము.

దీర్ఘీకుర్వన్నితి.—యత్ర విశాలాయాం, ప్రత్యూషేషు అహర్ముఖేషు, 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్య' మిత్యమరః పటు ప్రస్ఫుటం, మదకలం మదేనావ్యక్తమధురం, 'ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే కలః' ఇత్యమరః. సారసానాం పక్షివిశేషాణాం, 'సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయః' ఇతి యాదవః. యద్వా, సారసానాం హంసానాం, 'చక్రాఙ్గః సారసో హంసః' ఇతిశబ్దార్ణవే, కూజితం రుతం, దీర్ఘీ కుర్వన్ సంతానయన్నిత్యర్థః, యావద్వాతం శబ్దానువృత్తేరితి భావః, ఏతేన ప్రియతమః స్వచాటువాక్యానుసారిక్రీడాపక్షికూజిత మవిచ్ఛిన్నంకుర్వన్నితిచ గమ్యతే, స్ఫుటితానాం వికసితానాం, కమలానాం, ఆమోదేన పరిమళేన సహ యా మైత్రీ సంసర్గః, తేన, కషాయః సురభిః, 'రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసేసౌరభేరసే' ఇతి యాదవః, అన్యత్ర విమర్దగన్ధి త్యర్థః. 'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే,ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః. అఙ్గానుకూలః మాన్ద్యాత్ గాత్రసుఖస్పర్శః, అన్యత్ర గాఢాలిఙ్గనదత్తగాత్రసంవాహన ఇత్యర్థః. భవ

భూతినా చోక్తమ్. 'అశిథిలపరిరమ్భైర్దత్తసంవాహనాని' ఇతి, సంవాహ్యాస్తేచ సురతశ్రాన్తాః ప్రియై ర్వ్యపతయః, ఏత త్కవి రేవ వక్ష్యతి, 'సంభోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం' ఇతి, శిప్రానామ కాచిత్తత్రత్యా నదీ, తస్యా వాతః, శిప్రావాతః, శిప్రాగ్రహణం శైత్యద్యోతనార్థం, ప్రార్థనా సురతయాచ్ఞా, తత్ర చాటు కరోతీతి తథోక్తః, పునః సురతార్థం ప్రియవచనప్రయోక్తేత్యర్థః * కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః; ప్రియతమః వల్లభ ఇవ, స్త్రీణాం, సురతగ్లానిం పూర్వరతిఖేదం, హరతి నుదతి, చాటూక్తిభిర్విస్మృతపూర్వరతిఖేదాః స్త్రియః ప్రియతమ ప్రార్థనాం సఫలయన్తీతిభావః. 'ప్రార్థనాచాటుకారః' ఇత్యత్ర 'ఖణ్డితనాయికానువేత్తా' ఇతి వ్యాఖ్యానే సురతగ్లానిహరణం న సంభవతి, తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్, పశ్చాత్తన సురతగ్లానిహరణం తు నేదానీన్తనకోపశమనార్థచాటువచనసాధ్య మిత్యుపేక్షైవోచితా వివేకినాం; 'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి దశరూపకే.

హారాంస్తారాం స్తరళగుటికా న్కోటిశః శఙ్ఖశుక్తీః
శష్పశ్యామాన్మరకతమణీనున్మయూఖప్రరోహాన్,
దృష్ట్వా యస్యాం విపణిరచితాన్విద్రుమాణాం చ భఙ్గాన్
సంలక్ష్యన్తే సలిలనిధయ స్తోయమాత్రావశేషాః. 33

టీ. (ఇఁక మూఁడు శ్లోకములు ప్రక్షిప్తములు) యస్యాం=ఏవిశాలా పట్టణమందు, కోటిశః = కోట్లకొలఁది, విపణిషు = అంగడి వీథులయందు, రచితాన్ = పెట్టఁబడి యున్న, తారాన్=శుద్ధములైన, తరళగుటికాన్ = నాయకరత్నములను, హారాన్ = ముత్యాల హారములను, శఙ్ఖ శుక్తీః = శంఖములను ముత్యపు చిప్పలను, శష్ప శ్యామాన్-శష్ప = పచ్చికవలె, శ్యామాన్ = శ్యామ (అకుపచ్చ) వర్ణము గలిగి, ఉన్మయూఖప్రరోహాన్-ఉన్మయూఖ=ఎక్కువ కాంతులయొక్క, ప్రరోహాన్ = మొలకలుగల (అనఁగా కాంతులు పైకి మొలకలెత్తుచు మిక్కిలి వెలుఁగుచున్న), మరకత మణీన్ = గరుడ పచ్చలను, విద్రుమాణాం = పగడములయొక్క, భఙ్గాన్=

ఖండములను, దృష్ట్వా = చూచి, సలిలనిధయః = సముద్రములు, తోయమాత్రావశేషాః-తోయమాత్ర=ఉదకము మట్టుకే, అవశేషాః=మిగతగలవిగా, సంలక్ష్యన్తే=ఊహింపఁబడుచున్నవి.

తా. ఆవిశాలాపట్టణమందలి యంగళ్లలో కోట్లకొలఁది యుంచఁబడిన శ్రేష్ఠంబగు రత్నములఁ జూచి జనులు సముద్రములలో నుదకము తప్ప రత్నములు లేవు. ఏమన అన్ని సముద్రములలోని రత్నములు చేరికదా యింతవేసి రాసులగును అని యూహించుచుందురు. (అనఁగా నక్కడి రత్నసంపద సముద్రములకన్న నెక్కుడని భావము.)

ఇతఃపరం ప్రక్షిప్తమపి శ్లోకత్రయం వ్యాఖ్యాయతే.—

హారానితి. యస్యాం విశాలాయాం, కోటిశో విపణిషు పణ్యవీథికాసు, 'విపణిః పణ్యవీథికా' ఇత్యమరః. రచితాన్ ప్రసారితాన్, ఇదం విశేషణం యథాలిఙ్గం, సర్వత్ర సంబధ్యతే, తారాన్ శుద్ధాన్, 'తారో ముక్తాది సంశుద్ధౌ తరణే శుద్ధమౌక్తికే' ఇతి విశ్వః. తరల గుటికాన్ మధ్యమణీభూత మహారత్నాన్, 'తరలో హారమధ్యగః' ఇత్యమరః. 'పిణ్డే మణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధపారదే' ఇతి శబ్దార్ణవే. హారాన్ ముక్తావలీః, తథా, కోటిశః. శఙ్ఖాన్ కమ్బూంశ్చ శుక్తీశ్చ ముక్తాస్ఫోటాంశ్చ, 'ముక్తాస్ఫోటః స్త్రియాం శుక్తిః శఙ్ఖః స్యాత్కమ్బురస్త్రియాం' ఇత్యమరః. ఘాసః బాలతృణం, తద్వచ్ఛ్యామాన్, 'శష్పం బాలతృణం ఘాసో యవసం తృణ మర్జున' మిత్యమరః. ఉన్మయూఖప్రరోహాన్ ఉద్గతరశ్మ్యఙ్కురాన్, మరకతమణీన్ గారుడరత్నాని, తథా, విద్రుమాణాం భఙ్గాన్-ప్రవాళ ఖణ్డాంశ్చ దృష్ట్వా, సలిలనిధయః సముద్రాః, తోయమాత్రావశేషా యేషాం తే తాదృశాః సంలక్ష్యంతే తథానుమీయన్త ఇత్యర్థః,రత్నాకరాదప్యతిరిచ్యతే రత్నసంపద్భిరితి భావః.

ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహ్రే
హైమం తాలద్రుమవనమభూదత్ర తస్యైవ రాజ్ఞః,

అత్రోద్భ్రాన్తః కిల నళగిరిః స్తమ్భముత్పాట్య దర్పా
దిత్యాగన్తూన్ రమయతి జనో యత్ర బన్ధూనభిజ్ఞః. 34

టీ. అత్ర=ఇచ్చట, వత్సరాజః = వత్సదేశపు ఱేఁడు, (ఉదయనుఁడు) ప్రద్యోతస్య=ప్రద్యోతనుఁడను విశాలాపురనాథునియొక్క, ప్రియదుహితరం= ముద్దుబిడ్డను (వాసవదత్తను), జహ్రే=హరించెను. అత్ర = ఇక్కడ, తస్యైవ రాజ్ఞః=ఆరాజుయొక్కయే, హైమం=బంగారుదైన, తాళద్రుమ వనం=తాటి తోఁపు, అభూత్ =ఉండెను. అత్ర=ఇక్కడ, నళగిరిః=నళగిరి యను (ప్రద్యోతనుఁ డింద్రునిచే పొందఁబడిన) ఏనుఁగు, దర్పాత్ = మదముచే, స్తమ్భం= కట్టుగంబమును, ఉత్పాట్య=పెల్లగించి, ఉద్భ్రాన్తఃకిల=ఎగురుచుఁ దిరిగెనఁట, ఇతి=అని, (ఇట్టికథలచే) అభిజ్ఞః = పూర్వపుఁగథలను దెలిసిన, జనః = జనము, ఆగన్తూన్=దేశాంతరమునుండి వచ్చిన, బంధూన్=బంధువులను, యత్ర=ఏ విశాలాపట్టణమునందు, రమయతి=వినోదపఱచుచున్నదో.

తా. ఆ విశాలా పురియందు తమ యింటికి వచ్చిన బంధుమిత్రాదులకా పురివార్తవృత్తలు తొల్లి యచ్చటచ్చట జరిగిన కథలను దెల్పి వినోదింపుచుందురు. (అనఁగా నాపట్టణ మద్భుతచరిత్రలకునికిపట్టు గావున జూడఁదగిన దని భావము.)

ప్రద్యోతస్యేతి.—అత్ర ప్రదేశే, వత్సరాజః వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః, ప్రద్యోతస్య ప్రద్యోతనామ్న ఉజ్జయినీనాయకస్య రాజ్ఞః, ప్రియదుహితరం వాసవదత్తాం, జహ్రే జహార, అత్ర స్థలే, తస్యైవ రాజ్ఞః ప్రద్యోతస్య, హైమం సౌవర్ణం, తాళద్రుమవన మభూత్, అత్ర నళగిరిర్నా మేన్ద్రదత్తస్తదీయో గజః, దర్పాత్ మదాత్, స్తమ్భం ఆలానం, ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య, ఉద్భ్రాన్తః ఉత్ప్లుత్య భ్రమణం కృతవాన్ కిల, ఇతి ఇత్థం భూతాభిః కథాభి రిత్యర్థః, అభిజ్ఞః పూర్వోక్తకథాకోవిదో జనః, ఆగన్తూన్ దేశాన్తరాదాగతాన్ * 'సిత నిగమి' త్యాదినా ఔణాదికస్తున్ప్ర

త్యయః. బద్ధ్వా స్మత్ర విశాలాయాం, రమయతి వినోదయతి. అత్ర భావికాలంకారః. తదుక్తమ్—'అతీతానాగతం యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్ష్యతే, అత్యద్భుతార్థ కథనా ద్భావికం త దుదాహృతం' ఇతి.

పత్త్రశ్యామా దినకరహయస్పర్ధినో యత్ర వాహాః
శైలోదగ్రా స్త్వమివ కరిణో వృష్టిమన్తః ప్రభేదాత్,
యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః
ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయశ్చన్ద్రహాసవ్రణాఙ్కైః. 35

టీ. యత్ర = ఏ విశాలా నగరియందు, వాహాః = గుఱ్ఱములు, పత్త్రశ్యామాః = ఆకుపచ్చని రంగుగలవి గనుకనే, దినకర హయస్పర్ధినః- దినకర = సూర్యునియొక్క, హయ = గుఱ్ఱములతో, స్పర్ధినః = ఒరిపిడి గలవి (అనఁగా సమాన మైనవి. శైలోదగ్రాః- శైల = కొండలవలె, ఉదగ్రాః = ఉన్నతము లైన, కరిణః = ఏనుఁగులు, ప్రభేదాత్ = మదము గారుటవలన, త్వమివ = నీవలె, వృష్టిమన్తః = వర్షముగలవి, యోధాగ్రణ్యః = భటశ్రేష్ఠులు, సంయుగే=యుద్ధమునందు, ప్రతిదశముఖం = రావణాసురున కెదురుగా, తస్థివాంసః=నిలిచినవారు గనుకనే, చన్ద్రహాసవ్రణాఙ్కైః - చన్ద్రహాస = రావణుని ఖడ్గముచే నైన, వ్రణ=గాయములయొక్క, అఙ్కైః=చిహ్నములచేత, ప్రత్యాదిష్టాభరణ రుచయః- ప్రత్యాదిష్ట = తిరస్కరింపఁ బడిన, ఆభరణ = భూషణములయొక్క, రుచయః = కాంతి గలవారుగా, భవన్తి = అగుచున్నారో.

తా. ఒక్కడి గుఱ్ఱము లాకుపచ్చ వన్నె రంగు గలిగి శీఘ్రగమనము గలవి. అక్కడి యేనుఁగులు నీవు వర్షించినట్లు మదజలమును వర్షించునవి. అక్కడి వీరులు రావణాసురునితో పోరి యాతని చంద్రహాసము దెబ్బల కోర్చిన శూరులు ఇట్టి సర్వోత్కృష్టమైన పట్టణ మవశ్యము చూడవలయును.

పత్త్రేతి.— హేజలద, యత్ర విశాలాయాం, వాహాః హయాః, పత్త్ర శ్యామాః పలాశవర్ణాః అతఏవ, దినకరహయస్పర్ధినః వర్ణతో వేగతశ్చసూర్యాశ్వకల్పాః, తథా, శైలోదగ్రాః శైలవదున్నతాః, కరిణః, ప్రభేదాత్ మదస్రావాద్ధేతోః, త్వమివ, వృష్టిమన్తః, అగ్రం నయన్తీత్యగ్రణ్యః *'సత్సూద్విష ఇత్యాదినా క్విప్* 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేః, ఇతివక్తవ్యాణ్ణత్వం, యోధానామగ్రణ్యః భటశ్రేష్ఠాః, సంయుగే యుద్ధే. ప్రతిదశముఖం అభిరావణం, శక్తిమాంసః స్థితవన్తః. అతఏవ, చన్ద్రహాసస్య రావణాసేః, వ్రణాః క్షతాన్యేవ, అఙ్కాః చిహ్నాని, తైః. 'చన్ద్రహాసో రావణాసౌ ... త్రేఽపి చ క్వచిత్' ఇతి శాశ్వతః. ప్రత్యాఖ్యాతాభరణరుచయః ప్రతిషిద్ధభూషణకాన్తయః, శస్త్రప్రహారా ఏవ వీరాణాం భూషణ మితి భావః, అత్రాపి భావికాలంకారః.

జాలోద్గీర్ణై రుపచితవపుః కేశసంస్కారధూపై
ర్బన్ధుప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్దత్తనృత్యోపహారః,
హర్మ్యేష్వస్యాః కుసుమసురభిష్వధ్వఖేదం నయేథాః,
పశ్యన్ లక్ష్మీం లలితవనితాపాదరాగాఙ్కితేషు. 36

టీ. జాలోద్గీర్ణైః = గవాక్షలనుండి బయలు వెడలిన, కేశసంస్కారధూపైః=కురులకు వాసన బట్టెడుధూపములచేత, ఉపచితవపుః=వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన దేహముగల వాఁడవై, బన్ధుప్రీత్యా = బంధువను ప్రేమచేత, భవన శిఖిభిః = ఇండ్లయందుండు నెమిళ్లచేత, దత్త నృత్యోపహారః = ఈయఁబడిన యాటయను కానుక గలవాఁడవై, (అనఁగా నీవు నెమిళ్లకు బంధువవు గనుక అవి నీయెదుట నాట్యము సల్పి నీకుఁ బ్రీతి సేయు నని యర్థము) కుసుమ సురభిషు = పూలచేఁ బరిమళించుచున్నవై, లలిత వనితా పాద రాగాఙ్కితేషు - లలిత = సుందరు లగు, వనితా = స్త్రీల యొక్క, పాద = పాదముల యందలి, రాగ = లత్తుకచేత, అఙ్కితేషు = గురు తిడఁబడిన, హర్మ్యేషు = మేడల యందు, అస్యాః = ఈయుజ్జయిని

యొక్క, లక్ష్మీం=సంపదను, పశ్యన్ = చూచుచున్నవాఁడవై, అధ్వ ఖేదం= మార్గాయాసమును, నయేథాః=పోఁగొట్టుకొనుము.

తా. నీవు ఆయుజ్జయినికిఁ బోయినప్పుడు అచటిస్త్రీలు కేశసంస్కారమునకై చేసికొనిన ధూపములు గవాక్షముల నుండి వెలువడి నీలోఁ గలియును. అప్పుడు నీ దేహమునకుఁ బుష్టి కలుగును. మార్గము నడచి వచ్చినవానికి ఆప్యాయనము గలిగించిన ట్లగును. (ధూమము మేఘమగు నని ముందు చెప్పఁబడి యున్నది గదా) మఱియు నచటి నెమిళ్లు బంధువవు గావున నీయెడల నాట్యము సల్పి నీకు వినోదముఁ జేయును. అంత నీవు మేడలపైఁ గూర్చుండి యా నగరమునందలి యువతుల సౌభాగ్యములను దిలకించి యానందింపఁ గలవు.

జాలోద్గీర్ణైరితి.—జాలోద్గీర్ణైః గవాక్షమార్గనిర్గతైః. 'జాలం గవాక్ష ఆనాయే జాలకే కపటే గణే' ఇతి యాదవః. కేశసంస్కారధూపైః వనితా కేశవాసనార్థై ర్గన్ధద్రవ్యధూపైరిత్యర్థః * అత్ర సంస్కారధూపయోస్తాదర్థ్యేఽపి యూపదార్వాదివత్ ప్రకృతివికారత్వాభావా దశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీసమాసో న చతుర్థీ సమాసః, ఉపచితవపుః పరిపుష్టశరీరః, తథా. బన్ధు బన్ధు రితివా ప్రీత్యా, భవనశిఖిభిః గృహమయూరైః, దత్తం నృత్యమేవోపహార (ఉపాయనం) యస్మై స తథోక్తః, 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహారస్తథోపదా' ఇత్యమరః. కుసుమైః, సురభిషు సుగన్ధిషు, లలితవనితాః సున్దరస్త్రియః, 'లలితం త్రిషు సున్దరం' ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసాం, పాదరాగేణ చరణలాక్షారసేన, అఙ్కితేషు చిహ్నితేషు, హర్మ్యేషు ధనికభవనేషు. అస్యాః ఉజ్జయిన్యాః, లక్ష్మీం పశ్యన్, అధ్వనా అధ్వగమనేన, ఖేదం క్లేశం, అధ్వశ్రమం, నయేథాః అపనయ.

భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవిరితి గణైః సాదరం వీక్ష్యమాణః
పుణ్యం యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్డీశ్వరస్య,

ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభిర్గన్ధవత్యా
స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్తైర్మరుద్భిః. 37

టీ. భర్తుః=తమ స్వామియొక్క, కణ్ఠచ్ఛవి రితి=కంఠము కాంతివంటి కాంతిగలవాఁడవను హేతువువలన (అనఁగా శివునికంఠమువలె నల్లగ నుండు వాఁడవు గనుక), గణైః=ప్రమథగణములచేత, సాదరం=ఆదరముతోఁగూడ, వీక్ష్యమాణః=పరికించి చూడఁబడినవాఁడవై, త్రిభువన గురోః=ముల్లోకములకును నాథుఁడైన, చండీశ్వరస్య=చండికాపతి యగు శివునియొక్క, పుణ్యం=పవిత్రమగు, ధామ=స్థానమును, యాయాః=పొందుము, (ఆ పుణ్యక్షేత్రమునకుఁ బొమ్ము, అది ముక్తిక్షేత్రము గాన జన్మసాఫల్యమగు నని భావము. ఇంతియ కాదు భోగక్షేత్రము నయియున్నది. ఎట్లనఁగా? ఆక్షేత్రము) కువలయ రజో గన్ధిభిః = కలువపూల పరిమళము గలవియు, తోయక్రీడా నిరత యువతి స్నాన తిక్తైః - తోయ క్రీడా = జలక్రీడలయందు, నిరత = ఆసక్తలయిన, యువతి=జవరాండ్రయొక్క, స్నాన = (చందనాది) స్నానీయ వస్తువులచేత, తిక్తైః = సువాసనగలవియగు, గన్ధవత్యాః=గంధవతీ (మీఁదినుండి వచ్చు) నదియొక్క, మరుద్భిః = వాయువులచేత, ధూతోద్యానం - ధూత= కదల్పఁబడిన, ఉద్యానం=తోఁటలు గలది.

తా. మఱియు నీకు విశేషలాభము, అది ఈశ్వరుని తావు, నీ దర్శనముచే నీయందు ప్రేమగలిగి ప్రమథులు నీకు సహాయపడుదురు. లౌకికానందమును గల్గు. ఎట్లన: అచట గంధవతి యను కలువపూలు మెండుగానున్న నది గలదు. అందు స్త్రీలు స్నానములు చేయుదురు. వారి స్నానీయ చందనాదుల పరిమళమును కలువ వాసనయుఁ గొనివచ్చు గాలు లుద్యానముఁ గదల్చుచుండును, ఈ మూఁడు విధములైన పరిమళము

లతోఁ జల్లగాలి మెల్లగ వీచుచుండును గాన మిగుల సుఖంబు గలుగును.

భర్తురితి.—భర్తుః, స్వామినో నీలకణ్ఠస్య భగవతః, కణ్ఠస్యేవ, ఛవిర్యస్యాసౌ కణ్ఠచ్ఛవిః, ఇతి హేతోః, గణైః ప్రమథైః, ‘గణస్తు గణనాయాం స్యాద్గణేశే ప్రమథే చయే’ ఇతి శబ్దార్ణవే. సాదరం యథా తథా, వీక్ష్యమాణః సన్, ప్రియవస్తుసాదృశ్యాదపి ప్రియత్వం భవేదితి భావః, త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనమ్ * ‘తద్ధితార్థ—’ ఇత్యాదినా సమాసః * ‘పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య’ ఇతి స్త్రీలిఙ్గతా ప్రతిషేధః, తస్య గురోః త్రైలోక్యనాథస్య, చణ్డీశ్వరస్య కాత్యాయనీవల్లభస్య, పుణ్యం పావనం, ధామ మహాకాళాఖ్యం స్థానం, యాయాః, గచ్ఛ * విధ్యర్థే లిఙ్ శ్రేయస్కరత్వాత్సర్వథా యాతవ్యమితి భావః, ఉక్తంచ స్కాన్దే “ఆకాశే తారకం లిఙ్గం పాతాళే హాటకేశ్వరం, మర్త్యలోకే మహాకాళం దృష్ట్వా కామమవాప్నుయాత్’ ఇతి. న కేవలం ముక్తిస్థానమిదం కిన్తు విలాసస్థానమపీత్యాహ ధూతేతి, కువలయరజోగన్ధిభిః ఉత్పలపరాగగన్ధవద్భిః, తోయక్రీడాసు జలవిహారేషు, నిరతానామ్ ఆసక్తానాం, యువతీనాం, స్నానం స్నాత్యనేనేతి స్నానీయం చన్దనాది * కరణే ల్యుట్ * ‘స్నానీయేఽభిషవే స్నానమ్’ ఇతి యాదవః. తేన, తిక్తైః సురభిః * ‘కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభ్యేఽపి ప్రకీర్తితాః’ ఇతి హలాయుధః. సౌగన్ధ్యాతిశయార్థం విశేషణద్వయం, గన్ధవత్యానామనద్యాస్తత్రత్యాయాః, మరుద్భిః మారుతైః, ధూతోద్యానం కమ్పితాక్రీడమితి ధామ్నో విశేషణమ్.

అప్యన్యస్మిఞ్జలధర మహాకాళమాసాద్య కాలే
స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావదత్యేతి భానుః,
కుర్వన్సన్ధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా
మామన్ద్రాణాం ఫలమవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్. 36

టీ. జలధర = మేఘుఁడా! మహాకాళం = ముందు చెప్పిన చండీశ్వర స్థానమును, అన్యస్మిన్ కాలేఽపి = ఇతర సమయములయందును, ఆసాద్య = పొంది, తే=నీకు (నీవు), స్థాతవ్యం = ఉండఁదగినది - యావత్ = ఎంతలో, భానుః = సూర్యుఁడు, నయన విషయం = చూచుమార్గమును, అత్యేతి = అతిక్రమించుచున్నాఁడో, (అనఁగా సూర్యుఁ డస్తమించు వఱకును నీ వాచండీశ్వరుని స్థానమునం దుండుము అని యర్థము.) శ్లాఘనీయాం=కొనియాడఁదగిన, శూలినః = ఈశ్వరునియొక్క, సన్ధ్యాబలి పటహతాం - సన్ధ్యా = సంధ్యావేళయందలి, బలి=పూజయందు, పటహతాం=(వాయించెడు) తప్పెటయగుటను, కుర్వన్ = చేయుచు (అనఁగా సాయంకాలపూజయం దుఱుము చున్నవాఁడవై), ఆమన్ద్రాణాం=కొంచెముగ గంభీరములైన, గర్జితానాం = ఉఱుములయొక్క, అవికలం = తక్కువకాని, ఫలం=ప్రయోజనమును, లప్స్యసే = పొందఁగలవు.

తా. మేఘుఁడా! నీ మహాకాళక్షేత్రమునందు సాయంకాలమువఱకు నుండి యా సమయమునఁ బరమేశ్వరునికిఁ బూజ జరుగుచుండఁగా ఉఱిమి తివేరి పటహముల వాయించి నట్లుండును. నీకు గంభీరములైన యుఱుము లున్నందుకు భగవత్సన్నిధిలో నుపయోగించుట పరమ శ్రేయోలాభము కలుగును.

అపీతి.—హే జలధర, మహాకాళం నామ పూర్వోక్తం చణ్డీశ్వర స్థానం, అన్యస్మిన్ సంధ్యాతిరిక్తే, కాలే, ఆసాద్య ప్రాప్యాపి, తే (తవ) స్థాతవ్యం, త్వయా స్థాతవ్య మిత్యర్థః. *'కృత్యానాం కర్తరివా' ఇతి షష్ఠీ, యావత్ యావతాకాలేన, భానుః సూర్యః, నయనవిషయాం దృష్టిపథం, అత్యేతి అతిక్రామతి, అస్తమయా త్ తే స్థాతవ్య మిత్యర్థః. యావది త్యవ ధ్యర్థే * 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః. కిమర్థమత ఆహ, 'కుర్వన్నితి—శ్లాఘనీయాం ప్రశస్యాం, శూలినః శివస్య,

సంధ్యాయాం బలిః (పూజా) తత్ర పటహతాం, కుర్వన్ సంపాదయన్, ఆమన్ద్రాణాం ఈషద్గమ్భీరాణాం, గర్జితానాం, అవికలం అఖణ్డం, ఫలం, లప్స్యసే ప్రాప్స్యసి. లభేః కర్తరి లృట్. మహాకాళనాథబలిపటహత్వేన వినియోగాత్తే గర్జితానాం సాఫల్యం స్యాదిత్యర్థః.

పాదన్యాసక్వణితరశనా స్తత్ర లీలావధూతై
రత్నచ్ఛాయాఖచితవలిభిశ్చామరైః క్లాన్తహస్తాః,
వేశ్యాస్త్వత్తో నఖపదసుఖాన్ప్రాప్య వర్షాగ్రబిన్దూ
నామోక్ష్యన్తే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్కటాక్షాన్. 39

టీ. తత్ర = ఆ సంధ్యాపూజయందు, పాద న్యాస క్వణిత రశనాః - పాదన్యాస=నాట్యమునందడుగులుంచుటచేత, క్వణిత రశనాః= మ్రోగుచున్న మొలనూళ్లుగలవారును, లీలావధూతైః=విలాసముచేత వీవఁబడిన, రత్నచ్ఛాయా ఖచిత వలిభిః - రత్న=రత్నములయొక్క, ఛాయా = కాంతులచేత, ఖచిత= కప్పఁబడిన, వలిభిః=కాఁడలుగల, చామరైః=చామరములచేత, క్లాన్త హస్తాః- క్లాన్త=బడలిన, హస్తాః=హస్తములుగలవారైన, వేశ్యాః = వేశ్యలు, త్వత్తః= నీవలన, నఖపద సుఖాన్=నఖక్షతములందు సుఖకరములగు, వర్షాగ్ర బిన్దూన్= వానయొక్క మొదటిచినుకులను (అనఁగా మొట్టమొదటకురిసిన చినుకు వారి నఖక్షతములమీఁదఁ బడఁగనే బహుసుఖము గలుగును.) ప్రాప్య = పొంది, త్వయి=నీయందు, మధుకర శ్రేణి దీర్ఘాన్ = తుమ్మెదలబారులవలెనె పొడవులైన, కటాక్షాన్=కడగంటిచూపులను, ఆ మోక్ష్యన్తే=ఉంచఁగలరు.

తా. సాయంకాల పూజయందు వేశ్యలు నాట్యము చేయుచు చామరములతో స్వామికి వీచుచుందురు. నీవు వారి నఖక్షతములమీఁదఁ బడునట్లు చల్లఁగా నుదక బిందువులను వర్షించితివేని వారు క్రేగంటిచూపులతో నిన్నుఁ జూతురు. అది నీకు అత్యంత మానందదాయక మగును.

పాదన్యాసేతి—తత్ర సన్ధ్యాబలాః, పాదన్యాసైః చరణనిక్షేపైః క్వణితాః శబ్దాయమానాః, రశనా యాసాం తాః తథోక్తాః, క్వణతే రకర్మకత్వాత్ * 'గత్యర్థాకర్మక' ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః. లీలయా విలాసేన, అవధూతైః కమ్పితైః, రత్నానాం కఙ్కణమణీనాం, ఛాయయా కాన్త్యా, ఖచితాః రూషితాః, వలయః చామరదణ్డాః యేషాం తైః * 'వలిశ్చామరదణ్డే చ జరావిశ్లథచర్మణి' ఇతి విశ్వః. చామరైః వాలవ్యజనైః, క్లాన్తహస్తాః, ఏతేన దైశికనృత్యం సూచితం, తదుక్తం నృత్యసర్వస్వే.—* 'ఖడ్గకన్దుక వస్త్రాని దణ్డికా చామర స్రజః, వీణాది ధృత్వా యత్కుర్యాన్నృత్యం తద్ దైశికం భవేత్' ఇతి. వేశ్యాః మహాకాళనాథ ముపేత్య నృత్యన్త్యో గణికాః, త్వత్తః, నఖపదేషు నఖక్షతేషు, సుఖాన్ సుఖకరాన్ * సుఖశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్ పచాద్యచ్, యద్వా, సుఖాన్ సుఖహేతూన్ * 'సుఖహేతౌ సుఖే సుఖం' ఇతి శబ్దార్ణవే. వర్షస్య అగ్రబిన్దూన్ ప్రథమబిన్దూన్, ప్రాప్య, త్వయి, మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షాన్ అపాఙ్గాన్, ఆమోక్ష్యన్తే, 'కృతైరుపకృతాః సన్తః సద్యః ప్రత్యుపకుర్వతే' ఇతి భావః. కామినీ దర్శనీయత్వలక్షణం శివోపాసనాఫలం సద్యో లప్స్యసే ఇతి ధ్వనిః.

పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మణ్డలేనాభిలీనః
సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః,
నృత్యారమ్భే హర పశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం
శాన్తోద్వేగస్తిమితనయనం దృష్టభక్తిర్భవాన్యాః. 40

టీ. పశ్చాత్ = తరువాత (సాయంకాల పూజానంతరమందు) పశుపతేః = ఈశ్వరునియొక్క, నృత్యారమ్భే = నాట్యమాడ దొరఁకొనునప్పుడు, ప్రతి నవ జపా పుష్ప రక్తం = క్రొత్త దాసానిపూవువలెనే యెఱ్ఱనైన, సాన్ధ్యం = సంధ్యవేళయందలి, తేజః=కాంతిని, దధానః = ధరించుచున్నవాఁడవై, ఉచ్చైః = ఎత్తైన, భుజతరు వనం - భుజ = భుజములనెడు తరు = చెట్లయొక్క, వనం = తోఁపును, మణ్డలేన = వర్తులాకారముచేత

అభిలీనః = అంతటను వ్యాపించినవాఁడవై, భవాన్యా = ఆ చండికాదేవి చేత, శాన్తో ద్వేగ స్తిమిత నయనం- శాన్తోద్వేగ = భయము లేనివి గనుక నే, స్తిమిత = నిశ్చలములైన, నయనం = నేత్రములు గలుగునట్లు, దృష్టభక్తిః = చూడఁబడిన భక్తిగలవాఁడవై, పశుపతేః=రుద్రునికి, ఆర్ద్రనాగాజి నేచ్ఛాం = ఆర్ద్ర = (రక్తముచేత) తడిసిన, నాగాజిన = గజచర్మమునందలి, ఇచ్ఛాం = కోరికను, హర = తీర్పుము.

తా. సాయంకాలపూజ పిదప శివుఁడు తాండవ మాడును. అప్పు డాయన యెత్తిన చేతులమీఁద సంధ్యారాగముగల నీవు ప్రాలఁగా రక్తాంకిత గజాసురచర్మకన్న రమణీయముగనున్న నిన్నుఁ జూచి గజాసురచర్మము నపేక్షింప కుండును. అమ్మవారు చర్మను జూచి నప్పటివలె భయపడక నిన్ను వేడుకగాఁ జూతురు. వారియనుగ్రహమునకుఁ బాత్రుండ వగుదువు.

పశ్చాదితి.—పశ్చాత్ సన్ధ్యాబల్యనన్తరం, పశుపతేః శివస్య, నృత్యారమ్భే తాణ్డవప్రారమ్భే, ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం ప్రత్యగ్రజపాకుసుమారుణం, సన్ధ్యాయాం భవం తేజో దధానః, ఉచ్చైః ఉన్నతం, భుజా ఏవ తరవ స్తేషాం వనం, మణ్డలేన మణ్డలాకారేణ, అభిలీనః, అభివ్యాప్తః సన్ * కర్తరి క్తః, భవాన్యా భవపత్న్యా * 'ఇన్ద్ర వరుణ భవ శర్వరుద్ర మృడ హి మారణ్య యవ యవన మాతు లాచార్యాణా మానుక్' ఇతి జీష్ ఆనుగాగమశ్చ. శాన్తః ఉద్వేగః గజాజినదర్శనభయం యయో స్తే, అత ఏవ, స్తిమితే నిశ్చలే నయనే యస్మిన్కర్మణి తత్తథో క్తమ్ * 'ఉద్వేగ స్త్వరితే క్లేశే భయే మన్థరగామిని' ఇతి శబ్దార్ణవే. భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః * భజేః భావార్థే క్తిన్ప్రత్యయః. దృష్టం దృష్టా వా భక్తిర్యస్య స దృష్టభక్తిః సన్, పశుపతేః, ఆర్ద్రం శోణితార్ద్రం, యన్నాగాజినం గజచర్మ * 'అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ' ఇత్యమరః. తత్రేచ్ఛాం, హర నివర్తయ, త్వమేవ తత్ స్థానే భవేత్యర్థః. గజాసురమర్దనానన్తరం భగవా న్మహాదేవ స్తదీయ మార్ద్రాజినం భుజమణ్డలేన బిభ్రత్తాణ్డవం

చకారేతి ప్రసిద్ధిః. * దృష్టభక్తి రితి కథం రూపసిద్ధిః, దృష్టశబ్దస్య * ‘స్త్రియాః పుంవత్’ ఇత్యాదినా పుంవద్భావస్య దుర్ఘటత్వాత్ అతః * ‘పూరణీ ప్రియాదిష్వి’ తి నిషేధాత్ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిషు పాఠాదితి? తదేత చ్చోద్యం దృఢభక్తిరితిశబ్దమాశ్రిత్య ప్రతివిహితం గణవ్యాఖ్యానే ‘దృఢం భక్తిరస్యేతి నపుంసకం పూర్వపదమ్ ఆదార్ఢ్య నివృత్తిమాత్రపరే దృఢశబ్దే లిఙ్గవిశేషస్యానుపకారిత్వాత్ స్త్రీత్వ మవివక్షిత’ మితి భోజరాజస్తు * ‘భక్త్యాచ కర్మసాధనాయా’ మిత్యనేన సూత్రేణ భజ్యతే సేవ్యత ఇతి కర్మార్థత్వే భవానీభక్తిరిత్యాది భవతి, ‘భావసాధనాయాం తు స్థిరభక్తి ర్భవాన్యా మిత్యాదిభవతి’ ఇత్యాహ, ఇతి తదేతత్సర్వం సమ్యగ్వివేచితం రఘువంశసంజీవిన్యాం ‘దృఢభక్తి రితి జ్యేష్ఠే’ ఇత్యత్ర, తస్మా ద్దృష్టభక్తి రిత్యత్రాపి మతభేదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వే నపుంసకత్వే చ రూపసిద్ధి రస్తీతి స్థితమ్.

గచ్ఛన్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం
రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్యై స్తమోభిః,
సౌదామిన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోర్వీం
తోయోత్సర్గ స్తనితముఖరో మాస్మభూర్విక్లబా స్తాః. 41

టీ. తత్ర = ఆయుజ్జయినియందు, నక్తం = రాత్రియందు, రమణవసతిం = ప్రియుని యింటికి, గచ్ఛన్తీనాం = పోవు చున్న, యోషితాం = (అభిసారిక లగు) స్త్రీలకు, సూచి భేద్యైః = సూదులతో భేదింపదగిన (మిక్కిలి దట్టమైన) తమోభిః = చీకట్లచేత, రుద్ధాలోకే = అడ్డగింపబడిన చూపులు గల (అనగా కటికచీకటిచేత కొంచెమైనను గనబడ నట్టి) నరపతి పథే = రాజమార్గమునందు, కనక నికష స్నిగ్ధయా - కనక = బంగారము యొక్క, నికష = ఒరగటియందలి రేఖవలెను, స్నిగ్ధయా = నునుపు గల, సౌదామిన్యా = మెఱుపుచేత, ఉర్వీం = భూమిని, దర్శయ = చూపుమా, తోయోత్సర్గ స్తనిత ముఖరః - తోయోత్సర్గ = వర్షించుటచేత, స్తనిత = ఉఱుముల చేతను, ముఖరః = మ్రోయువాడవు, మాస్మ భూః = కావద్దు,

(ఎందు కనఁగా) తాః = ఆస్త్రీలు, విక్లబాః = భయపడువారు. (అందువలన వర్షగర్జనలఁ జేయకు మని భావము.)

తా. ఆయూరిలో నభిసారికాస్త్రీలు తమ ప్రియులవద్దకుఁ బోవునపుడు కటికచీఁకటి క్రమ్మి మార్గము తెలియకుండును. అప్పుడు నీవు మెఱయుచుంటి వేని వారికి మార్గము దెలియును. ఆ యుపకారముఁ జేయుము. ఉఱుముట వద్దు సుమా! వర్షింపను వద్దు. ఉఱిమినను మెఱసినను పాప మా జారిణులు భయపడుదురు.

ఇత్థం మహాకాళనాథ సేవాప్రకార మభిధాయ పున ర్నగరసంచార మేవాహ.—గచ్ఛన్తీనా మితి. తత్ర ఉజ్జయిన్యాం, నక్తం రాత్రౌ, రమణవసతిం ప్రియభవనం ప్రతి * 'వసతీ రాత్రి వేశ్మనో' రిత్యమరః. గచ్ఛన్తీనాం యోషితాం, అభిసారికాణా మిత్యర్థః, సూచిభిర్భేద్యైః అతిసాన్ద్రైరిత్యర్థః, తమోభిః, రుద్ధాలోకే నిరుద్ధదృష్టిప్రసారే, నరపతిపథే రాజమార్గే, కనకస్య, నికషః, నికష్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా నికషోపలగతరేఖా, తస్యేవ, స్నిగ్ధం తేజో, యస్యాస్తయా * 'స్నిగ్ధం తు మసృణే సాన్ద్రే రమ్యే క్లీబే చ తేజసి' ఇతి శబ్దార్ణవే. * సుదామ్నాద్రిణైకదిక్సౌదామనీ విద్యుత్ * 'తేనైకదిక్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః, తయా, ఉర్వీం, మార్గం, దర్శయ, కించ, తోయోత్సర్గస్తనితాభ్యాం వృష్టిగర్జితాభ్యాం, ముఖరః శబ్దాయమానః మాస్మభూః, యతః, తాః యోషితః విక్లబాః భీరవః, తతో వృష్టిగర్జితే న కార్యే ఇత్యర్థః. * నాత్ర తోయోత్సర్గే స్తనిత మితి విగ్రహః, విశిష్టస్యైవ కేవలస్తనితస్యాప్యనిష్టత్వాత్, న చ ద్వన్ద్వపక్షేఽల్పాచ్తరపూర్వనిపాత శాస్త్రవిరోధః * 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' ఇతిసూత్ర ఏవ విపరీత నిర్దేశేన పూర్వనిపాత శాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా దితి.

తాం కస్యాంచిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం
నీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ ఖిన్నవిద్యుత్కళత్రః

సూర్యే దృష్టే పునరపి భవాన్వాహయేదధ్వశేషం
మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః. 42

టీ. చిర విలసనాత్ = చాలసేపు మెఱయుటవలన, ఖిన్న విద్యుత్కళత్రః - ఖిన్న=బడలిన. విద్యుత్=మెఱుపనెడు, కళత్రః=భార్యగలవాఁడవైన, భవాన్=నీవు, సుప్త పారావతాయాం-సుప్త=నిద్రించుచున్న, పారావతాయాం=పావురములు గల, కస్యాం చిత్=ఒకానొక, భవన వలభౌ=కొణిగ (చూరు) యందు(పైభాగమునందు), తాం రాత్రిం=ఆరాత్రిని, నీత్వా=కడపి, సూర్యే=సూర్యుఁడు, దృష్టే=కనపడఁగా, పునరపి = తిరిగి, అధ్వ శేషం=మార్గశేషమును, వాహయేత్=కడపుము. సుహృదాం=మిత్రులయొక్క, అభ్యుపేతార్థకృత్యాః-అభ్యుపేత = అంగీకరింపఁబడిన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, కృత్యాః=కార్యములుగలవారు, న మన్దాయన్తే ఖలు=అలస్యము చేయరుగదా.

తా. పూర్వశ్లోకమునందుఁ జెప్పినట్లు నీభార్య యగు సౌదామిని మెఱసి మెఱసి యలసటఁ జెందును. అంత నామెతోఁ గూడ నీవు ఏదైన నొకయింటిమీఁద రేయునిలిచి మార్గాయాసముఁ దీర్చుకొని సూర్యోదయము కాఁగానే తిరిగి ప్రయాణము చేయుము. నీవంటివారు మిత్రుల కుపకారము జేయుట కాలస్యము చేయరు గదా!

తామితి.—చిరం, విలసనాత్ స్ఫురణాత్, ఖిన్నం, విద్యుదేవ కళత్రం యస్య స భవాన్, సుప్తాః పారావతాః కలరవా, యస్యాం తస్యాం, వివిక్తాయామిత్యర్థః * 'పారావతః కలరవః కపోతః' ఇత్యమరః. జనసంచార స్తత్రాసంభావిత ఏవేతి భావః, కస్యాంచిత్, భవనస్య, వలభౌ ఆచ్ఛాదనే, ఉపరిభాగ ఇత్యర్థః. 'ఆచ్ఛాదనం స్యా ద్వలభీ గృహాణాం' ఇతి హలాయుధః. తాం రాత్రిం నీత్వా, సూర్యే, దృష్టేసతి ఉదితే సతీత్యర్థః. పునరపి, అధ్వ శేషం వాహయేత్ - తథాహి, సుహృదాం

మిత్రాణాం, అభ్యుపేతా అఙ్గీకృతా, అర్థస్య ప్రయోజనస్య, కృత్యా క్రియా, యైస్తే, అభ్యుపేత సుహృదర్థా ఇత్యర్థః. * సాపేక్షత్వేఽపిగమకత్వాత్స మాసః * 'కృత్యా క్రియాదేవతయోః కార్యే స్త్రీ కుపితే త్రిషు' ఇతియా దవః * 'కృఞశ్చ' ఇతి చకారాత్క్యప్, న మన్దాయన్తే ఖలు ననుమన్దాభవన్తి హి; న విలమ్బన్త ఇత్యర్థః. * 'లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్, ఇతిక్యష్, * 'వాక్యషః' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖణ్డితానాం
శాన్తిం నేయం ప్రణయిభిరతో వర్త్మ భానోస్త్యజాశు,
ప్రాలేయాస్రం కమలవదనాత్సోఽపి హర్తుం నలిన్యాః
ప్రత్యావృత్తస్త్వయి కరరుధి స్యాదనల్పాభ్యసూయః. 43

టీ. తస్మిన్ కాలే=ఆ (సూర్యోదయ) కాలమునందు, ప్రణయిభిః=ప్రియతములచేత, ఖణ్డితానాం యోషితాం = ఖండిత లను స్త్రీలయొక్క, నయన సలిలం=కన్నీరు, శాన్తిం = శమమును, నేయం = పొందింపఁదగినది, అతః=ఈకారణము వలన, భానోః = సూర్యునియొక్క, వర్త్మ = మార్గమును, ఆశు = శీఘ్రముగా, త్యజ = విడువుము, సోఽపి = అతఁడును (ఆసూర్యుఁడును లోకులవలె), నళిన్యాః=పద్మినియొక్క (అనఁగా తామరతీఁగయొక్క), (నళిని సూర్యుని ప్రియురాలని భావము.) కమలవదనాత్=దానియొక్క పువ్వు అను మోమునుండి, ప్రాలేయాస్రం = మంచనెడుకన్నీటిని, హర్తుం= పోఁగొట్టుటకు, ప్రత్యావృత్తః = వచ్చినవాఁడు, (ఈ కారణమువలన) త్వయి=నీవు, కర రుధి=చేతులను (కిరణములను) అడ్డగించితి వేని, అనల్పాభ్యసూయః-అనల్ప=ఎక్కువగు, అభ్యసూయః=ద్వేషము గలవాఁడు, స్యాత్= అగును.

తా. అన్యస్త్రీరతులయి రాత్రులందిరిగి యుదయమున వచ్చిన నాథులనుఁ జూచి వెతఁ జెందు నాయికల నూఱడించి కన్నీళ్లఁ దుడుచుట నాయకస్వభావము గదా! అట్లుగానే

సూర్యుఁ డుదయమున రాఁగానే పద్మిని యనవ్వరతుఁ డని మం చనుకన్నీటితోఁ గూడియుండఁగా అవి తుడుచుటకు సూర్యుఁడు కిరణములను కరములఁ జాపుచుండును. అప్పుడు నీ వడ్డము పోకుము, కోపము వచ్చును. కాముకుల యిష్ట మును జెఱచుటవలన వారితో ద్వేషము వచ్చును. అది శ్రేయోహానికి మూల మని యర్థము.

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్కాలే పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే, ప్రణయిభిః ప్రియతమైః, ఖణ్డితానాం యోషితాం నాయికావిశేషాణామ్* 'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా' ఇతి దశరూపకే, నయన సలిలం శాన్తిం, నేయం నేతవ్యమ్ * నయతే ర్ద్వికర్మకః, అతో హేతోః, భానోః వర్త్మ మార్గం, ఆశు శీఘ్రం, త్యజ, త స్యావరకో మాభూ రిత్యర్థః. విపక్షేఽనిష్టమాచష్టే—సోఽపి భానుః, నలాని (అమ్బుజాని) అస్యాః సన్తీతి నలినీ పద్మినీ * 'తృణేఽమ్బుజే నలం నాతు రాజ్ఞి నాలే తు న స్త్రియామ్' ఇతి శబ్దార్ణవే, తస్యాః స్వకాన్తాయాః కమలం స్వకుసుమమేవవదనం, తస్మాత్, ప్రాలేయం హిమమేవ, అస్రమ్ అశ్రు, హర్తుం శమయితుం, ప్రత్యావృత్తః ప్రత్యాగతః, నళిన్యాశ్చ భర్తుర్భానో ర్దేశాన్తరే నళిన్యన్తరగమనా త్ఖణ్డితాత్వ మిత్యాశయః, అతస్త్వయి, * కరాన్ (అంశూన్) రుణద్ధీతి కరరుత్, క్విప్ తస్మి న్కరరుధి సతి, హస్తరోధిని సతీతి చ గమ్యతే * 'బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః, అనల్పాభ్యసూయః అధికవిద్వేషః, స్యాత్, ప్రాయే ణేచ్ఛావిశేషవిఘాతా ద్ద్వేషోరోషవిశేషశ్చ కామినాం భవతీతిభావః, కించ* 'బ్రహ్మాణ మర్క మీశానం విష్ణుం వా ద్వేష్టి యో జనః, శ్రేయాంసి తస్య నశ్యన్తి రౌరవం చ భవే ద్ధ్రువమ్.' ఇతి నిషేధాత్కార్యహాని శ్చ భవిష్యతీతి ధ్వనిః.

గమ్భీరాయాః పయసి సరిత శ్చేతసీవ ప్రసన్నే
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశం,

తస్మా దస్యాః కుముదవిశదా న్యర్హసి త్వం న ధైర్యా
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని. 44

టీ. గమ్భీరాయాః=గంభీర యనెడు, సరితః=నదియొక్క, చేతసీవ = మనస్సువలె, ప్రసన్నే = నిర్మలమయిన, పయసి = ఉదకమునందు, ప్రకృతి సుభగః = స్వభావముచే సుందరమయిన, తే = నీయొక్క, ఛాయాత్మాపి = ప్రతిబింబస్వరూపమైనను, ప్రవేశం = చేరికను, లప్స్యతే = పొందఁగలదు. తస్మాత్ = ఆ కారణమువలన, అస్యాః = ఈ నదియొక్క, కుముదవిశదాని = తెల్లఁగలువవలె శుభ్రములైన, చటుల శఫరోద్వర్తన ప్రేక్షితాని - చటుల = చంచలములైన, శఫర = మత్స్యములయొక్క, ఉద్వర్తన = పొరలుట లనెడు, ప్రేక్షితాని = చూపులను, త్వం = నీవు, ధైర్యాత్ = మోసమువలన, మోఘీకర్తుం = వ్యర్థముగాఁ జేయుటకు, నార్హసి = తగవు.

తా. పిమ్మట గంభీర యను లోఁతైన నది కనఁబడును. దానినీరు మిక్కిలి స్వచ్ఛ మైనది. (లోఁతైన యభిప్రాయము గల మంచి నాయిక స్ఫురించు చున్నది.) నీయందు మక్కువ గలది గాన దోషము లేనిది. నీవు దానినిఁ బొందుట కిష్టపడక పోయినను నీ ఛాయాశరీరము దాని మనసు (జలము) నం దుండుటచేఁ దప్పక చేరుచున్నది. అనఁగా నిన్నది కామించి మనస్సులోఁ దలంచుచునే యున్నది. అట్లు కామించి చేఁపల పొర్లిగింత లనెడు చూపులచే నిన్నుఁ జూచుచున్నది గాన దాని యభీష్టమును ద్రోసివేయకుము.

గమ్భీరాయా ఇతి.—గమ్భీరా నామ సరిత్, ఉదాత్తనాయికా చధ్వన్యతే, తస్యాః, ప్రసన్నే అనురక్తత్వా ద్దోషరహితే, చేతసీవ, ప్రసన్నే అతినిర్మలే, పయసి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, సుభగః సున్దరః * 'సున్దరే ఽధికభోగాంశే దుర్దినేతరవాసరే, తురీయా[illegible] ఇతి శబ్దార్ణవే, తే తవ, ఛాయా చాసావాత్మా చ సోఽపి, ప్రతిబిమ్బశరీరం [illegible]

ప్రవేశం లప్స్యతే, అపేశలత్వాత్, సాక్షాత్ప్రవేశ మనిచ్ఛోఽపీతి భావః, తస్మాత్ ఛాయాద్వారాపి ప్రవేశ స్యావశ్యంభావిత్వాత్, అస్యాః గమ్భీరాయాః, కుముదవత్, విశదాని ధవళాని, చటులాని శీఘ్రాణి, శఫరాణాం మీనానాం, ఉద్వర్తనాని ఉల్లుణ్ఠనాన్యేవ,ప్రేక్షితాని అవలోకనాని *'త్రిషు స్యాచ్చటులం శీఘ్రం' ఇతి విశ్వః,—ఏత దేవ గమ్భీరాయా అనురాగలిఙ్గం, ధైర్యాత్ ధార్ష్ట్యాత్, ధార్ష్ట్యాదితి యావత్, మోఘీకర్తుం నిష్ఫలీకర్తుం నార్హసి, సానురక్తా విప్రలబ్ధేత్యర్థః, ధూర్తలక్షణం తు *'క్లిశ్నాతి నిత్యం దయితామజస్రస్థా మతిసున్దరః, అఙ్చ త్యరక్తాం యత్నేన రక్తాం ధూర్తో నిముఞ్చతి' ఇతి.

తస్యాః కిఞ్చి త్కరధృతమివ ప్రాప్తవానీరశాఖం
హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్బం,
ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి
జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః. 45

టీ. సఖే = మిత్రుఁడా! ప్రాప్తవానీరశాఖం-ప్రాప్త = పొందఁబడిన, వానీర శాఖం = ప్రబ్బలికొమ్మ గలది కనుకనే, కిఞ్చిత్ = కొంచెము, కరధృతమివ = చేతితో పట్టుకొనఁబడిన దానివలె నున్నదై, ముక్తరోధోనితమ్బం - ముక్త = విడువఁబడిన, రోధః = తటమనెడు, నితంబం = పిఱుఁదుగల, నీలం=నల్లనైన, సలిలవసనం=ఉదకమనెడు వస్త్రమును, హృత్వా=అపహరించి, లమ్బమానస్య = వ్రేలాడుచున్నట్టి, తే=నీయొక్క, ప్రస్థానం=ప్రయాణము, కథమపి = కష్టముగా, భావి = కాఁగలదు, జ్ఞాతా స్వాదః=రసమును దెలిసిన, కః = ఎవ్వఁడు, వివృత జఘనాం = తెఱవఁబడిన మొలగలదానిని, విహాతుం = విడుచుటకు, సమర్థః = చాలినవాఁ డగును.

తా. గంభీరానది జలము ఒడ్డుననుండి దిగఁ జారి ప్రబ్బలిచెట్ల దగ్గర నుండఁగా కాముకురా లగుస్త్రీ వస్త్రము

పోకముడి వీడి దిగజారుచుండఁగాఁ జేతఁ బట్టుకొనిన ట్లుండును.
అప్పుడు ఆ యుదకమును గ్రహింపఁగా ఆమె మొలమీఁద
వస్త్రము లే న ట్లుండును. నీవు అట్టిదానినుండి తప్పిపోవుటకు
మనస్సు రాక యుండువు.

తస్యా ఇతి.—హేసఖే, ప్రాప్తా, వానీరశాఖా వేతసశాఖా, యేన తత్తథోక్త, మతమివ, కించిత్, ఈషత్, కరధృతం హస్తావలమ్బిత, మితస్థితం, ముక్తః త్యక్తః, రోధః తటమేవ నితమ్బః కటిః, ర్యేన తత్తథోక్తం *'నితమ్బః పశ్చిమే శ్రోణిభాగేఽద్రికటకే తటే' ఇతి యాదవః - నీలం కృష్ణవర్ణం, తస్యాః గమ్భీరాయాః సరితః, సలిల మేవ వసనం, నీలామ్బరధారణం విరహతాపనివారణమితి ప్రసిద్ధిః, హృత్వా అపనీయ, లమ్బమానస్య పీతసలిలభారాలమ్బమానస్య, అస్యత్ర జఘనారూఢస్య, తే తవ, ప్రస్థానం ప్రయాణం, కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, భావి. కృచ్ఛ్రేణ హేతు మాహ జ్ఞాతేతి—జ్ఞాతాస్వాదః అనుభూతరసః, కః పుమాన్, వివృతం ప్రకటీకృతం, జఘనం కటిస్తత్పూర్వభాగో వా, యస్యాస్తాం *'జఘనం స్యాత్కటౌ పూర్వశ్రోణిభాగాపరాం శయోః' ఇతి యాదవః, హాతుం త్యక్తుం, సమర్థః, శక్తః, న కోఽపీత్యర్థః.

త్వన్నిష్యన్దోచ్ఛ్వసితవసుధాగన్ధసంపర్కరమ్యః
స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః,
నీచై ర్వాస్యత్యుపజిగమిషో ర్దేవపూర్వం గిరిం తే
శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్, 46

టీ. త్వ న్నిష్యన్దో చ్ఛ్వసిత వసుధా గన్ధ సమ్పర్క రమ్యః-త్వత్ = నీయొక్క, నిష్యన్ద=వర్షముచేత, ఉచ్ఛ్వసిత=ఊటఁజెందిన, వసుధా=భూమి యొక్క, గన్ధ=వాసనయొక్క, సంపర్క = కూడికచేత, రమ్యః=సువాసనగల దియు, స్రోతో రన్ధ్ర ధ్వనిత సుభగం - స్రోతోరన్ధ్ర = నాసారంధ్రముల యొక్క, ధ్వనిత=శబ్దముచేత, సుభగం=వినుట కింపుగా, దన్తిభిః=ఏనుఁగులచేత,

పీయమానః=పానము చేయఁబడుచున్నదియు, కాననోదుమ్బరాణాం=అడవి మేడికాయలను, పరిణమయితా = పండించునదియు నగు, శీతః = చల్లనైన, వాతః=గాలి, దేవపూర్వం గిరిం=దేవగిరిని, ఉప జిగమిషోః=చేరఁబోవుచున్న, తే=నీకు, నీచైః=మెల్లఁగా, వాస్యతి=వీవఁగలదు.

తా. ఆ గంభీరానదినుండి వెడలునపుడు నీ కనుకూలముగా వాయువులు వీచును. ఎట్లనఁగ, నీవు వర్షించినచోట్ల భూమి పరిమళించును. గాలి అట్టి పరిమళముతో నుండును. మఱి ఏనుఁగులు ఆగంధము నాఘ్రాణించుచుండును. అప్పుడు వాని తొండములనుండి గంభీరమైన యొకధ్వని గలుగును. అత్తి పండ్లు పండి ఆవాసనలు వచ్చుచుండును. చల్లఁగా నుండును. ఇట్టి గుణములు గల వాయువులు నీవెంట వచ్చుట నీకు మిగుల ననుకూలము లగును.

త్వదితి.—త్వన్నిష్యన్దేన తవ వృష్ట్యా, ఉచ్ఛ్వసితాయాః ఉపబృంహితాయాః, వసుధాయాః భూమేః, గన్ధస్య, సమ్పర్కేణ, రమ్యః సురభిరిత్యర్థః, స్రోతశ్శబ్దేనేన్ద్రియవాచినా తద్విశేషో ఘ్రాణం లక్ష్యతే * 'స్రోతోఽమ్బువేగేన్ద్రియయోః' ఇతి విశ్వః, స్రోతో రన్ధ్రేషు నాసాగ్రకుహరేషు, యత్, ధ్వనితం శబ్దః, తేన సుభగం యథాతథా, దన్తిభిః గజైః, పీయమానః వసుధాగన్ధలోభా దాఘ్రాయమాణ ఇత్యర్థః, అనేన మాన్ద్య ముచ్యతే, కాననేషు వనేషు, ఉదుమ్బరాణాం జన్తుఫలానాం * 'ఉదుమ్బరో జన్తుఫలో యజ్ఞాఙ్గో హేమదుగ్ధకః' ఇత్యమరః, పరిణమయితా పరిపాచయితా * 'మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వః, శీతో వాతః, దేవపూర్వం గిరిం దేవగిరి మిత్యర్థః, ఉపజిగమిషోః ఉపగన్తు మిచ్ఛోః, * గమేః సన్నన్తా దుప్రత్యయః, తే తవ, నీచైః శనైః, వాస్యతి త్వాం వీజయిష్యతీత్యర్థః *సంబన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ. 'దేవపూర్వం గిరిం' ఇత్యత్ర దేవశబ్ద పూర్వత్వం గిరిశబ్దస్యైవ, న తు సంజ్ఞిన స్తదర్థస్యేతి, సంజ్ఞాయాః

సంజ్ఞిత్వాభావా దవాచ్యవచనం దోషమాహు రాలంకారికాః, తదుక్తమే కావల్యామ్ * 'యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హి తత్' ఇతి. సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరే ణార్థో మేఘోపగమన యోగ్యో దేవగిరి ర్లక్ష్యత ఇతి కథంచి త్సంపాద్యమ్.

తత్రస్కన్దం నియతవసతిం పుష్ప మేఘీకృతాత్మా
పుష్పాసారైః స్నపయతు భవా న్వ్యోమగఙ్గాజలార్ద్రైః,
రక్షాహేతో ర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా
మత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సంభృతం తద్ధి తేజః. 47

టీ. తత్ర = ఆ దేవగిరియందు, నియత వసతిం = నిత్య నివాసము గల, స్కందం = కుమారస్వామిని, పుష్ప మేఘీకృతాత్మా = పూల వర్షించెడు మేఘముగాఁ జేయఁబడిన దేహము గలవాఁడవై (అనఁగా నీదేహమును పువ్వులవర్షించు మేఘముగాఁ జేసినవాఁడవై), వ్యోమగఙ్గా జలార్ద్రైః - వ్యోమగఙ్గా = ఆకాశగంగ యందలి, జల = ఉదకములచే, ఆర్ద్రైః = తడిసిన, పుష్పా సారైః=పుష్పముల ధారావర్షముచేత, భవాన్ = నీవు, స్నపయతు = అభిషేకముఁ జేయుము. తత్ = అది, (కుమారస్వామి) వాసవీనాం = ఇంద్రుని సంబంధములైన, చమూనాం = సైన్యముల (యొక్క)ను, రక్షాహేతోః=రక్షించుట యను కారణమును బట్టి, నవ శశిభృతా=బాలచంద్ర శేఖరుని చేత, హుతవహ ముఖే = అగ్నిముఖమునందు, సంభృతం = సంపాదింపఁ బడినట్టి, అత్యాదిత్యం = సూర్యునతిక్రమించిన, తేజోహి = తేజస్సు గదా!

తా. ఆ దేవగిరియం దొక్క విశేషము గలదు. పూర్వ మింద్రుని సేనలను రక్షించుటకుఁ గాను శివుఁడు తన తేజము నగ్నియం దుంచినాఁడు. ఆ యగ్ని గంగయం దుంచినాఁడు. ఆ గంగానదియొడ్డున నా దివ్య తేజము కుమారస్వామిగా నవత

రించెను. ఆదేవుఁడు తారకా ద్యసురులఁ బరిమార్చి దేవ ప్రార్థనచే నా దేవగిరియందు నిత్యనివాస మంగీకరించెను. ఆ మహానీయునిమీఁద నీవు ఆకాశగంగా జలంబులచేఁ దడుపఁ బడిన చల్లని పుష్పములను వర్షించి కృతార్థుఁడ వగుము.

తత్రేతి.—తత్ర దేవగిరౌ, నియతా వసతి ర్యస్య తం నిత్యసన్నిహిత మిత్యర్థః, పురాకిల తారకాఖ్యాసురవిజయసంతుష్ట సురప్రార్థనా వశా ద్భక్తార్తిభఞ్జనో భగవా న్భవానీనన్దనః స్కన్దో నిత్యమహ మిహ సహ శివాభ్యాం వసా మీ త్యుక్త్వా తత్ర వస తీతి ప్రసిద్ధిః. స్కన్దం కుమార స్వామినం, పుష్పాణాం మేఘః పుష్పమేఘః, పుష్పమేఘీకృతాత్మా కామరూప త్వా త్పుష్పవర్షక మేఘీకృతవిగ్రహః స న్, వ్యోమగఙ్గా జలార్ద్రైః, పుష్పా సారైః పుష్పసంపాతైః *'ధారాసంపాత ఆసారః' ఇత్యమరః, భవా న్ స్వయ మేవ, స్నపయతు అభిషిఞ్చతు, స్వయం పూజార్హ ఉత్తమత్వా దితి భావః. తథాచ శమ్భురహస్యే * 'స్వయం యజతి చేద్దేవ ముత్తమా సోదరాత్మజైః, మధ్యమా యో యజే ద్భృత్యై రధమా యజనక్రియా' ఇతి స్కన్దస్య పూజ్యత్వ సమర్థక మర్థాన్తరం న్యస్యతి రక్షేతి. తత్ భగవా న్ స్కన్ద ఇత్యర్థః *విధేయ ప్రాధాన్యా న్నపుంసకత్వనిర్దేశః, వాసవ స్యేమా వాసవ్యః *'తస్యేదం' ఇత్యణ్, తాసాం, వాసవీనాం ఐన్ద్రీణాం, చమూనాం సేనానాం, రక్షైవ హేతుః తస్య రక్షాహేతోః రక్షయా కారణేన, రక్షార్థ మిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతిషష్ఠీ, నవశశిభృతా భగవతా చన్ద్రశేఖరేణ *వహతీతివహః, పచాద్యచ్, హుతస్య వహో, హుతవహః వహ్నిః, తస్య, ముఖే, సంభృతం సంచితం, ఆదిత్య మతిక్రాన్త మత్యాదిత్యమ్ * 'అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా' ఇతిసమాసః, తేజోహి. సాక్షా ద్భగవతో హరస్యేదం మూర్త్యన్తరమిత్యర్థః, అతః పూజ్య మితి భావః-ముఖగ్రహణంతు శుచిత్వసూచనార్థం, తదుక్తం

శమ్భురహస్యే * 'గవాం పశ్చాద్ద్విజస్యాగ్నే) యోగినాం హృత్కవే ర్వచః,
పరం శుచితమం విద్యాన్ముఖం స్త్రీవహ్నివాజినామ్' ఇతి.

జ్యోతిర్లేఖావలయి గళితం యస్య బర్హం భవానీ
పుత్రప్రేమ్ణా కువలయదళప్రాపి కర్ణేకరోతి,
ధౌతాపాఙ్గం హరశశిరుచా పావకేస్తం మయూరం
పశ్చాదద్రిగ్రహణగురుభిర్గర్జితైర్నర్తయేథాః. 48

టీ. జ్యోతి ర్లేఖా వలయి - జ్యోతిః = కాంతులయొక్క, రేఖా = పంక్తులయొక్క, వలయి=మండలము గలదియు, గళితం = (తనంతట) జారినదియు నగు. యస్య = ఏ మయూరముయొక్క, బర్హం = పింఛమును, భవాని=పార్వతీ దేవి, పుత్త్ర ప్రేమ్ణా = కుమారునియందలి ప్రేమచేత, కువలయ దళ ప్రాపి = కలువరేకును బొందించు నట్టి (అనఁగా కలువఱే కలంకరించు కొనునట్టి), కర్ణే = చెవియందు (కొనయం దనుట), కరోతి = (నిలుచునట్లు) చేయుచున్నదో, హర శశి రుచా - హర = శివునియొక్క, శశి=చంద్రునియొక్క, రుచా = కాంతిచే, ధౌతా పాఙ్గం - ధౌత = శుభ్ర మగు, అపాఙ్గం = కనుఁగొనలు గల, పావకేః = కుమారస్వామియొక్క, తం మయూరం = ఆనెమిలిని, పశ్చాత్ =(పుష్పవర్షము కురిసిన) తరువాత, అద్రి గ్రహణ గురుభిః - అద్రి = కొండయొక్క, గ్రహణ = పట్టుకొనుట చేత, గురుభిః=గొప్పవి యగు (అనఁగా కొండగుహలలోఁ బ్రతిధ్వనించుట చేత, ఉఱుములు గొప్పవిగాఁ దెలియును), గర్జితైః = ఉఱుములచేత, నర్తయే థాః=ఆడింపుమా.

తా. ఆ కుమారస్వామికి నెమిలి కలదు. కుమారుని యందలి ప్రేమచే నాతని వాహన మగు నెమిలిపింఛము నుమ కలువకు మారుగాకర్ణాగ్రమున ధరించుచున్నది. నెమిలికన్గండ్లు స్వభావముచేఁ దెల్లని వైనను బాలచంద్ర మౌళీశ్వరుని వెన్నె లచేఁ మఱింత శుభ్రముగానున్నవి. ఇట్టి చక్కని నెమిలి కొండల

యందు ప్రతిధ్వనించు నట్లు పెద్దగా నీవు నుఱిమిన నాట్యము నందు కడు సంతసముతో నాట్య మొనరించును. తద్ద్వారా స్వామికి నీయం దనుగ్రహము కలుగు నని భావము.

జ్యోతిరితి.—జ్యోతిషః తేజసః లేఖాః రాజయ, స్తాసాం వలయం, మణ్డలం, యస్యాస్తీతి తథోక్తం, గళితం భ్రష్టం, నతు లావ్యాత్స్వయం ఛిన్న మితిభావః, యస్య మయూరస్య, బర్హం పింఛం, 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. భవానీ గౌరీ, పుత్త్రప్రేమ్ణా పుత్త్రస్నేహేన, కువలయస్య. దళం పత్త్రం, తత్ప్రాప్తి తద్యోగి యథా తథా, కర్ణే కరోతి, దళేన ధారయతీత్యర్థః.[యద్వా, కువలయస్య, దళప్రాపి దళభాజి, దళార్హే, కర్ణే కరోతి * క్వైబన్తాత్సప్తమీ, దళం పరిహృత్య తత్ స్థానే బర్హం ధత్తే ఇత్యర్థః. నాథస్తు 'కువలయదళక్షేపి' ఇతి పాఠమనుసృత్య 'క్షేపో నిన్దాపసారణం వా' ఇతి వ్యాఖ్యాతవాన్], హరశశిరుచా హర శిరశ్చన్ద్రికయా, ధౌతాపాఙ్గం స్వతోఽపి శౌక్ల్యా దతి ధవళిత నేత్రాన్తం 'అపాఙ్గౌ నేత్రయోరన్తౌ' ఇత్యమరః. పావకస్య అగ్నేః, అపత్యం, పావకిః స్కన్దః * 'అతఇఞ్', ఇతిఇఞ్ తస్య, తం పూర్వోక్తం, మయూరం పశ్చాత్ పుష్పాభిషేచనానన్తరం, అద్రేః దేవగిరేః కర్తుః, గ్రహణేన గుహా సంక్రమణేన, గురుభిః ప్రతిధ్వానమహద్భిరిత్యర్థః. గర్జితైః, నర్తయేథాః నృత్యం కారయ, మార్దఙ్గికభావేన భగవన్తం కుమారముపాస్స్వేతి భావః. 'నర్తయేథాః' ఇత్యత్ర * 'అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్' ఇత్యాత్మనేపదాపవాదః * 'నిగరణ చలనార్థేభ్యశ్చ' ఇతి పరస్మైపదం వా న భవతి, తస్య * 'నపాదమ్యాఙ్యమాఙ్యసపరిముహ రుచి నృతి వద వసః' ఇతి ప్రతిషేధాత్.

ఆరాధ్యైనం శరవణభవం దేవముల్లఙ్ఘితాధ్వా
సిద్ధద్వన్ద్వై ర్జలకణభయాద్వీణిభిర్ముక్తమార్గః,
వ్యాలమ్బేథాః సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్
స్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్. 49

టీ॥ శరవణ భవం = రెల్లుగంట యందుఁ బుట్టిన, ఏనం దేవం = ఈ సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరుని, ఆరాధ్య = ఆరాధించి, వీణిభిః = వీణలను వాయించుచున్న, సిద్ధద్వంద్వైః = సిద్ధమిథునములచేత, జలకణ భయాత్ = ఉదకబిందువులు పడు నను భయము వలన, ముక్తమార్గః = ఈయఁబడిన మార్గముగలవాఁడవై, ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా - ఉల్లఙ్ఘితః = దాఁటఁబడిన, అధ్వా = మార్గముగలవాఁడవై, సురభి తనయా లమ్భ జాం - సురభి తనయ = గోవులయొక్క, ఆలమ్భ = వధ వలన, జాం = పుట్టినదై, భువి = భూమి యందు, స్రోతోమూర్త్యా = నదీ స్వరూపము చేత, పరిణతాం = మారు రూపముఁ బొందిన, రన్తిదేవస్య = రంతి దేవునియొక్క, కీర్తిం = యశంబును (అనఁగా చర్మణ్వతీనదిని), మాన యిష్యన్ = సత్కరింపఁ గలవాఁడవై, వ్యాలంబేథాః = వంగిదిగుము. (తేక నిలువుము.)

తా॥ ఆకుమారస్వామి నారాధించి యనంతరము వారి వద్ద వీణల వాయించు సిద్ధమిథునములు తమ మీఁద చినుకులు పడకుండునట్లు నీకు మార్గము ను వదలి తొలగుదురు గాన అంత నీ వచటినుండి పోవునపుడు ఒక నది గన్పడును. ఆనది పూర్వము గవాలంభనము జేసిన రంతిదేవుని యజ్ఞ గోవుల సంబంధమగు చర్మముల రక్తము ప్రవహించి నది యయ్యెను. ఇప్పుడు దానిని మనవారు చర్మణ్వతీనది యందురు. అంతటి గవాలంభ మహాయాగ మాయన జేసినందుల కాయనకీర్తిఁ దార్కాణగా నీనది యుత్పన్నమయినది. నీ వానదికి నమ్రుఁడవై సత్కారముఁ జేయవలయును.

ఆరాధ్యేతి.—ఏనం పూర్వోక్తం, శరాః బాణతృణాని 'శరో బాణ తృణే బాణే' ఇతిశబ్దార్ణవే. తేషాం వనం శరవణం * 'ప్రనిరన్తః శరఇత్యా దినా ణత్వం. తత్ర భవో జన్మ యస్యతం, శరవణభవం దేవం స్కన్దం 'శర జన్మా షడాననః' ఇత్యమరః. * 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మా

ద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. అవర్జ్యోఽగతికత్వాదాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః. ఆరాధ్య ఉపాస్య, వీణిభిః వీణావద్భిః * వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః; సిద్ధద్వన్ద్వైః సిద్ధమిథునైః భగవన్తం స్కన్ద ముపవీణయితు మాగతైరితి భావః. జలకణ భయాత్, జలసేకస్య వీణాక్వణన ప్రతిబన్ధకత్వా దితి భావః. ముక్తమార్గః త్యక్త వర్త్మా సన్, ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా కియన్త మధ్వానం గతః ఇత్యర్థః. సురభి తనయానాం గవాం, ఆలమ్భేన సంజ్ఞపనేన, జాతాం తథోక్తాం, భువి లోకే, స్రోతో మూర్త్యా ప్రవాహ రూపేణ, పరిణతాం రూపవిశేషమాపన్నాం, రన్తిదేవస్య దశపురపతే ర్మహారాజస్య, కీర్తిం చర్మణ్వత్యాఖ్యాం నదీ మిత్యర్థః, మానయిష్యన్, వ్యాలమ్బేథాః అవలమ్బ్యావతరే రిత్యర్థః. పురా కిల రాజ్ఞో రన్తిదేవస్య గవాలమ్భే ష్వేకత్ర సంభృతా ద్రక్తనిష్యన్దా చ్చర్మరాశేః కాచిన్నదీ సస్యన్దే, సా చర్మణ్వతీత్యాఖ్యాయత ఇత్యుపాఖ్యాయతే.

త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్ఙ్గిణో వర్ణచౌరే
తస్యాః సిన్ధోః పృథుమపి తనుం దూరభావాత్ప్రవాహం,
ప్రేక్షిష్యన్తే గగనగతయో నూనమావర్జ్య దృష్టీ
రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్. 50

టీ. శార్ఙ్గిణః = శ్రీకృష్ణునియొక్క, వర్ణచౌరే=కాంతి నపహరించిన (అనఁగాఁ గృష్ణుని కాంతి వంటి కాంతి గల), త్వయి = నీవు, జలం = ఉదకమును, ఆదాతుం=తీసి కొనుటకు, అవనతే = వంగినవాఁడ వగుచుండఁగా, పృథు మపి = పెద్ద దైనను, దూరభావాత్ = దూరముగా నుండుటవలన, తనుం=చిన్నదిగా నున్న, తస్యాః సిన్ధోః ప్రవాహం = ఆ నదియొక్క ప్రవాహమును, గగన గతయః = ఆకసమునఁ బోవువారు, నూనం = సత్యముగా, దృష్టీః=చూపులను, ఆవర్జ్య = వంచి, స్థూల మధ్యేన్ద్రనీలం = లావుగల యింద్రనీల రత్నము నడుమఁ గూర్చిన, ఏకం = ఒంటిపేట దైన, భువః =

భూమియొక్క, ముక్తాగుణ మివ=ముత్తెముల హారమునువలెనే, ప్రేక్షిష్యన్తే= చూడఁగలరు.

తా. నీవు ఆనదియొద్దకుఁ బోయి యుదకమును గ్రహించుటకు వంగి యుండఁగాఁ బైన నంతరిక్షమునఁ బోవువారు చూచి యా నదిని ముత్యాలహారమును గాను, నిన్ను ఆ ముత్యాలహారము నడుమఁ గూర్చిన యింద్రనీల మణినిగాను ఎంచెదరు.

త్వయీతి.—శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య, వర్ణస్య (కాన్తేః) శ్చౌరే వర్ణచౌరే, తత్తుల్యవర్ణ ఇత్యర్థః. త్వయి జల మాదాతు మవనతే సతి పృథు మపి, దూర భావాత్ దూరత్వాత్, తనుం సూక్ష్మతయా ప్రతీయమానం, తస్యాః సిన్ధోః చర్మణ్వత్యాఖ్యాయాః, ప్రవాహం, గగనే గతి ర్యేషాం తే, గగనగతయః ఖేచరాః, సిద్ధగన్ధర్వాదయః. * అయమపి బహువ్రీహిః పూర్వప జన్మాద్యుత్తర పదేషు ద్రష్టవ్యః,నూనం సత్యం, దృష్టీః, ఆవర్జ్య ఆనమ్య, ఏకం ఏక యష్టికం, స్థూలః మహాన్, మధ్యః మధ్యమణిభూతః, ఇన్ద్రనీలో యస్య తం, భువో భూమేః, ముక్తాగుణం ముక్తాహారం, ఇవ, ప్రేక్షిష్యన్తే. అత్రాత్యన్త నీలమేఘ సన్నిభస్య ప్రవాహస్య భూకణ్ఠముక్తాగుణ త్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షైవేయ మి తీవశబ్దేన వ్యజ్యతే; నిరుక్తకారస్తు * 'తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవ శబ్దస్య దర్శనం' ఇతీవశబ్దదర్శనా దత్రా ప్యుపమైవేతి బభాణ.

తాముత్తీర్య వ్రజ పరిచితభ్రూలతావిభ్రమాణాం
పక్ష్మోత్క్షేపాదుపరివిలసత్కృష్ణశారప్రభాణామ్,
కున్దక్షేపానుగమధుకరశ్రీముషామాత్మబిమ్బం
పాత్రీకుర్వ న్దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్. 51

టీ. తాం = ఆచర్మణ్వతీనదిని, ఉత్తీర్య = దాఁటి, పరిచిత భ్రూలతా విభ్రమాణాం-పరిచిత = వాడుకపడిన, భ్రూలతా = తీఁగలవంటి కనుబొమల యొక్క, విభ్రమాణా = విలాసములు గలవియును, పక్ష్మోత్క్షేపాత్ - పక్ష్మ =

రెప్పలయొక్క, ఉత్క్షేపాత్=ఎత్తుటవలన, ఉపరి విలసత్కృష్ణ శారప్రభాణాం- ఉపరివిలసత్=పైకెట్టు ప్రకాశించుచున్న, కృష్ణశారప్రభాణాం=కొంచెము ధవళ కాంతితోఁగూడిన నల్లనికాంతులుగలవియు, గనుకనే, కున్ద క్షేపా నుగ మధు కరశ్రీ ముషాం-కున్ద=మొల్లపూలను, క్షేప=త్రోయుటను, అనుగ=అనుసరించు నట్టి, మధుకర=తుమ్మెదల యొక్క, శ్రీ ముషాం = కాంతి నపహరించునవియు నగు, (అనఁగా కొంచెము ధవళకాంతితోఁగూడిన నీలకాంతులు కదలుచున్న మొల్లపూవులవెంటఁ గదలు తుమ్మెదలను బోలియున్న వని యర్థము.) దశపుర వధూనేత్రకౌతూహలానాం - దశపురవధూ = రంతిదేవపురమందలి స్త్రీల యొక్క, నేత్ర కౌతూహలానాం = (నిన్నుఁ జూడవలయు నను) నేత్రముల యభిలాషములకు, ఆత్మబిమ్బం=నీదేహమును, పాత్రీకుర్వన్=విషయమునుగాఁ జేయుచున్న వాఁడవై (అనఁగా దశపురయువతులు అభిలాషతో నిన్నుఁ జూచు నట్లుగా), వ్రజ=వెళ్లుము.

తా. నీవు ఆ చర్మణ్వతీ నదిని దాఁటి పోవుచుండఁగా దశపురస్త్రీలు అభిలాషతోఁ జూతురు, ఇట్లు నిన్నుఁ జూచుట వారికి వేడుక యగును. వారిభ్రూవిలాసములను వారినయన కాంతులనుఁ జూడ నీకు వేడుక యగును.

తామితి.—తాం చర్మణ్వతీం, ఉత్తీర్య, భ్రువో లతా ఇవ భ్రూ లతాః * ఉపమితసమాసః. తాసాం విభ్రమాః విలాసాః. పరిచితాః క్లప్తాః యేషు తేషాం, పక్ష్మాణి నేత్రలోమాని * 'పక్ష్మ సూత్రాది సూక్ష్మాంశే కిఞ్జల్కే నేత్రలోమని' ఇతి విశ్వః, తేషాం, ఉత్క్షేపాత్ ఉన్నమనాద్ధేతోః, కృష్ణాశ్చ తాః శారాశ్చ. కృష్ణశారాః నీలశబలాః * వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః * 'కృష్ణ రక్తసితాః శారాః' ఇతి యాదవః. తతశ్చ శారశబ్దాదేవ సిద్ధే కార్ష్ణ్యే పునః కృష్ణపదోపాదానం కార్ష్ణ్యప్రాధాన్యార్థం, రక్తత్వం తు న వివక్షిత ముపమా నానుసారాత్, తస్య స్వాభావికస్య స్త్రీనేత్రేషు సాముద్రికవిరోధాదితరస్యా ప్రసఙ్గాత్, క్వచిత్సద్భావకథనం తూపపత్తివిషయం, ఉపరి విలసన్త్యః కృష్ణ

శారాః. ప్రభాయేషాం తేషాం, కున్దాని మాఘ్యకుసుమాని * 'మాఘ్యం కున్దం' ఇత్యమరః. తేషాం, క్షేపః, ఇత స్తతశ్చాలనం, తస్య, అనుగాః అనుసారిణో, యే మధుకరా స్తేషాం, శ్రియం ముష్ణన్తీతి తథోక్తానాం, క్షిప్యమాణకున్దాను ధావి మధుకర కల్పానా మిత్యర్థః, దశపురం రన్తిదేవస్య నగరం తత్ర, వధ్వః స్త్రియః * 'వధూర్జాయాస్నుషా స్త్రీచ' ఇత్యమరః. తాసాం, నేత్రకౌతూ హలానాం నేత్రాభిలాషాణాం, సాభిలాషదృష్టీనా మిత్యర్థః, ఆత్మబిమ్బం స్వమూర్తిం, పాత్రీకుర్వన్ విషయీకుర్వన్, వ్రజ గచ్ఛ.

బ్రహ్మావర్తం జనపదమథ చ్ఛాయయా గాహమానః
క్షేత్రం క్షత్రప్రధనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః,
రాజన్యానాం శితశరశతైర్యత్ర గాణ్డీవధన్వా
ధారాపాతై స్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్ష న్ముఖాని. 52

టీ. అథ=పిమ్మట, బ్రహ్మావర్తం=బ్రహ్మావర్తమనెడు, జనపదం=దేశమును, ఛాయయా=నీడచే, గాహమానః = ప్రవేశించుచున్నవాఁడవై, క్షత్ర ప్రధన పిశునం- క్షత్ర=క్షత్రియులయొక్క, ప్రధన=యుద్ధమునకు, పిశునం=సూచక మయిన (అనఁగా శిరఃకపాలాదులు పడియుండుటచే నిచ్చటనే కురుపాండవుల యుద్ధము జరిగిన దని తెలియునట్టి), తత్=లోకమందుఁ బ్రసిద్ధ మగు, కౌరవం క్షేత్రం=కురుక్షేత్రమును, భజేథాః = పొందుమా, యత్ర = ఏకురుక్షేత్రము నందు, గాణ్డీవధన్వా=అర్జునుఁడు, శితశరశతైః = వందలకొలఁది వాఁడియమ్ముల చేత, రాజన్యానాం=రాజులయొక్క, ముఖాని=ముఖములను, ధారా పాతైః= జడివానలచేత, కమలాని=పద్మములను, త్వమివ=నీవలె, అభ్యవర్షత్=వర్షించెను.

తా. పిమ్మట బ్రహ్మావర్తము మీఁదుగాఁ బోయి కురు క్షేత్రమును జేరుము. అదిజగత్ప్రసిద్ధమైనది. ఇప్పటికిని నచ్చట నున్న శిరఃకపాలాదులచే గురుతింపఁ దగియున్నది. మున్ను నరుఁ డనేక రాజులతలలను తన వాఁడి తూపులచే ఛేదించి

జయమును బొందియున్నాఁడు. గాన అద్భుతమును బవిత్రము నగు నా క్షేత్రము దర్శనీయము.

బ్రహ్మావర్తమితి.—అథ అనన్తరం, బ్రహ్మావర్తం నామ, జనపదందేశం, అత్ర మనుః * 'సరస్వతీ దృషద్వత్యో ర్దేవనద్యో ర్యదన్తరం, తం దేవనిర్మితం దేశం బ్రహ్మావర్తం ప్రచక్షతే' ఇతి. ఛాయయా అనాతపమణ్డలేన, గాహమానః ప్రవిశన్,నతుస్వరూపేణ * 'దేవక్షేత్రాశ్రమాదీని పరిహృత్యాన్యతో వ్రజేత్' ఇతివచనాత్ క్షత్రప్రధనపిశునం అద్యాపి శిరః కపాలాదిమత్తయా కురుపాణ్డవయుద్ధ సూచక మిత్యర్థః. * 'యుద్ధమాయోధనం జన్యం ప్రధనం ప్రవిదారణం' ఇత్యమరః. తత్ ప్రసిద్ధం, కురూణా మిదం కౌరవం క్షేత్రం భజేథాః కురుక్షేత్రం వ్రజేత్యర్థః. యత్ర కురుక్షేత్రే, గాణ్డ్యా స్యాస్తీతి గాణ్డీవం ధనుర్విశేషః * 'గాణ్డ్యజగాత్సంజ్ఞాయాం' ఇతి మత్వర్థీయో వ ప్రత్యయః. 'కపిధ్వజస్య గాణ్డీవ గాణ్డివౌ పున్నపుంసకౌ' ఇత్యమరః, తద్ధనుర్యస్య సః గాణ్డీవధన్వా అర్జునః. 'వా సంజ్ఞాయాం' ఇత్యనఙాదేశః. శితశరశతైః నిశితబాణసహస్రైః, రాజన్యానాం రాజ్ఞాం; ముఖాని, ధారాణాం ఉదకధారాణాం, పాతైః, కమలాని త్వమివ, అభ్యవర్షత్ అభిముఖం వృష్టవాన్, శరవర్షేణ శిరాంసి చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్కాం
బన్ధుప్రీత్యా సమరవిముఖో లాఙ్గలీ యాః సిషేవే,
కృత్వా తాసామభిగమమపాం సౌమ్య సారస్వతీనా
మన్తఃశుద్ధస్త్వమసి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః. 53

టీ. బన్ధు ప్రీత్యా = బంధువులయందలి ప్రేమచే, సమర విముఖః = యుద్ధమునం దిచ్ఛలేని, లాఙ్గలీ = బలరాముఁడు, అభిమత రసాం - అభిమత = మిక్కిలి యిష్టమగు, రసాం = రుచిగలదై, రేవతీ లోచనాఙ్కాం- రేవతీ = రేవతీదేవియొక్క, లోచన = కన్నులే, అఙ్కాం =

చిహ్నముగాఁ గల (తన కత్యంత మిష్టమైన సురయందు తనప్రేయసి ప్రతిబింబము కనఁబడుటచే వర్జనీయ మైన దనుట), హాలాం = సురను, హిత్వా = విడిచి, యాః = ఏ (సరస్వతీ నది యొక్క) ఉదకములను, సిషేవే = సేవించెనో, సౌమ్య = మంచివాఁడా, త్వం = నీవు, తాసాం సారస్వతీనాం అపాం=ఆ సరస్వతీనదీ యుదకములయొక్క, అభిగమం = సేవను, కృత్వా = చేసి, అన్తః=లోపల, శుద్ధః = పరిశుద్ధుండవు, అసి = అగుచున్నావు, వర్ణమాత్రేణ=వర్ణముచేతనే, కృష్ణః=నల్లనివాఁడవు, భవితా=సి=అగుచున్నావు.

తా. ఆ కురుక్షేత్ర ప్రాంతమున సరస్వతీ నది యున్నది. ఆనదిని సేవించితివేని నీ యాకృతి నైల్య మట్లే యున్నను నీయంతరాత్మ పరిశుద్ధ మగుచున్నది.

హిత్వేతి. బన్ధుప్రీత్యా కురుపాణ్డవస్నేహేన, న తు భయేన, సమరవిముఖో యుద్ధ నిఃస్పృహః- లాఙ్గల మస్యా స్తీతి, లాఙ్గలీ హలధరః, అభిమతరసాం అభీష్టస్వాదాం, తథా, రేవత్యాః స్వప్రియాయాః, లోచనే ఏవాఙ్కః, ప్రతిబిమ్బితతచ్చిహ్నం, యస్యాస్తాం, హాలాం సురాం *'సురాహాలిప్రియా హాలా' ఇత్యమరః. *అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపద' మిత్యత్రసూత్రే హాలేతి దేశభాషాపద మప్యతీవ కవిప్రయోగా త్సాధ్వి త్యుదాజహార వామనః. హిత్వా త్యక్త్వా, దుస్త్యజా మపీతి భావః, యాః సారస్వతీ రపః, సిషేవే, హేసౌమ్య సుభగ; త్వం తాసాం సరస్వత్యా నద్యా ఇమాః సారస్వత్య స్తాసాం అభిగమం సేవాం, కృత్వా, అన్తః అన్తరా

(పూర్వకథ తాత్పర్యము కాదు.)

*పూర్వము బలరాముఁడు కురు పాండవ యుద్ధమునందు ఉభయంలును తనకు ముఖ్య బంధువులేగాన నెవరి తట్టునను బోవుట కిష్టము లేనివాఁడయి తీర్థయాత్ర కేఁగెను. అప్పుడు తన కతిప్రియమైన రేవతీ సురలను విడిచి పరమపావన మగుసరస్వతీ జలమ్ములఁ గ్రోలి పరిశుద్ధుఁ డాయె నను కథ యనుసంధానముఁ జేసికొనవలయును.

త్మని, శుద్ధో నిర్మలో, నిర్దోషో, భవితా 'ణ్వల్తృచౌ' ఇతితృచ్, అపి సద్య ఏవ పూతో భవిష్యసీ త్యర్థః. 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ ద్వా' ఇతి వర్తమాన ప్రత్యయః. వర్ణమాత్రేణ వర్ణేనైవ, కృష్ణః శ్యామః, న తు పాపే నేత్యర్థః-అన్తఃశుద్ధి రేవ సంపాద్యా న తు బాహ్యా. బహిఃశుద్ధోఽపి సూతవధ ప్రాయశ్చిత్తార్థం సారస్వత సలిలసేవీ తత్రభవా న్బలభద్ర ఏవ నిదర్శనం, అతో భవతాపి సరస్వతీ సర్వథా సేవితవ్యేతి భావః.

తస్మాద్గచ్ఛేరనుకనఖలం శైలరాజావతీర్ణాం
జహ్నోః కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపఙ్క్తిం,
గౌరీవక్త్రభ్రుకుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఫేనైః
శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోదిన్దులగ్నోర్మిహస్తా. 54

టీ. తస్మాత్=ఆకురుక్షేత్రము నుండి, అను కనఖలం = కనఖల పర్వత సమీపమునందు, శైల రాజావతీర్ణాం - శైలరాజ = హిమవంతమునుండి, అవ తీర్ణాం=దిగినదై, సగర తనయ స్వర్గ సోపాన పఙ్క్తిం - సగరతనయ = సగర చక్రవర్తి పుత్రులకు, స్వర్గసోపాన పఙ్క్తిం = స్వర్గమునకుఁబోవుటకు ఏర్ప డిన మెట్లవరుసగా నుండిన (అనఁగా గంగానది వలన సగరుని పుత్రులకు స్వర్గము గలిగినదని భావము), జహ్నోః కన్యాం=జహ్ను మహర్షికిఁ గూఁతు రగు గంగానదిని, గచ్ఛేః = సేవింపుము, యా = ఏదావ్నది, గౌరీ వక్త్ర భ్రుకుటి రచనాం - గౌరీ = పార్వతీ దేవియొక్క, భ్రుకుటి = బొమముడి యొక్క, రచనాం=కార్యమును, ఫేనైః=నురగులచే, విహస్యేవ=ఎగతాళిఁజేసి నట్లు, ఇన్దులగ్నోర్మి హస్తా - ఇన్దు = చంద్రునియందు, లగ్న=కలిసి కొనిన, ఊర్మిహస్తా=తరంగములను హస్తములు గలదై, శమ్భోః=ఈశ్వరునియొక్క, కేశగ్రహణం=కేశములను బట్టుకొనుటను, అకరోత్=చేసెను.

తా. ఆ కురుక్షేత్రము నుండి పోవఁగా కనఖల మను పర్వతము కనఁబడును. గంగానది హిమవంతము నుండి దాని

యొద్ద దిగినది. అచ్చటి నుండి జహ్నుని యజ్ఞవాటము నుండి ప్రవహింపఁ బోఁగా నా రాజా ప్రవాహము నంతయు తన గర్భమునం జేర్చికొని కర్ణ వివరమునుండి విడిచి తనకుం గుమారితగా భావించెను. అంత జాహ్నవి కపిల రోషాగ్ని భస్మితు లగు సగరుని బిడ్డలపైఁ బ్రవహింప స్వర్గము గలిగెను. శివజటలయం దున్న గంగ సవతిని పరిహాసము చేసినట్లుం డెను. పుట్టిక హిమవంతము ప్రభావము పుణ్యము నిచ్చుట సౌభాగ్యము సవతిని మించి భర్తశిరంబునం దుండుట ఇట్టి మహనీయ గుణవంతురా లగు గంగ నీకు సేవ్యురాలైన నీకు శ్రేయము.

తస్మాదితి. తస్మాత్ కురుక్షేత్రాత్, కనఖలస్యాద్రేః సమీపేఽనుకన ఖలం 'అనుర్యత్సమయా' ఇత్యవ్యయీభావః, శైలరాజాత్ హిమవతః, అవతీర్ణాం సగరతనయానాం, స్వర్గసోపానపఙ్క్తిం స్వర్గప్రాప్తిసాధనభూతామి త్యర్థః, జహ్నోర్నామ రాజ్ఞః కన్యాం జాహ్నవీం, గచ్ఛేః గచ్ఛ విధ్యర్థే లిఙ్, యా జాహ్నవీ, గౌర్యా వక్త్రే యా, భ్రుకుటిరచనా సాపత్న్యరోషా ద్భ్రూభఙ్గకర ణం, తాం, ఫేనైః, విహస్య హసిత్వేవ, ధావళ్యాత్ఫేనానాం హాసత్వే నో త్ప్రేక్షా, ఇన్దౌ శిరోమాణిక్యభూతే, లగ్నా ఊర్మయ ఏవ హస్తా యస్యాః సేన్దులగ్నోర్మిహస్తా సతీ, శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోత్ - యథా కాచి త్ప్రౌఢానాయికా సపత్నీ మసహమానా తామనాదృత్య స్వవాల్లభ్యం ప్రకట యన్తీ స్వభర్తారం సహశిరోరత్నేన కేశే ష్వాకర్షతి తద్వదితి భావః - ఇదం చ పురా కిల భగీరథ ప్రార్థనయా భగవతీం గగనపథా త్పతన్తీం గఙ్గాం గఙ్గా ధరో జటాజూటేన జగ్రాహేతి కథా ముపజీవ్యోక్తమ్.

తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్ధలమ్బీ
త్వం చేదచ్ఛస్ఫటికవిశదం తర్కయేస్తిర్యగమ్భః,

సంసర్పన్త్యా సపది భవతః స్రోతసి చ్ఛాయయాఽసౌ
స్యాదస్థానోపగతయమునాసఙ్గమేవాభిరామా. 55

టీ. సుర గజ ఇవ = దేవ గజము వలెను, వ్యోమ్ని = ఆకసమునందు, పశ్చార్ధ లమ్బీ = (వెనుకటి సగముదేహముచే) తలక్రిందుగా వ్రేలాడుచున్న వాఁడ వై, అచ్ఛ స్ఫటిక విశదం - అచ్ఛ = స్వచ్ఛమగు, స్ఫటిక=స్ఫటికము వలె, విశదం = శుభ్రమైన, తస్యాః=ఆ గంగానదియొక్క, అమ్భః = ఉదకమును, తిర్యక్ = అడ్డముగా, పాతుం = త్రాగుటకు, తర్కయేశ్చేత్ = ఊహించితి వేని, సపది = అప్పుడు, స్రోతసి = ప్రవాహమునందు, సంసర్పన్త్యా= వ్యాపించుచున్న, భవతః = నీయొక్క, ఛాయయా = నీడచే, అసౌ = ఈ నది, అస్థా నోపగత యమునాసఙ్గ మేవ - అస్థాన = చోటుగాని చోట, (అనఁగా ప్రయాగయందే గంగా యమునా సంగమము కలిగియొక్కచోటు అస్థాన మను భావము.) ఉపగత = పొందఁబడిన, యమునా=యమునా నదియొక్క, సఙ్గమేవ = కూడిక వలె, అభిరామా = సుందర మైనదిగా, స్యాత్ = అయ్యెను.

తా. నీవు ఆ గంగానది నీరు గ్రోలుటకు వంగి నపుడు దేవతాగజమువలెనుందువు. నీ నీడ ఆగంగయందు ప్రతిఫలించి ప్రయాగ యందు గాక ఇచ్చటను నైపయు యమునానదియూనదితోఁ గూడినదో యనునట్లు చూడ వేడుకఁ గొల్పుచుండును.

తస్యాఇతి —సురగజఇవ, కశ్చి ద్దిగ్గజఇవ వ్యోమ్ని పశ్చాదర్ధం పశ్చార్ధం పశ్చిమార్ధ మిత్యర్థః *పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. తేన లమ్బత ఇతి పశ్చార్ధలమ్బీ సన్, పశ్చార్ధభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్వా పూర్వార్ధేన జలోన్ముఖ ఇత్యర్థః, కేచిత్పూర్వార్ధలమ్బీతి పఠన్తి. అచ్ఛస్ఫటికవిశదం నిర్మల స్ఫటికావదాతం, తస్యాః గఙ్గాయాః, అమ్భః తోయం, తిర్యక్ తిరశ్చీనం యథాతథా, పాతుం స్వం తర్కయేశ్చేత్, సపది, స్రోతసి ప్రవాహే, సంసర్పన్త్యా సంక్రామన్త్యా, భవతః, ఛాయయా ప్రతిబిమ్బేన,

ఆసౌ గఙ్గా, అస్థానే ప్రయాగా దన్యత్ర, ఉపగతః ప్రాప్తః, యమునా సఙ్గమో, యయా సా తథాభూతేవ, అభిరామా స్యాత్.

ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్ధైర్మృగాణాం
తస్యా ఏవ ప్రభవ మచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః,
వక్ష్యస్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృఙ్గే నిషణ్ణః
శోభాం శుభ్రత్రినయనవృషోత్ఖాతపఙ్కోపమేయామ్. 56

టీ. ఆసీనానాం = కూర్చొని యున్న, మృగాణాం = కస్తూరిమృగ ముల యొక్క, నాభి గన్ధైః = బొడ్డులందలి కస్తూరి పరిమళము చేత, సురభిత శిలం - సురభిత = పరిమళించుచున్న, శిలం = ఱాలు గలదియు, తస్యాఏవ=ఆ గంగానదికే, ప్రభవం = కారణ మయినది యు, తుషారైః=మంచులచేత, గౌరం = తెల్లనిదియు నగు, అచలం = హిమవత్పర్వతమును, ప్రాప్య=పొంది, అధ్వశ్రమ వినయనే - అధ్వశ్రమ=మార్గాయాసమును, వినయనే=పోఁగొట్టు నట్టి, తస్య = ఆ హిమవత్పర్వతము యొక్క, శృఙ్గే = శిఖరమునందు, నిషణ్ణః= కూరుచున్న వాఁడ వై, శుభ్ర త్రినయన వృషోత్ఖాత పఙ్కోపమేయాం - శుభ్ర = తెల్లని, త్రినయన వృష=శివుని వృషభముచే, ఉత్ఖాత=త్రవ్వఁబడిన, పఙ్క = బురదతో, ఉపమేయాం=పోల్పఁదగిన, శోభాం=కాంతిని, వక్ష్యసి= వహింపఁ గలవు.

తా. ఆ గంగానదికి హిమవంతము దగ్గరనే యుండును ఆ గిరి పాషాణములపై కస్తూరిమృగములు పండుకొనును గనుక పరిమళము గ్రమ్ముచుండును. మిక్కిలి మం చుండుటచే శుభ్ర ముగఁ గన్పడు చుండును. మఱియు నాకొండ పార్వతీ దేవికి తండ్రి యగుటచే పవిత్రమయినది. దానిశిఖరమునందుఁ గూరు చుంటి వేని నీకు మార్గాయాసము దీరును. శుభ్ర మైన

యా పర్వత శిఖరమునందుఁ గూరుచున్న నల్లని వాఁడ వైన నీవు శివుని వృషభము గోరాడఁ గొమ్మున నంటుకొనిన బురద వంటివలెఁ జూడ వేడుకగా నుందువు.

ఆసీనానామితి—ఆసీనానాం ఉపవిష్టానాం, మృగాణాం కస్తూరికామృగాణాం, అన్యథా నాభిగన్ధానుపపత్తేః, నాభిగన్ధైః కస్తూరీగన్ధైః, తేషాం తదుద్భవత్వాత్, అతఏవ మృగనాభిసంజ్ఞా చ *'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' ఇత్యమరః. అథవా నాభయః కస్తూర్యః *'నాభిః ప్రధానే కస్తూర్యాం మదేచ క్వచి దీరితః' ఇతివిశ్వః, తాసాం గన్ధైః, సురభితాః శిలా యస్య తం, తస్యాః (గఙ్గాయాః) ఏవ ప్రభవత్యస్మాదితి, ప్రభవః కారణం, తుషారైః, గౌరం సితం* 'అవదాతః సితో గౌరః' ఇత్యమరః. అచలం, ప్రాప్య, వినీయతేఽనేనేతి వినయనమ్ *కరణే ల్యుట్, అధ్వశ్రమస్య, వినయనే అపనోదనే, తస్య హిమాద్రేః, శృఙ్గే నిషణ్ణః సన్, శుభ్ర స్త్రినయనస్య (త్ర్యమ్బకస్య) వృషో (వృషభః) * 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇత్యమరః. తేన, ఉత్ఖాతేన విదారితేన, ''పఙ్కేన సహ, ఉపమేయామ్. ఉపమాతు మర్హాం, శోభాం, వక్ష్యసి*వహతే ర్లృట్. 'త్రినయన' - ఇత్యత్ర * 'పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మగః' ఇతి ణత్వం న భవతి *'క్షుభ్నాదిషు చ' ఇతి నిషేధాత్. తస్యాః ప్రభవ మిత్యాదినా హిమాద్రౌ మేఘస్య వైవాహిక గృహవిహారో ధ్వన్యతే.

తం చేద్వాయౌ సరతి సరళస్కన్ధసంఘట్టజన్మా
బాధేతోల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః,
అర్హస్యేనం శమయితుమలం వారిధారాసహస్రై
రాపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్. 57

టీ. వాయౌ = వాయువు, సరతి = వీచుచుండఁగా, సరళ స్కన్ధ సంఘట్ట జన్మా - సరళ = దేవదారు వృక్షములయొక్క, స్కన్ధ = బోదెల యొక్క, సంఘట్ట = ఒరపిడి వలన, జన్మా = పుట్టుకగల, ఉల్కా క్షపిత

చమరీ వాల భారః - ఉల్కా = మిణుఁగురులచేత, క్షపిత = కాల్పఁ బడిన, చమరీ = చమరమృగముల, వాల భారః = వెంట్రుకల మొత్తము గల, దవాగ్నిః = కారుచిచ్చు, తం=ఆ హిమవత్పర్వతమును, బాధేత చేత్ = బాధించునేని, ఏనం = ఈ దవాగ్నిని, వారి ధారా సహస్రైః = వేలకొలఁది జలధారల చేత, అలం = మిక్కిలి, శమయితుం = చల్లార్చుటకు, అర్హసి = తగుదువు, ఉత్తమానాం = మహాత్ములయొక్క, సమ్పదః=సంపదలు, ఆపన్నార్తి ప్రశమన ఫలా హి - ఆపన్న = కష్టమునుఁ బొందిన వారియొక్క, ఆర్తి = పీడను, ప్రశమన = తీర్చుటయే, ఫలాహి=ఫలముగాఁ గలవి గదా?

తా. ఆ హిమవంతమున గాలి యొరపిడిచేఁ బుట్టిన దేవదారు వృక్షముల యందలి నిప్పు చమరీ మృగముల తోఁక వెంట్రుకలను గాల్చి కొండకును జాల తాపము కలిగించును. కావున నీవు ధారలుగా వర్షించి దానిని జల్లార్పుము. హిమవంతుఁడు నీకు మిత్రుఁడు గదా? మిత్రున కుపకారము చేయుట సజ్జనుల సంపదకు ఫలము.

తమితి.—వాయౌ వనవాతే, సరతి వాతి సతి, సరళానాం దేవదారు ద్రుమాణాం, స్కన్ధాః ప్రదేశవిశేషాః *'అస్త్రీ ప్రకాణ్డః స్కన్ధః స్యాన్మూలా చ్ఛాఖావధేస్తరోః 'ఇత్యమరః.—తేషాం, సంఘట్టనేన సంఘర్షణేన, జన్మ యస్య స తథోక్తః *జన్మోత్తరపదత్వా ద్వ్యధికరణోఽపి బహువ్రీహిః సాధు రిత్యుక్తమ్. ఉల్కాభిః స్ఫులిఙ్గైః, క్షపితాః నిర్దగ్ధాః, చమరీణాం వాల భారాః కేశసమూహాః, యేన సః, దవ ఇ త్యగ్ని ర్దవాగ్ని ర్వనవహ్నిః * 'వనే చ వన వహ్నౌ చ దవో దావ ఇ తీష్యతే' ఇతి యాదవః. తం హిమాద్రిం, బాధేత చేత్ పీడయేద్యది, ఏనం దవాగ్నిం వారిధారా సహస్రైః, అలం అత్యన్తం శమయితు మర్హసి - యుక్తం చైత ది త్యాహ—ఉత్తమానాం మహతాం, సంపదః సమృద్ధయః, ఆపన్నానాం ఆర్తానాం, ఆర్తి ప్రశమనం ఆపన్నివారణ

మేవ, ఫలం ప్రయోజనం, యాసాం తాస్తథోక్తా హి, అతో హిమాచలస్య దావానలస్త్వయా శమయితవ్య ఇతిభావః.

యే సంరమ్భోత్పతనరభసాః స్వాఙ్గభఙ్గాయ తస్మిన్
ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లఙ్ఘయేయుర్భవన్తం,
తాన్కుర్వీథాస్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాన్
కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః. 58

టీ. తస్మిన్ = ఆహిమాద్రియందు, సంరమ్భోత్పతనరభసాః - సంరమ్భ = (నిన్నుఁ జూచి యేనుఁగని భ్రమసి చంపవలయును నను) తొందర పాటుచే నైన, ఉత్పతన = యెగురుట యందలి, రభసాః = వేగము గలవి యగు (అనఁగా అతివేగముగా నెగిరిన), యేశరభాః = ఏశరభము లను మృగములు, స్వాఙ్గ భఙ్గాయ = తమ యొడలు విరుగుట కొఱకు (అనఁగా నొడలు విరుగునట్లుగా), ముక్తాధ్వానం=త్రోవను విడచిన, భవన్తం = నిన్ను, సపది = అపుడు, లఙ్ఘయేయుః = దాఁటునో, తాన్ = ఆ శరభములను, తుముల కరకా వృష్టి పాతా వకీర్ణాన్ - తుముల = అధికమయిన, కరకా=వడ గండ్లయొక్క, వృష్టి = వర్షముయొక్క, పాత = పడుటచేత, అవకీర్ణాన్ = వేయఁబడిన వాటినిఁగా, కుర్వీథాః = చేయుము, నిష్ఫలారమ్భ యత్నాః - నిష్ఫల=ప్రయోజనములేని, ఆరమ్భ = కార్యములయందు, యత్నాః = ప్రయత్నము గలవారు (అనఁగా పనికిమాలిన పని చేయువారు), కేవా = ఎవ్వరు, పరిభవ పదం=తిరస్కారమునకు స్థానముగా, న స్యుః=కారు.

తా. ఆ కొండమీఁది శరభ మృగములు నిన్నేనుఁగనుభ్రాంతిచే నీమీఁద నతివేగముగా దుముకును. ఆ సమయమందు అవి దుముకఁ జూచిన మార్గమును తటాలునఁ దప్పింపుము. అంతట నవి యొడలు విరుగునటుల క్రిందఁ బడును. పైని నీవు దానిమీఁద వడగండ్లవానను దట్టముగాఁ గురియుము. ఉపయోగము మాలిన పనిచేయువారికి గౌరవము రాదు గదా ?

యఇతి.—తస్మిన్ హిమాద్రౌ, సంరమ్భః సంభ్రమః కోపో వా * 'సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే' ఇతి శబ్దార్ణవే, తేన గజ ఇతి భ్రాన్త్యా, ఉత్పతనే ఉత్ప్లవనే, రభసో వేగో, యేషాం తే తథోక్తాః * 'రభసో వేగహర్షయోః' ఇతి విశ్వః, యే, శరభాః అష్టాపద మృగవిశేషాః * 'శరభః శరభే చాష్టాపదే ప్రోక్తో మృగాన్తరే' ఇతి విశ్వః, ముక్తః త్యక్తః, అధ్వా శరభోత్ప్లవనమార్గో, యేన తం భవన్తం సపది స్వాఙ్గభఙ్గాయ లఙ్ఘయేయుః *సంభావనాయాం లిఙ్ భవతో౽తిదూరత్వాత్ స్వాఙ్గభఙ్గాతిరిక్తం ఫలం నాస్తి తేషాం లఙ్ఘనస్యేత్యర్థః, తాఞ్ఛరభాన్, తుములాః సంకులాః, కరకాః వర్షోపలాః* 'వర్షోపలస్తు కరకా' ఇత్యమరః, తాసాం వృష్టిస్తస్యాః పాతేన, అవకీర్ణాన్ అవక్షిప్తాన్, కుర్వీథాః కురుష్వ, విధ్యర్థే లిఙ్, క్షుద్రో౽ప్యధిక్షిపన్ ప్రతిపక్షః సద్యః ప్రతిక్షేప్తవ్య ఇతిభావః, తథాహి—ఆరభ్యాన్త ఇతి, ఆరమ్భాః కర్మాణి, తేషు, యత్నః ఉద్యోగః స నిష్ఫలో యేషాం తే తథోక్తాః నిష్ఫలకర్మోపక్రమా ఇత్యర్థః, అతః కే వా, పరిభవపదం తిరస్కారపదం, న స్యుః న భవన్తి, సర్వ ఏవ భవన్తీత్యర్థః. యదత్ర * 'ఘనోపలస్తు కరక' ఇతి యాదవవచనాత్ కరకశబ్దస్య నియతపుంలిఙ్గతాభిప్రాయేణ 'కరకాణామావృష్టిః' ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం తదన్యే నానుమన్యన్తే. 'వర్షోపలస్తు కరకా' ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామినా 'కమణ్డలౌ చ కరకః సుగతే చ వినాయకే' ఇతి నానార్థే పుంస్యపి వక్ష్యతీతి వదతోభయలిఙ్గతాప్రకాశనాత్, యాదవస్య తు పుంల్లిఙ్గతావిధానే తాత్పర్యం న తు స్త్రీలిఙ్గతానిషేధ ఇతి న తద్విరోధో౽పి * 'కరకస్తు కరఙ్కే స్యాద్దాడిమే చ కమణ్డలౌ, పక్షిభేదే కరే చాపి కరకా చ ఘనోపలే'ఇతి విశ్వప్రకాశవచనే తూభయలిఙ్గతా వ్యక్తైవేతి న కుత్రాపి విరోధవార్తా, అత ఏవ రుద్రః 'వర్షోపలస్తు కరకా కరకో౽పి చ దృశ్యతే' ఇతి.

తత్ర వ్యక్తం దృషది చరణన్యాసమర్ధేన్దుమౌళేః
శశ్వత్సిద్ధైరుపచితబలిం భక్తినమ్రః పరీయాః,

యస్మి౯ దృష్టే కరణవిగమాదూర్ధ్వముద్ధూతపాపాః
కల్పిష్యన్తే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్దధానాః ౫౯

టీ. తత్ర = ఆ హిమవన్నగమునందు, దృషది = ఒక రాతిమీఁద, వ్యక్తం= వెల్లడి యయినదియు, శశ్వత్ =పలుమాఱు, సిద్ధైః=యోగులచే, ఉపచిత బలిం=చేయఁబడిన పూజ గలదియునగు, అర్ధేన్దు మౌళేః=శివునియొక్క, చరణన్యాసం=అడుగును, భక్తినమ్రః=భక్తిచే వంగినవాఁడవై, పరీయాః=వలఁగొనుము, యస్మి౯=ఏ (ఆ) పాదన్యాసము, దృష్టే=చూడఁబడఁగా, ఉద్ధూత పాపాః=ఎగురఁ గొట్టఁ బడిన పాపములుగలవారై, శ్రద్దధానాః = (తత్సేవ శ్రేయస్సాధనమను) నమ్మకము గలవారై, కరణ విగమా దూర్ధ్వం=శరీరము పోయిన తరువాత, స్థిరగణపదప్రాప్తయే; స్థిర=నాశములేని, గణపద=ప్రమథ గణ స్థానమును, ప్రాప్తయే=పొందుటకొఱకు, కల్పిష్యంతే = సమర్థులు కాఁగలరు.

తా. ఆ హిమవంతంబున బూర్వము సిద్ధులు సిద్ధిఁబొందుట కొఱకు రాతిపై శివుఁడు తనపాదము నుంచెను. ఆపాదన్యాసమును సిద్ధులు పూజించి శివసాలోక్యము నొందెదరు. అట్టి పాదన్యాసమునకు భక్తితోఁ బ్రదక్షిణముఁ జేయుము. నీవును శ్రేయమ్ము నొందెదవు.

తత్రేతి.—తత్ర హిమాద్రౌ, దృషది కస్యాంచిచ్ఛిలాయాం, వ్యక్తం ప్రకటం శశ్వత్ సదా, సిద్ధైః యోగిభిః * 'సిద్ధి ర్నిష్పత్తియోగయోః' ఇతి విశ్వః, ఉపచిత బలిం రచిత పూజం * 'బలిః పూజోపహారయోః' ఇతి యాదవః, అర్ధశ్చాసా విన్దు శ్చేత్యర్ధేన్దుః; * 'అర్ధః ఖణ్డే సమాంశేఽర్ధం' ఇతివిశ్వః, స మౌలౌ యస్య తస్యేశ్వరస్య, చరణన్యాసం పాదవిన్యాసం, భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః, తయా నమ్రః స౯, పరీయాః ప్రదక్షిణం కురు. *పరిపూర్వా దిణో లిజ్, యస్మి౯ పాదన్యాసే, దృష్టే సతి, ఉద్ధూత పాపాః నిరస్త కల్మషాః సన్తః, శ్రద్దధానాః విశ్వసన్తః పురుషాః, శ్రద్ధా

విశ్వాసః ఆస్తిక్యబుద్ధి రితియావత్ * 'శ్రదన్తరో రుపసర్గవ ద్వృత్తిర్వక్తవ్యా' ఇతి శ్రత్పూర్వాద్ధధాతేః 'శాసచ్; కరణస్య క్షేత్రస్య, విగమాదూర్ధ్వం దేహత్యాగానన్తరం * 'కరణం సాధకతమక్షేత్ర గాత్రేన్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః, స్థిరం శాశ్వతం, గణానాం ప్రమథానాం, పదం స్థానం * 'గణాః ప్రమథ సంఖ్యౌఘాః' ఇతి వైజయన్తీ, తస్య ప్రాప్తయే కల్పిష్యన్తే సమర్థా భవిష్యన్తి *క్లృపేః పర్యాప్తివచనస్యాలమర్థత్వాత్తద్యోగే 'నమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థీ * 'అల మితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణం' ఇతి భాష్యకారః. 'అవ్యక్తో వ్యఞ్జయామాస శివః శ్రీచరణద్వయం, హి మాద్రౌ శామ్భవాదీనాం సిద్ధయే సర్వకర్మణాం, దృష్ట్వా శ్రీచరణన్యాసం సాధకః స్థిరయేత్తనుం, ఇచ్ఛాధీన శరీరో హి విచరేచ్చ జగత్త్రయం' ఇతి శమ్భురహస్యే.

> శబ్దాయన్తే మధురమనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః
> సంసక్తాభి స్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః,
> నిర్హ్రాదస్తే మురజఇవ చేత్కన్దరేషు ధ్వనిః స్యాత్
> సంగీతార్థో నను పశుపతే స్తత్ర భావీ సమగ్రః. 60

టీ. కీచకాః=బొంగువెదుళ్లు, అనిలైః=వాయువులచేత, పూర్యమాణాః= నిండింపఁబడినవై, మధురం = ఇంపుగా, శబ్దాయన్తే=మ్రోగుచున్నవి. సంసక్తాభిః=ఒండొరులతోఁ గూడికొనిన, కిన్నరీభిః = కిన్నరస్త్రీలచేత, త్రిపురవిజయః=(శివుఁడు) త్రిపురాసురులను జయించినకథ, గీయతే=పాడఁబడుచున్నది, కన్దరేషు=గుహాలయందు, తే=నీయొక్క, నిర్హ్రాదః ధ్వనిః=ఉఱుములమ్రోత, మురజే ఇవ=మద్దెలయందువలె, స్యాచ్చేత్=అయెనేని, తత్ర = అక్కడ, పశుపతేః=శివునియొక్క, సంగీతార్థః=సంగీతమనువస్తువు, సమగ్రః=సంపూర్ణమైనదిగా, భావీ నను=కాఁ గలదు గదా ?

తా. తుమ్మెదలచే రంధ్రములు చేయఁబడిన బొంగు వెదుళ్లు గాలిచే నింపఁబడి మ్రోఁగుచున్నవి. కిన్నరస్త్రీలు గుం

పులు గూడి త్రిపురాసురులను శివుఁడు జయించిన కథను పాడు చున్నారు. నీవు ఉఱిమి నట్టైన ఆధ్వని కొండ గుహాలలో చేరి వెలువడు నప్పుడు మద్దెలమ్రోఁతవలె నుండును. అప్పుడు సంగీతము పూర్తి కాఁగలదు.

శబ్దాయన్త ఇతి.—హే మేఘ, అనిలైః పూర్యమాణాః, కీచకాః వేణువిశేషాః * 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనన్త్యనిలోద్ధతాః' ఇత్యమరః. * 'కీచకో దైత్యభేదే స్యాచ్ఛుష్కవంశే ద్రుమాన్తరే' ఇతి విశ్వః, మధురం శ్రుతిసుఖం యథాతథా, శబ్దాయన్తే శబ్దం కుర్వన్తి, స్వనన్తీత్యర్థః, 'శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే' ఇతి క్యఙ్, అనేన వంశవాద్య సంపత్తిరుక్తా, సంసక్తాభిః సంయుక్తాభిః, వంశవాద్యానుషక్తాభిర్వా, 'సంరక్తాభిః' ఇతిపాఠే సంరక్తకణ్ఠీభిరిత్యర్థః, కిన్నరీభిః కిన్నరస్త్రీభిః, త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రిపురం, తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ' ఇతి సమాహారసమాసః, పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకత్వం, తస్య విజయో గీయతే, కన్దరేషు దరీషు, 'దరీ తు కన్దరో వాస్త్రీ' ఇత్యమరః, తే తవ, నిర్హ్రాదః, మురజే వాద్యభేదే, ధ్వనిరివ, మురజధ్వనిరివే త్యర్థః, స్యాచ్చేత్ తర్హి, తత్ర చరణసమీపే, పశుపతేః నిత్యం సన్నిహితస్య శివస్య, నృత్యత ఇతి శేషః, సంగీతం సమ్యగ్గీతం, 'సమ్యగ్గీతం తు సంగీతం న్యాయమారమ్భే ప్రసిద్ధకే. తౌర్యాణాం త్రితయే చాపి' ఇతి శబ్దార్ణవే, తదేవార్థః. సంగీతార్థః సంగీతవస్తు, 'అర్థోఽభిధేయ రై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు' ఇత్యమరః, సమగ్రః సంపూర్ణో భావీ, నను భవిష్యతి ఖలు, 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః.

ప్రాలేయాద్రే రుపతట మతిక్రమ్య తాంస్తా న్విశేషాన్
హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త్మ యత్క్రౌఞ్చరన్ధ్రం,
తే నోదీచీం దిశ మనుసరే స్తిర్యగాయామశోభీ
శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః. 61

టీ. ప్రాలేయాద్రేః = హిమవంతముయొక్క, ఉపతటం = తటముల సమీపమునందు, తాం స్తాన్విశేషాన్ = ఆ యా చూడఁదగిన వస్తువులను, అతిక్రమ్య = తప్పించుకొని పోయి, హంసద్వారాం = హంసలయొక్క దారి యగు, భృగుపతి యశోవర్త్మ - భృగుపతి = పరశురామునియొక్క, యశః = కీర్తియొక్క, వర్త్మ = మార్గమును, (అగు) యత్ క్రౌఞ్చరన్ధ్రం = ఏ క్రౌంచగిరి రంధ్రము గలదో, తేన = ఆ రంధ్రముచే, బలినియమనాభ్యుద్యతస్య- బలి = బలిచక్రవర్తిని, నియమన = బంధించుటయందు, అభ్యుద్యతస్య = పూనియున్న, విష్ణోః = విష్ణువుయొక్క, శ్యామః = నల్లనిదైన, పాద ఇవ = పాదము వలె, తిర్యగాయామ శోభీ = అడ్డముగను పొడవుగను ప్రకాశించుచున్నవాఁడవై, ఉదీచీం దిశం = ఉత్తరపు దిక్కుఁ గూర్చి, అనుసరేః = పొమ్ము.

తా. హిమాద్రియందె న్నెన్ని వింత సంగతు లున్నవి. వాని నన్నిటిఁ జూడవలయు నన్న కాలహరణ మగును. కాన నీమార్గమున బొమ్ము. పోవు చుండఁగా క్రౌంచ మను మహాగిరి నీ కడ్డము వచ్చును. దాని నెక్కి పోవుటకన్న సులువైన మార్గముఁ జెప్పెద వినుము. తొల్లి పరశురాముఁడు కుమారస్వామితో నస్త్రవిద్య పరమేశ్వరునియొద్ద నేర్చుకొనుచు కుమారస్వామితో స్పర్ధచేత వాఁడి తూపులతో క్రౌంచమును భేదించి ప్రసిద్ధి కెక్కెను. అప్పటినుండి భూమిమీఁది హంసలు వర్షాకాలము వచ్చు ననఁగనే యా రంధ్రమునుండి వెడలి మేఘమండలమునకుఁ బైన నుండు మానస సరోవరమునకుఁ జేరును. నీవును ఆ మార్గముగుండా నడ్డముగా పొడవుగాఁ బొమ్ము. అప్పుడు నీవు త్రివిక్రమమూర్తి సర్వలోకమును వ్యాపించుటకు నెత్తిన పాదమువలె శోభిల్లుచుందు వని తాత్పర్యము.

ప్రాలేయేతి.— ప్రాలేయాద్రేః హిమాద్రేః, ఉపతటం, తటసమీపే * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా సమీపార్థేఽవ్యయీభావః, తాంస్తాన్ *వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, విశేషాన్ ద్రష్టవ్యార్థాన్ * 'విశేషోఽవయవే ద్రవ్యే ద్రష్టవ్యోత్తమవస్తుని' ఇతి శబ్దార్ణవే, అతిక్రమ్య ఆదరేణ దర్శం దర్శమతీత్యేత్యర్థః, అనుసరేరిత్యనాగతేన సంబన్ధః, హంసానాం ద్వారం హంసద్వారం మానసప్రస్థాయినో హంసాః క్రౌఞ్చరన్ధ్రేణ చరన్తీత్యాగమః, భృగుపతేః జామదగ్న్యస్య, యశోవర్త్మ యశః ప్రవృత్తికారణమిత్యర్థః, యత్ క్రౌఞ్చస్యాద్రేః రన్ధ్రమస్తి తేన క్రౌఞ్చబిలేన, బలేః దైత్యస్య, నియమనే బన్ధనే, అభ్యుద్యతస్య ప్రవృత్తస్య, విష్ణోః వ్యాపకస్య త్రివిక్రమస్య, శ్యామః కృష్ణవర్ణః, పాద ఇవ, తిర్యగాయామేన క్షిప్రప్రవేశనార్థం తిరశ్చీన దైర్ఘ్యేణ, శోభత ఇతి తథావిధః సన్, ఉదీచీం ఉత్తరాం దిశం, అనుసరేః అనుగచ్ఛ, పురా కిల భగవతో దేవాద్ధూర్జటేర్ధనురుపనిషద మధీయానేన భృగునన్దనేన స్కన్దస్య స్పర్ధయా క్రౌఞ్చశిఖరిణ మతినిశితశిలీముఖేన హేలయా మృత్పిణ్డభేదం భిత్త్వా తత ఏవ క్రౌఞ్చక్రోడాదేవ సద్యఃసముజ్జృమ్భితే కస్మిన్నపి యశఃక్షీరనిధౌ నిఖిలమపి జగజ్జాల మాప్లావిత మితి కథా శ్రూయతే.

గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థసన్ధేః
కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణస్యాతిథిః స్యాః,
శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః కుముదవిశదైర్యో వితత్య స్థితః ఖం
రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః. ౬౨

టీ. ఊర్ధ్వం = అవతలికి, గత్వా చ = పోయియుఁ, దశముఖ భుజోచ్ఛ్వాసిత ప్రస్థ సంధేః- దశముఖ = రావణునియొక్క, భుజ = బాహువులచే, ఉచ్ఛ్వాసిత = సడలిన, ప్రస్థ = సానువులయొక్క, సంధేః = అతుకులు గల, త్రిదశ వనితా దర్పణస్య- త్రిదశ వనితా = దేవస్త్రీలయొక్క, దర్పణస్య = అద్దమగు, కైలాసస్య = కైలాసపర్వతమునకు, అతిథిః = అతిథివిగా, స్యాః = అగుము, యః = ఏకైలాసము, కుముద విశదైః = తెల్లఁగలువ

వలెనే శుభ్రములైన, శృఙ్గోచ్ఛ్రాయైః = ఎత్తైన శిఖరములచే, ఖం = ఆకసమును, వితత్య = వ్యాపించి, ప్రతిదినం = ప్రతిదినమును, రాశీభూతః = ప్రోగైన, త్ర్యంబకస్య = శివునియొక్క, అట్టహాస ఇవ = పెద్ద నవ్వో యనునట్లుగా, స్థితః = ఉన్నదో.

తా. క్రౌంచ దర్శనానంతరమునఁ గైలాస మగపడును. అది గర్వవంతుఁ డగు రావణునిచే నొక్కసారి యెత్తఁబడి యుండుటచే దాని సంధులు వదలి యున్నవి. నీవు చూచిన వేడుక కలుగును. ఆ కొండ వెండిది గాన దేవస్త్రీలు తమ ప్రతిబింబముల నందు చూచుకొనెదరు. అది చాల తెల్లఁగా నుంటచేఁ బ్రతిరోజు నీశ్వరుఁడు నవ్విన నవ్వు ప్రోగువెట్టి యుంచిరో యనున ట్లుండును.

గత్వేతి—క్రౌఞ్చబిలనిర్గమానన్తర మూర్ధ్వం చ గత్వా దశముఖస్య రావణస్య భుజైః బహుభిః, ఉచ్ఛ్వాసితాం విశ్లేషితాః ప్రస్థానాం సానూనాం, సంధయో యస్య తస్య, ఏతేన నయనకౌతుకసద్భావ ఉక్తం "త్రిర్దశ పరిమాణ మేషా మస్తీతి త్రిదశాః* 'సంఖ్యయాఽవ్యయ ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః* బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయేడచ్' ఇత్యాదినా సమాసాన్తోడజి"తి క్షీరస్వామీ. త్రిదశానాం (దేవానాం), వనితాః, తాసాం, దర్పణస్య, కైలాసస్య స్ఫాటికత్వా ద్రాజతత్వా ద్వా బిమ్బగ్రాహిత్వే నైవ ముక్తం, కైలాసస్యాతిథిః స్యాః, యః కైలాసః, కుముదవత్ విశదైః నిర్మలైః, శృఙ్గాణాం, ఉచ్ఛ్రాయైః ఔన్నత్యైః, ఖం ఆకాశం, వితత్య వ్యాప్య. ప్రతిదినం దినేదినే, రాశీభూతః, త్ర్యమ్బకస్య త్రిలోచనస్య, అట్టహాసః అతిహాసఇవ, స్థితః * 'అట్టావతిశయ క్షౌమా' ఇతి యాదవః, ధావళ్యా ద్ధాసత్వే నోత్ప్రేక్షా, హాసాదీనాం ధావళ్యం కవిసమయసిద్ధమ్.

ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే
సద్యః కృత్తద్విరదరదనచ్ఛేదగౌరస్య తస్య,

శోభా మద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ
మంసన్యస్తే సతి హాలభృతో మేచకే వాససీవ. 63

టీ. స్నిగ్ధ భిన్నాఞ్జ నాభే- స్నిగ్ధ = నున్నగా, భిన్న = నూరఁబడిన, అఞ్జన = కాటుకయొక్క, ఆభే = కాంతి వంటి కాంతిగలిగిన, త్వయి = నీవు, తటగతే = చఱియను బొందియుండఁగా, సద్యః = అప్పుడు, కృత్త ద్విరద రదన చ్ఛేద గౌరస్య - కృత్త = ఖండింపఁ బడిన, ద్విరద రదన = ఏనుఁగు దంతముయొక్క, ఛేద = ఖండము వలె, గౌరస్య = తెల్లనగు, తస్య అద్రేః = ఆకైలాస పర్వతమునకు, మేచకే = నల్లనిదైన, వాససి = వస్త్రము, అంస న్యస్తే = భుజమునం దునుపఁ బడిన దగుచుండఁగా, హాల భృత ఇవ = బలరామునికి వలెను, స్తిమిత నయన ప్రేక్షణీయాం - స్తిమిత = నిశ్చలము లైన, నయన = నేత్రములచే, ప్రేక్షణీయాం = చూడఁ దగిన, శోభాం=కాంతిని. భవిత్రీం = కాఁగల దానినిఁగా, ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను.

తా. మిగుల శుభ్రమైన యా కైలాసపర్వతము సానువు మీఁద నల్లని వాఁడవైన నీవు నిలిచితి వేని బలరాముని భుజ శిఖరమునందుఁ ధరించు కొనిన నల్ల పట్టు వస్త్ర మెట్లుండునో ఆ విధముగాఁ జూచువారికి గన్నుల పండువుగా నుండు నని తాత్పర్యము.

ఉత్పశ్యామీతి:—స్నిగ్ధం మసృణం, భిన్నం మర్దితం చ, యదఞ్జనం కజ్జలం, తస్యాభే వాభా యస్య తస్మిం స్త్వయి, తటగతే సానుగతే సతి, సద్యః, కృత్తస్య, ద్విరదరదనస్య గజదన్తస్య, ఛేదవత్, గౌరస్య ధవళస్య, తస్యాద్రేః కైలాసస్య, మేచకే శ్యామలే * 'కృష్ణే నీలాసిత శ్యామ కాల శ్యామల మేచకాః' ఇత్యమరః, వాససి వస్త్రే, అంసన్యస్తే సతి, హాలభృతో బలభద్రస్యేవ, స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం, భవిత్రీం భావినీం, ఉత్పశ్యామి శోభాభవిష్య తీతి తర్కయామీత్యర్థః. శ్రౌతీ పూర్ణోపమాలంకారః.

హిత్వా తస్మిన్ భుజగవలయం శమ్భునా దత్తహస్తా
క్రీడాశైలే యది చ విహరేత్ పాదచారేణ గౌరీ,
భఙ్గీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితాన్తర్జలౌఘః
సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయాయీ. 64

టీ. తస్మిన్ క్రీడాశైలే = ఆ కైలాసమునందు, శమ్భునా=శివుని చే, భుజగ వలయం = నాగ కంకణమును, హిత్వా = విడిచి, దత్త హస్తా = కేలూఁత యీయఁబడిన, గౌరీ = భవానీదేవి, పాదచారేణ = పాద సంచారములో, విహరేద్యది = సంచరించు నది యౌనేని, అగ్రయాయీ = ముందు పోవు వాఁడవై, స్తమ్భితాన్తర్జలౌఘః - స్తమ్భిత = గట్టిపఱుపఁబడిన, అన్తర్జల = లోపలి నీళ్లయొక్క, ఓఘః = ప్రవాహము గలవాఁడవై, భఙ్గీభక్త్యా = అంతస్థుల కూర్పుచే, విరచిత వపుః = ఏర్పఱుపఁబడిన శరీరము గలవాఁడవై, మణి తటా రోహణాయ = రత్నముల పేట్ల నెక్కుట కొఱకు, సోపానత్వం = మెట్లుగా నుండుటను, భజ = పొందుము.

తా. ఆకైలాసమున శివుఁడు తనచేతఁ జుట్టుకొనిన పామును విడిచి పార్వతీ దేవితోఁ గూడఁ జెట్టఁ బట్టుకొని కాలినడకతో విహరించు చుండును. అప్పుడు నీ దేహమును గట్టిపఱచుకొని యీ యమ్మవారు రత్నాలపేట్ల నెక్కఁ బోవునపుడు మెట్ల వరుసగా నేర్పడుము. ఆ మెట్లమీఁదుగా నాయమ్మ యెక్కుట సుకరం బగును. తన్మూలమున నీ వా జగదీశ్వరి యనుగ్రహమునకుఁ బాత్రుండ వై కృతార్థతఁ జెందుదువు.

హిత్వేతి.—తస్మిన్ క్రీడాశైలే కైలాసే, 'కైలాసః కనకాద్రిశ్చ మన్దరో గన్ధమాదనః, క్రీడార్థం నిర్మితాః శమ్భోర్దేవైః క్రీడాద్రయోఽభవన్' ఇతి శమ్భురహస్యే, శమ్భునా శివేన, భుజగఏవ, వలయః కఙ్కణం, తం, హిత్వా గౌర్యాభీరుత్వాత్త్యక్త్వా; దత్తహస్తా దత్తహస్తావలమ్బనాసతీ. గౌరీ, పాదచారేణ, విహరేత్ విచరేత్, యది తర్హి, అగ్రయాయీపురోగతః, తథా

స్తమ్భితః ఘనీభావం ప్రాపితః, అన్తర్జలస్య, ఓఘః ప్రవాహో, యస్య స తథాభూతస్సన్, భఙ్గీనాం పర్వణాం, భక్త్యా రచనయా, విరచితవపుః కల్పిత శరీరః సన్, మణీనాం తటం మణితటం తస్యారోహణాయ, సోపానత్వం కురు సోపానభావం భజేత్యర్థః.

తత్రావశ్యం వలయకులిశోద్ఘట్టనోద్గీర్ణతోయం
నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యన్త్రధారాగృహత్వం,
తాభ్యో మోక్ష స్తవ యది సఖే ఘర్మలబ్ధస్య న స్యాత్
క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయేస్తాః. 65

టీ. తత్ర = ఆకైలాసమునందు, సురయువతయః = దేవస్త్రీలు, అవశ్యం = తప్పక, వలయ కులిశోద్ఘట్ట నోద్గీర్ణ తోయం - వలయ = కంకణములయొక్క, కులిశ = అంచులచే నయిన ఉద్ఘట్టన = దెబ్బలచే, ఉద్గీర్ణ = విడువఁబడిన, తోయం = ఉదకము గల, త్వాం = నిన్నును, యన్త్ర ధారా గృహత్వం-యన్త్ర = యంత్రములయందలి, ధారా = ఉదకధారలయొక్క, గృహత్వం = గృహ మగుటను, నేష్యన్తి = పొందింపఁ గలరు. సఖే = మిత్త్రుఁడా ! ఘర్మలబ్ధస్య - ఘర్మ = ఎండ కాలమునందు, లబ్ధస్య = దొరకిన, తవ = నీకు, తాభ్యః = వారినుండి, మోక్షః=మోక్షము (విడుదల), న స్యా ద్యది=కాని యెడల, క్రీడా లోలాః = క్రీడలయం దాసక్తుల రగు, తాః=వారిని, శ్రవణపరుషైః = వినుటకుఁ గఠినము లయిన, గర్జితైః=ఉఱుము లచే, భాయయేః = భయము పెట్టుము.

తా. నీవు కైలాసమునఁ దిరుగుచుండఁగా నొకవేళ వేల్పు జవరాండ్రు నిన్ను తమ కంకణములతో నొత్తి నీటిని పిండుచుందురు. ఎండకాలము గావున నీ నీటి యాటలందు మరిగి నిన్ను విడువకుందురు. అప్పుడు నీవు గంభీరము లైన యుఱుములచే వారిని భయ పెట్టి తప్పించుకొని పొమ్ము.

తత్రేతి.—తత్ర కైలాసే, అవశ్యం సర్వథా, సురయువతయః దేవ ప్రమదాః, వలయకులిశాని కఙ్కణకోటయః, శతకోటివాచినా కులిశశబ్దేన కోటిమాత్రం లక్ష్యతే తైః, ఉద్ఘట్టనాని ప్రహారాః, తైః ఉద్గీర్ణం ఉత్సృష్టం తోయం యేన తం, త్వాం, యన్త్రేషు ధారా యన్త్రధారా స్తాసాం గృహత్వం కృత్రిమధారాగృహత్వం, నేష్యన్తి ప్రాపయిష్యన్తి, హేసఖే మిత్ర, ఘర్మే నిదాఘే, లబ్ధస్య, ఘర్మలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు, సర్వదా సర్వర్తు సమాహారాత్ ప్రాథమికమేఘత్వాద్వా, యత ఉక్తం ‘ఆషాఢస్య ప్రథమ’ ఇతి, తస తాభ్యః సురయువతిభ్యో, మోక్షో న స్యాద్యది తదా, క్రీడాలోలాః క్రీడాసక్తాః ప్రమత్తా ఇత్యర్థః; తాః సురయువతీః, శ్రవణపరుషైః కర్ణకటుభిః, గర్జితైః కరణైః, భాయయేః త్రాసయేః, అత్ర హేతుభయాభావా దాత్మనేపదం పుగాగమశ్చ న.

హేమాంభోజప్రసవి సలిలం మానసస్యాదదానః
కుర్వన్కామం క్షణముఖపటప్రీతిమైరావతస్య,
ధున్వన్కల్పద్రుమకిసలయాన్యంశుకానీవ వాతై
ర్నానాచేష్టైర్జలద లలితైర్నిర్విశేస్తం నగేన్ద్రమ్. 66

టీ. జలద=మేఘుఁడా! హేమాంభోజ ప్రసవి = బంగారు తామర పూవులు పుట్టుచోటైన, మానసస్య = మానస సరోవరముయొక్క, సలిలం = నీటిని, ఆదదానః = తీసికొనుచు, ఐరావతస్య = ఐరావతమునకు, క్షణముఖపట ప్రీతిం=క్షణకాలము ముఖపటము చేతనైన ప్రీతిని, కుర్వన్ = చేయుచు, కల్పద్రుమ కిసలయాని=కల్పవృక్షముల చిగుళ్లనెడు, అంశుకాని = సూక్ష్మ వస్త్రములను, స్వ వాతైః = నీ వాయువులచేతను, ధున్వన్ = విదలించుచు, నానా చేష్టైః=అనేక విధ వ్యాపారములు గల, లలితైః = క్రీడలచే, తం నగేన్ద్రం = ఆ గిరిని, కామం=యథేచ్ఛముగా, నిర్విశేః = అనుభవింపుము.

తా. ఆకొండయందు బంగారపుఁ దామరపూవులు గల మానస సరస్సులో నీరు గ్రోలుము. ఐరావత గజమునకు ముఖమున కలంకారమగు వస్త్రమువలె క్షణకాలము కమ్ము. కల్పవృక్షములచిగుళ్ల కదల్చి వేడుకఁజూడుము. ఇట్లు నీకిచ్ఛ వచ్చిన యాటలచే నాపర్వతమున సుఖింపుము.

హేమేతి.— హేజలద, హేమామ్భోజానాం, ప్రసవిజనకం, 'జివృక్షి' ఇత్యాదినేలిప్రత్యయః, మానసస్య సరసః, సలిలం ఉదకం, ఆదదానః పిబన్నిత్యర్థః, తథా, ఐరావతస్య ఇన్ద్రగజస్య, కామచారిత్వాద్వా శివసేవార్థ మిన్ద్రాగమనాద్వా సమాగతస్యేతి భావః, క్షణే జలాదానకాలే ముఖపటేనయా ప్రీతిస్తాం, కుర్వన్, తథా, కల్పద్రుమాణాం, కిసలయాని పల్లవభూతాని, అంశుకాని సూక్ష్మవస్త్రాణి, 'అంశుకం వస్త్రమాత్రే స్యాత్పరిధానోత్తరీయయోః, సూక్ష్మవస్త్రేఽపి తు దీప్తౌ' ఇతి శబ్దార్ణవే, ధ్వవాతైః మేఘవాతైః, ధున్వన్, నానా బహువిధాః, చేష్టాః తోయపానాదయో, యేషు తైః, లలితైః క్రీడితైః, 'హావభేదే స్త్రీనృత్యే లలితం త్రిషు సున్దరే, అస్త్రియాం ప్రమదాగారే క్రీడితే జాతపల్లవే' ఇతి శబ్దార్ణవే. తం నగేన్ద్రం కైలాసం, కామం యథేష్టం, నిర్విశేః సముపభుఙ్క్ష్వ, 'నిర్వేశో భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః, యథేచ్ఛవిహారో మిత్రగృహేషు మైత్ర్యాః ఫలం, సహజమిత్రం చ తే కైలాసః, 'మేఘపర్వతయోరబ్జసూర్యయోరబ్ధిచన్ద్రయోః, శిఖిజీమూతయోర్దృష్టిరమ్యయోర్మిత్రతా స్వయ మి'తి దర్పణాదితి భావః.

తస్యోత్సఙ్గే ప్రణయినఇవ స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం
న త్వం దృష్ట్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిన్,
యా వః కాలే వహతి సలిలోద్గార ముచ్చై ర్విమానా
ముక్తాజాలగ్రథిత మలకం కామినీ వాభ్రబృన్దమ్. 67

టీ. ప్రణయినఇవ = ప్రియతమునియొక్క వలెనే, తస్య = ఆ గిరియొక్క, ఉత్సఙ్గే = ఉపరి భాగమునందు (తొడయందు), స్రస్త గఙ్గా

దుకులాం-స్రస్త = జారిన, గఙ్గా దుకూలాం = తెలిపట్టు చీరవంటిగంగా నది కల, (అనఁగా అలకా పట్టణమునుండి గంగ జారి పడఁగా స్త్రీ మొల నుండి జారిన దుకూలము వలె నున్న దనుట) అలకాం = అలకాపట్టణమును, దృష్ట్వా = చూచి, కామచారిన్ = స్వేచ్ఛగాఁ దిరుగు మేఘుఁడా! త్వం పునః = నీవైతే, న జ్ఞాస్యస ఇతి న = తెలిసికొనక యుండవు, ఉచ్చైర్విమానా= ఎత్తైన మేడలు గల (గంభీరమయిన మానసము గలదియై కోపము వహించిన), యా = ఏ యలకాపురము, వః=మీయొక్క, కాలే=కాలమందు (వర్షాకాలమందు), సలిలోద్గారం=ఉదకమును స్రవించునట్టి, అభ్రబృందం = మేఘముల గుంపును, కామినీ=స్త్రీ, ముక్తాజాల గ్రథితం = ముత్తెపు సరములుగూర్చిన, అలకమివ = ముంగురులనువలె, వహతి = వహించుచున్నదో.

తా. ఆ కైలాస పర్వతముమీఁద నలకాపురి ప్రియుని తొడపై నున్న కామినివలె నున్నది. ఆ యలకా దరి నున్న గంగానది యా కామినీ జఘనము నుండి కొంచెము తొలఁగిన దుకూలవస్త్రము వలె నున్నది. ప్రియునిచే లాలింపఁ బడుచు పొలయల్క దీరిన ట్టున్నది. వర్షాకాలమున చినుకులు రాల్చుచుండఁగా ముంగురులందు ముత్యాలు గూర్చి యలంకరించి నట్లుండు నది. ఈ సంగతులన్నియుఁ గామచారి వగు నీవు తెలిసికొని యున్నావు కదా.

ఇది పూర్వమేఘము సమాప్తము.

తస్యేతి.— ప్రణయినః ప్రియతమస్యేవ, తస్య కైలాసస్య, ఉత్సఙ్గే ఊర్ధ్వభాగే ఊరౌ చ, 'ఉత్సఙ్గో ముక్తసంయోగే సక్థిన్యూర్ధ్వతలేఽపి చ' ఇతి మాలతీమాలాయాం, గఙ్గాదుకూలం (శుభ్రవస్త్ర) మివే త్యుపమితస మాసః, స్రస్తంగఙ్గాదుకూలం యస్యాస్తాం' 'దుకూలం సూక్ష్మవస్త్రే స్యాదుత్త రీయే సితాంశుకే' ఇతి శబ్దార్ణవే. కామిన్యాంతు స్రస్తం గఙ్గేవ దుకూలం యస్యా స్తాం తథోక్తాం' అలకాం కుబేరనగరీం, దృష్ట్వా, కామినీమివేతి

శేషః, హే కామచారిన్, త్వం పునః త్వం తు, న జ్ఞాస్యస ఇతి న కింతు జ్ఞాస్యస ఏవే త్యర్థః, కామచారిణ స్తే పూర్వమపి బహుకృత్వో దర్శనసంభవా దజ్ఞాన మసంభావిత మేవేతి నిశ్చయార్థం నఞ్ద్వయ ప్రయోగః తదుక్తం, 'స్మృతినిశ్చయ సిద్ధార్థేషు నఞ్ద్వయప్రయోగః' ఇతి, ఉచ్చైః (రున్నతాని) విమానాని (సప్తభూమిక భవనాని) యస్యాం సా ఉచ్చైర్విమానా 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమే చ సద్మని' ఇతియాదవః. మేఘసంవాహన స్థానసూచనార్థమిదం విశేషణం అన్యత్ర, విమానా నిష్ప్రా, యాఽలకా, వః యుష్మాకం, కాలే, మేఘకాల ఇత్యర్థః, కాలస్య సర్వమేఘ సాధారణ్యా ద్వ ఇతి బహువచనం, సలిల ముద్గిరతీతి సలిలోద్గారం ప్రవత్సలిలధార మిత్యర్థః, అభ్రబృన్దం మేఘకదమ్బకం; కామినీ స్త్రీ, ముక్తాజాలైః మౌక్తికసరైః, గ్రథితం ప్రత్యుప్తం, 'పుంశ్చల్యాం మౌక్తికే ముక్తా' ఇతి యాదవః, అలకమివ చూర్ణకున్తలానివ * జాతావేకవచనం, 'అలకా శ్చూర్ణకున్తలాః' ఇత్యమరః. వహతి బిభర్తి, అత్ర కైలాసస్యానుకూలనాయకత్వ మలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్యనాయికాత్వం చ ధ్వన్యతే. ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్' ఇతి, 'ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా' ఇతి చ లక్షయన్తి, ఉదాహరన్తి చ—'లోలయ న్నలకప్రాన్తాన్రచయ న్పత్రమఞ్జరీః, ఏకాం వినోదయ న్కాన్తాం ఛాయావ దనువర్తతే' ఇతి.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితయా
సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో మహాకవి
శ్రీకాళిదాసవిరచితే మేఘదూతే మహాకావ్యే పూర్వమేఘః.

శ్రీ ర స్తు.

మేఘసందేశః

ద్వితీయః సర్గః.

విద్యుత్వన్తం లలితవనితాః సేన్ద్రచాపం సచిత్రాః
సంగీతాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషం,
అన్తస్తోయం మణిమయభువ స్తుఙ్గ మభ్రంలిహాగ్రాః
ప్రాసాదాస్త్వాం తులయితుమలం యత్ర తైస్తైర్విశేషైః. 1

అవ. ఇఁకఁ బదుమూఁడు శ్లోకములచే నలకాపురమును వర్ణించుచున్నాఁడు. అందు మొదటి శ్లోకమున మేఘునకును అలకాపురికిని సాదృశ్యము వర్ణింపఁబడినది.

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురియందు, లలిత వనితాః - లలిత = శృంగారచేష్టలు గల, వనితాః = (ప్రియులయం దత్యంతానురాగముగల) స్త్రీలు గలవియు, సచిత్రాః = చిత్తరువులతోఁ గూడినవియు, సంగీతాయ = నాట్యమునకై, ప్రహత మురజాః = మ్రోఁగింపఁబడిన మద్దెలలు గలవియు (అనఁగా ఆడుచు పాడుచు మద్దెలలను వాయించుచున్నారనుట), మణిమయ భువః - మణిమయ = రత్నవికారములయిన (రత్నములు దాపిన), భువః= ప్రదేశములు గలవియు (అనఁగా నేచోటఁ జూచినను రత్నములను దట్టముగా దాపినారనుట), అభ్రంలిహాగ్రాః-అభ్రంలిహ=ఆకసము నొరయుచున్న, అగ్రాః = శిఖరములుగలవియు నగు, ప్రాసాదాః = మేడలు, విద్యుత్వన్తం = మెఱుపులు గలవాఁడవును, సేన్ద్రచాపం = ఇంద్ర ధనుస్సుతోఁ గూడిన వాఁడవును, స్నిగ్ధ గమ్భీర ఘోషం-స్నిగ్ధ = వినుట కింపై, గమ్భీర = దిట్టమైన,

ఘోషం = ధ్వని గలవాఁడవును అయిన, త్వాం = నిన్ను, తైస్తై ర్విశేషైః= ఆయాధర్మములచేత, తులయితుం = పోల్చుటకు, అలం = చాలియున్నవో, ఆ యలకాపురియందు (మాగృహ మున్నదని పదునాలవ శ్లోకమం దన్వయము.)

తా. ఆ యలకాపురియందు స్త్రీలు నీయందలి మెఱుపుల వలెను ఆయిండ్లచిత్తరువులు పలుతెఱంగు లగుకాంతులుగల నీ యింద్రధనుస్సువలెను అక్కడి మద్దెలధ్వనులు నీయుఱుములకు సాటిగాను స్థాపితమైన రత్నకాంతులు నీలో నున్నయుదకము వలెను నీయంత యెత్తుగల మేడలు గలవిగ నున్నయలకాపురి నీ కవశ్యము చూడఁదగియున్నది.

విద్యుత్వన్తమితి.—యత్ర అలకాయాం లలితాః రమ్యాః వనితాః స్త్రియో, యేషు తే, సహ చిత్రై ర్వర్తన్త ఇతి సచిత్రాః * 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్రం' ఇత్యమరః. * 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః *'వోపసర్జనస్య' ఇతి సహశబ్దస్య సభావః, సంగీతాయతౌర్యత్రికాయ, ప్రహత మురజాః తాడిత మృదఙ్గాః *'మురజస్తు మృదఙ్గే స్యాద్ఢక్కా మురళ యోరపి' ఇతిశబ్దార్ణవే, మణిమయ్యః మణివికారాః, భువః క్రీడాపానభూమయః, యేషు తే తథోక్తాః, అభ్రం లిహన్తీతి, అభ్రంలిహాని అభ్రఙ్కషాణి * 'వహాభ్రే లిహః' ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః*'అరుర్ద్విషది' త్యాదినా ముమాగమః, అగ్రాణి శిఖరాణి, యేషాం తే తథోక్తాః, అతితుఙ్గా ఇత్యర్థః, ప్రాసాదాః దేవగృహాణి- 'ప్రాసాదో దేవభూభుజాం' ఇత్యమరః. విద్యుతోఽస్య సన్తీతి విద్యుత్వాన్ తం, సేన్ద్రచాపం ఇన్ద్రచాపయుక్తం, స్నిగ్ధః శ్రావ్యః,గమ్భీరః ప్రగల్భః ఘోషో గర్జితం, యస్య తం, అన్తర్గతం, * తోయం యస్య తం, అన్తస్తోయం అన్తస్సలిలం, తుఙ్గం ఉన్నతం, త్వాం తైస్తై ర్విశేషైః లలితవనిత త్వాదిధర్మైః కరణైః, తులయితుం సమీకర్తుం * తులాశబ్దా త్తత్కరో

తీతి ణ్యన్తాత్తుముక్ ప్రత్యయః, అలం పర్యాప్తాః * 'అలం భూషణ
పర్యాప్తి శక్తి వారణ వాచకం' ఇత్యమరః. * అత్రోపమానోపమేయభూత
మేఘప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్వలితాదీనాం యథాసంఖ్య మన్యోన్యసా
దృశ్యా న్మేఘప్రాసాదయోః సామ్యసిద్ధి రితి బిమ్బప్రతిబిమ్బభావే నేయం
పూర్ణోపమా, వస్తుతో భిన్నయోః పరస్పరసాదృశ్యా దభిన్నయో రుపమానో
పమేయధర్మయోః పృథగుపాదానా ద్బిమ్బ ప్రతిబిమ్బభావః.

హస్తే లీలాకమల మలకే బాలకున్దానువిద్ధం
నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాణ్డుతా మాననే శ్రీః,
చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరీషం
సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్. 2

అవ. ఆ పట్టణంబున నెల్ల ఋతువులు నెప్పు డున్న వని చెప్పు
చున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = యే యలకాపురియందు, వధూనాం=స్త్రీలకు, హస్తే= చేతియందు, లీలా కమలం = లీలార్థ మైన కమలము, (అస్తి = కలదో,) అలకే = ముంగురు లందు, బాల కున్దాను విద్ధం - బాలకున్ద = క్రొత్త మొల్ల మొగ్గల చేత, అనువిద్ధం=కూర్పు, (అస్తి) మొల్లమొగ్గలను కురులందు నలం కారముగాఁ గూర్చుకొన్నారు, ఆననే = ముఖమునందు, లోధ్ర ప్రసవ రజసా - లోధ్రప్రసవ = లొద్దుగ పూలయొక్క, రజసా = పరాగముచే, పాణ్డుతాం=పసుపుతోఁ గూడిన తెలుపును, నీతా=పొందింపఁబడిన, శ్రీః = కాంతి, (అస్తి) లొద్దుగ పుప్పొడి ముఖములం దద్దుకొనుటచే పచ్చనికాంతితోఁ గూడిన, తెల్లని కాంతి మిగుల రమణీయముగా నున్న దనుట, చూడాపాశే= కీలు గంటు నందు, నవ కురవకం = క్రొత్తది యగు గోరింటపూవును, (అస్తి) కర్ణే = చెవియందు, చారు=కోమల మగు, శిరీషం=దిరిసెనపూవు, (అస్తి) సీమంతే = పాపట యందు, త్వదుపగమజం = నీ రాకచేఁ బూచిన, నీపంచ= కడిమె పువ్వును, (అస్తి = కలదో.)

తా. మేఘుఁడా! అపట్టణమునం దెల్లప్పుడు నన్ని ఋతువు లున్నవి. ఎట్లనఁగా, ఆ స్త్రీలు పద్మము లెల్లప్పుడు చేతితో ధరించి యుంటచే శరదృతు ధర్మము కదా! హేమంతమునఁ బూచు మొల్లలను ముంగురులందు ధరించు చున్నారు. శిశిరర్తువునందుఁ బూచు లొద్దుగ పరాగమును మోమున నద్దుకొను చున్నారు. వసంతంబునఁ బూచు గోరంట పూవును సిగయందు ధరించు చున్నారు. గ్రీష్మకాలంబునఁ బూచు నట్టి దిరిసెనపూవును చెవి కొనయందు ధరించు కొనుచున్నారు. వర్షాకాలమునఁ బూచు కడిమెపూవును పాపటలందు ధరించు చున్నారు. కనుక సర్వ ఋతువులచే రమ్యము గు నలకాపురి యతి రమణీయము.

సంప్రతి సర్వదా తస్యాం సర్వర్తు సంపత్తిమాహ.—

హస్త ఇతి.—యత్ర అలకాయాం, వధూనాం హస్తే, లీలార్థం కమలం లీలాకమలం, శరల్లిఙ్గ మేతత్, తదుక్తం *శరత్పఙ్కజలక్షణా' ఇతి, అలకే, జాతావేకవచనం, అలకేష్వి త్యర్థః, బాలకున్దైః ప్రత్యగ్రమాఘ్యకుసుమైః, అనువిద్ధం, అనువేధో, గ్రథనమితి యావత్ *నపుంసకే భావే క్తః, యద్యపి కున్దానాం శైశిరత్వ మప్యస్తి * 'మాఘ్యం కున్దం' ఇత్యభిధానాత్, తథాపి హేమన్తే ప్రాదుర్భావః శిశిరే ప్రాథక్య మితి వ్యవస్థా భేదేన హేమన్తకార్యత్వ మిత్యాశయేన బాలేతి విశేషణం 'అలకం' ఇతి ప్రథమాన్తపాఠే సప్తమ్యాప్రక్రమభఙ్గః స్యాత్, నాథస్తు నియతపుల్లిఙ్గతాహాని శ్చేతి దోషాన్తరమాహ, తదసత్ ? 'స్వభావవక్రాణ్యలకానితాసా' మితి 'నిర్ధూనాన్యలకాని పాటిత మురః కృతోఽస్యధరః ఖణ్డితః' ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు నపుంసకలిఙ్గతాదర్శనాదితి, ఆననే ముఖే, లోధ్రప్రసవానాం లోధ్రపుష్పాణాం, శైశిరాణాం; రజసా పరాగేణ 'ప్రసవస్తు ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భ

మోచనే' ఇతి విశ్వః, పాణ్డుతాం పిశఙ్గత్వం, నీతా ప్రాపితా, శ్రీః శోభా, చూడాపాశే కేశపాశే, నవకురవకం వాసన్తః పుష్పవిశేషః 'తత్ర శోణే కురవక స్తత్రపీతే కురణ్టకః' ఇత్యమరః, కర్ణే, చారు పేశలం శిరీషం గ్రైష్మః పుష్పవిశేషః,సీమన్తే మస్తకకేశవీథ్యాం 'సీమన్తమస్త్రియాం మస్తకేశవీథ్యా ముదాహృతం' ఇతి శబ్దార్ణవే, తవోపగమః త్వదుపగమః-ఘనాగమకాల ఇత్యర్థః, తత్ర జాతం త్వదుపగమజం, వార్షికలిఙ్గమిత్యర్థః, నీపం కదమ్బకుసుమంచ, సర్వత్రాస్తీతి శేషః అస్తిర్భవతిపరః ప్రథమ పురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి న్యాయాత్ ; ఇత్థం కమలకున్దాది తత్తత్కార్య సమాహారాభిధానాదర్థాత్పూర్వ సమాహారసిద్ధిః, కారణం వినా కార్యస్యాసిద్ధే రితి భావః.

యత్రోన్మత్తభ్రమరముఖరాః పాదపా నిత్యపుష్పా
హంసశ్రేణీరచితరశనా నిత్యపద్మా నళిన్యః,
కేకోత్కణ్ఠా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా
నిత్యజ్యోత్స్నాః ప్రతిహతతమోవృత్తిరమ్యాః ప్రదోషాః.

అవ. అచటివస్తువులు నిత్యసుందరము లనుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురియందు, పాదపాః = వృక్షములు, నిత్య పుష్పాః - నిత్య=ఎల్లప్పుడు, పుష్పాః = పుష్పములు గలవి గనుకనే, ఉన్మత్త భ్రమర ముఖరాః-ఉన్మత్త = (మకరంద పానముచే) మత్తుఁ గొనిన, భ్రమర= తుమ్మెదలచే, ముఖరాః = మ్రోఁగునవియును (చెట్లయందలి పుష్పములపై తుమ్మెదలు ఝుంకారము చేయుచున్న వనుట), నిత్యపద్మాః = ఎల్లప్పుడు తామర పూవులు గలవి గనుకనే, నళిన్యః=సరోవరములు, హంసశ్రేణీ రచిత రశనాః- హంసశ్రేణీ = అంచలచాల్పుల చేత, రచిత = చేయఁబడిన, రశనాః = మొలనూళ్లు కలవియు (హంసలు చుట్టుకొని యున్నవనుట), భవనశిఖినః = ఇంటి నెమిళ్లు, కేకోత్కణ్ఠాః = కేకలచే మెడలెత్తినవి (సంతోషముతో మెడలెత్తి యఱచుచున్నవనుట), నిత్యభాస్వత్కలాపాః=ఎప్పుడు ప్రకాశించుపింఛములు గలవియు, ప్రదోషాః = రాత్రులు, నిత్యజ్యోత్స్నాః = ఎల్లప్పుడు వెన్నెల

గలవియు, ప్రతిహత తమోవృత్తిరమ్యాః - ప్రతిహత = కొట్టఁబడిన, తమోవృత్తి = చీఁకటియొక్క వ్యాప్తి కలవి గనుకనే, రమ్యాః = రమణీయము లైనవో (అనఁగా చీఁకటి వ్యాప్తి లేక యెడతెగక వెన్నెలలు గాయుచుండు రాత్రులు అతి రమణీయముగా నుండుననుట).

తా. అక్కడి చెట్లు ఎప్పుడును పూచి యుండును, మదించిన తుమ్మెదలు పూలపై ఝుమ్మను చుండును. కొలఁకులు సర్వదా పద్మములు గలవై హంసలతోఁ గూడి యుండును. ఇంటి నెమళ్లు పురివిప్పి కేకలు వేయుచు నాడుచుండును. ఏరాత్రియందైనను వెన్నెలలు కాయుచుఁ జీకటి యనునది లేక కన్నులపండు వగుచుండును.

యత్రేతి.—యత్ర అలకాయాం, పాదపాః వృక్షాః, నిత్యం పుష్పాణి యేషాం తే నిత్యపుష్పాః, సర్వర్తుష్వియమాదితి భావః, అతఏవోన్మత్తైః భ్రమరైః, ముఖరాః శబ్దాయమానాః-నళిన్యః పద్మిన్యో, నిత్యం పద్మాని యాసాం తాః నిత్యపద్మాః, న తు హేమన్తాదివర్జ మిత్యర్థః, అతఏవ హంసశ్రేణీభిః, రచిత రశనాః కల్పిత మేఖలాః, నిత్యం హంసపరివేష్టితా ఇత్యర్థః - భవన శిఖినః క్రీడామయూరాః, నిత్యా భాస్వన్తః కలాపాః (బర్హాణి) యేషాం తే తథోక్తాః, న తు వర్షాస్వేవేతి భావః, అత ఏవ కేకాభిః ఉత్కణ్ఠాః ఉద్గ్రీవాః; ప్రదోషాః రాత్రయః, నిత్యం, జ్యోత్స్నా చన్ద్రికా, యేషాం తే నిత్యజ్యోత్స్నాః, న తు శుక్లపక్ష ఏవ, అతఏవ ప్రతిహతా తమసాం వృత్తిః(వ్యాప్తిః) యేషాం తే, తే చ తే రమ్యాశ్చేతి తథోక్తాః, నయనసుభగా ఇత్యర్థః.

ఆనన్దోత్థం నయనసలిలం యత్ర నాన్యైర్నిమిత్తైః
నాన్యస్తాపః కుసుమశరజాదిష్టసంయోగసాధ్యాత్,
నాప్యన్యస్మాత్ ప్రణయకలహాద్విప్రయోగోపపత్తిః
విత్తేశానాం న చ ఖలు వయో యౌవనాదన్యదస్తి. 4

అవ. అచట దుఃఖ మనునది లే దను చున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురమున, విత్తేశానాం = యక్షులకు, నయన సలిలం = కన్నీరు, ఆనం దోత్థం = ఆనందమువలనఁ బుట్టినదే, అన్యైః నిమిత్తైః = ఇతరములైన నిమిత్తములచే, నాస్తి = లేదు (అనఁగా సర్వసౌఖ్యము లుండుటచే నానంద బాష్పములే గాని దుఃఖాశ్రులు లేవనుట), ఇష్ట సంయోగ సాధ్యాత్-ఇష్ట = ప్రియజనముయొక్క, సంయోగ = కూడికచే, సాధ్యాత్ = తీర్పఁదగిన, కుసుమ శరజాత్ = కామమువలనఁ బుట్టినదానికన్నను, అన్యః = వేరైన, తాపః = ఆరాటము, నాస్తి = లేదు (అనఁగా ననురాగముగల నాయికానాయకులయొక్క యెడఁబాపు తటస్థించినప్పు డేతాపము గలదో దానిని విడిచి మఱి తాపము లేదనుట), ప్రణయకలహాత్ = పొలయలుక కన్న, అన్యస్మాత్ = మఱియొక దానివలన, విప్రయోగోపపత్తి రపి = ఎడఁబాయుటకు కారణమును, నాస్తి = లేదు (ఎడఁబాపైనను ప్రణయకలహములోనే తప్ప మఱియొకప్పుడు లేదు), యౌవనాత్ = జవ్వనముకన్నను, అన్యత్ = మఱియొక్క, వయః = వయసు, నాస్తి = లేదు.

తా. అచ్చటివారి కెప్పుడును నానందమే గాని దుఃఖము లేదు. ఎప్పుడైనను ప్రియుని యెడఁబాపు కొంతసేపు కలిగిన తాపమే గాని దానినివిడిచి వేఱుతాపము లేదు. ఆ యెడఁబాపైనను పొలయలుకలచే నొక్కనిమిష ముండునేమో గాని యంతకన్న నెడఁబాపైనను లేదు. వారి కెన్నఁటికిని వయసే గాని ముదిమి లేదు.

ఆనన్దేతి.—యత్రాలకాయాం, విత్తేశానాం యక్షాణాం, 'విత్తాధిపః కుబేరః స్యాత్ప్రభౌ ధనిక యక్షయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే, ఆనన్దోత్థం ఆనన్దజన్యమేవ, నయనసలిలం, అన్యైర్నిమిత్తైః శోకాదిభిర్నాస్తి; ఇష్ట సంయోగేన ప్రియజన సమాగమేన, సాధ్యాత్ నివర్తనీయాత్, నత్వౌషధప్రతీకార్యాదిత్యర్థః; కుసుమశరజాత్ మదనశరజన్యతాపాత్, అన్యస్తాపో నాస్తి; ప్రణయకలహః

దన్యస్యా స్మరణాదికారణాత్, విప్రయోగోపపత్తిః విరహప్రాప్తిరపి నాస్తికించ, యౌవనా దన్య ద్వయో వార్ధకం నాస్తి ఖలు. ఏతచ్ఛ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్త మపి వ్యాఖ్యాతమ్.

యస్యాం యక్షాః సితమణిమయాన్యేత్య హర్మ్యస్థలాని
జ్యోతిశ్ఛాయాకుసుమరచితాన్యుత్తమస్త్రీసహాయాః,
ఆసేవన్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం
త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు శనకైః పుష్కరేష్వాహతేషు. 5

అవ. అచటివారి భోగానుభవప్రకారమును వర్ణించుచున్నాఁడు —

టీ. యస్యాం = ఏ పట్టణమందు, యక్షాః = యక్షులు, ఉత్తమస్త్రీసహాయాః=ఉత్తమ స్త్రీలతోఁ గూడిన వారై, సిత మణి మయాని = చంద్రకాంత మణులు దాపినవి గనుకనే, జ్యోతిశ్ఛాయా కుసుమరచితాని-జ్యోతి =నక్షత్రములయొక్క, ఛాయా = ప్రతిబింబము లనెడు, కుసుమ = పుష్పములచే, రచితాని = అలంకరింపఁ బడిన, హర్మ్య స్థలాని = మేడల పైభాగములను, ఏత్య = పొంది, త్వద్గమ్భీర ధ్వనిషు-త్వత్ = నీయొక్క, గమ్భీర = దిట్టములయిన, ధ్వనిషు = ధ్వనులవంటి ధ్వనులుగల, పుష్కరేషు =వాద్య భాండముఖములు, శనకైః = మందముగా, అహతేషు = కొట్టఁబడిన వగుచుండఁగా—అనఁగా నాడుచు పాడుచు వాయించుచుండఁగా, కల్పవృక్షప్రసూతం = కల్పవృక్షమువలనఁ బుట్టిన, రతిఫలం = రతియం దుత్సాహముఁ గలిగించునట్టి-రతిఫల మను పేరుగల, మధు = మద్యమును, ఆసేవంతే = ఆదరణతోఁ బానముఁ జేయుచున్నారు.

తా. అచటి యక్షులు తమ ప్రియురాండ్రతో మేడల మీఁదికి పోయి చంద్రకాంతమణులు దాపినవి గావున నక్షత్రము లద్దములయందు వలెఁ గన్పడుచుంటచే పుష్పములు జల్లిన ట్లుండఁగా అట్టి రమణీయ ప్రదేశములయందు కూర్చొని కోరిన దిచ్చు కల్పవృక్షముల పుష్పములనుండి లభ్య మగు

రతిఫల మను పేరు గల సురతాతిశయము నిచ్చు మద్యమును పానము చేయుదురు.

యస్యామితి.—యస్యాం అలకాయాం, యక్షాః దేవయోనివిశేషాః, ఉత్తమస్త్రీసహాయాః లలితాఙ్గనాసహచరాః సన్తః, సితమణిమయాని స్ఫటికమణిమయాని, చన్ద్రకాన్తమయాని వా, అతఏవ, జ్యోతిషాం తారకాణాం, ఛాయాః ప్రతిబిమ్బాన్యేవ, కుసుమాని తైః, రచితాని పరిష్కృతాని *'జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలా దృక్పుత్త్రాధ్వరాత్మసు' ఇతి వైజయన్తీ, ఏతేన పానభూమే రమ్యానశోభత్వముక్తం, హర్మ్యస్థలాని, ఏత్య ప్రాప్య. తవ గమ్భీరధ్వనిరివ ధ్వని ర్యేషాం తేషు త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు, పుష్కరేషు వాద్యభాణ్డముఖేషు * 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే, వ్యోమ్ని పద్మే ఫలే ఖడ్గే తీర్థౌషధివిశేషయోః' ఇత్యమరః, శనకైః మన్దం, ఆహతేషు సత్సు ఏతచ్చ వాద్యం నృత్యగీతయో రప్యుపలక్షణం, కల్పవృక్షప్రసూతం మన్దారవృక్షోద్భవం, కల్పవృక్షస్య కాఙ్క్షితార్థప్రదత్వా న్మధ్వపి తత్ప్రసూత మితిభావః, రతిః ఫలం యస్య తద్రతిఫలాఖ్యం మధు, మద్యం, ఆసేవన్తే ఆవృత్త్యా పిబన్తీత్యర్థః.
* తాల క్షీరసితామృతామల గుడోన్మత్తాస్థి కాలాహ్వయా, ద్రాక్షేన్ద్రద్రుమమోరటేక్షు కదళీ గర్జ్ఞప్రసూనైర్యుతం, ఇత్థంచే న్మధు పుష్పభఙ్గ్యుపచితం పుష్పద్రుమూలావృతం, క్వాథేనస్మరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదు శీతం మధు' ఇతి మదిరార్ణవే.

మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి
ర్మన్దారాణామనుతటరుహాం ఛాయయా వారితోష్ణాః,
అన్వేష్టవ్యైః కనకసికతాముష్టినిక్షేపగూఢైః
సంక్రీడన్తే మణిభిరమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః. 6

అవ. అచటి కన్యాజనముయొక్క క్రీడను వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురమున, అమర ప్రార్థితాః = దేవతలచేఁ గోరఁబడిన, కన్యాః = పడుచులు, మన్దాకిన్యాః = గంగయొక్క, సలిల

శిశిరైః-సలిల = నీటిచే, శిశిరైః = చల్లనివైన, మరుద్భిః = వాయువులచేత,
సేవ్యమానాః = సేవింపఁబడుచున్న వారై, అనుతటరుహాం = ఒడ్డునందు
మొలచిన, మన్దారాణాం = మందారములను దేవతావృక్షముల యొక్క,
ఛాయయా=నీడచేత, వారితోష్ణాః=ఉష్ణమును త్రోసినవారై. కనకసికతాముష్టి
నిక్షేప గూఢైః-కనకసికతా = బంగారపు టిసుక యొక్క, ముష్టి = పిడికిండ్ల
యందు, నిక్షేప = దాఁచిపెట్టుటలచేత, గూఢైః=ఆవరింపఁబడినవి గనుకనే,
అన్వేష్టవ్యైః=వెదుకఁదగిన, మణిభిః = రత్నములచే, సంక్రీడంతే=ఆడుకొను
చున్నారు.

తా. ఆ యలకాపురియం దున్న గంగానదియొక్క తీర
మున నున్న కల్పవృక్షముల నీడలో బంగారపు టిసుక బయళ్ల
యందు గూరుచుండి యక్షకన్యకలు గంగానదిమీఁదుగావచ్చు
పరిమళయుక్తమయిన చల్లని శీత వాయువుల నెండవేళ నందుచు
రత్నములను నిసుకలలో దాఁచి కనుఁగొన్నవారు గెల్తు రను
గూఢరత్నసికతమను నాట యాడుకొను చుందురు.

మన్దాకిన్యా ఇతి.—యత్ర అలకాయాం, అమరైః ప్రార్థితాః సున్దర్య
ఇత్యర్థః, కన్యాః యక్షకుమార్యః, 'కన్యా కుమారికా నార్యః' ఇతి విశ్వః,
మన్దాకిన్యాః గఙ్గాయాః, సలిలేన, శిశిరైః శీతలైః, మరుద్భిః మారుతైః, సేవ్య
మానాః వీజ్యమానాః సత్యః, తథా, అనుతటం తటేషు రోహన్తీ త్యనుతట
రుహాః, క్విప్ * 'ఉపపద మతిఙ్' ఇతి సమాసః, తేషాం మన్దారాణాం,
ఛాయయా అనాతపేన, వారితోష్ణాః శమితాతపాః సత్యః, కనకస్య సికతాసు,
ముష్టిభిః, నిక్షేపేణ న్యాసేన, అథవా, కనకసికతానాం ముష్టిషు నిక్షేపేణ,
గూఢైః సంవృతైః, అతఏవ, అన్వేష్టవ్యైః మృగ్యైః, మణిభిః రత్నైః,సంక్రీ
డన్తే గూఢమణిసంజ్ఞయా క్రైశిక క్రీడయా సమ్యక్ క్రీడన్తీత్యర్థః * 'క్రీడో
ఽనుసంపరిభ్యశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదం, రత్నాదిభి ర్వాలుకాదౌ గుప్తై ర్ద్రష్టవ్య
కర్తృభిః, కుమారీభిః కృతా క్రీడా నామ్నా గూఢమణిః స్మృతా, రాసక్రీడా

గాఢమణి ర్హస్తకేళి స్తులాయనం, పిచ్ఛ కన్దుక దణ్డాద్యైః స్మృతా హైళికకేళయః' ఇతి శబ్దార్ణవే.

నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసితశిథిలం యత్ర బిమ్బాధరాణాం
క్షౌమం రాగాదనిభృతకరేష్వాక్షిపత్సు ప్రియేషు,
అర్చిస్తుఙ్గా నభిముఖ మపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్
హ్రీమూఢానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః. 7

అవ. అచటివారి యైశ్వర్యములు తదనుగుణమైన కామోపభోగమును వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర=ఏ యలకాపురి యందు, అనిభృత కరేషు - అనిభృత = (పోఁకముడి విప్పుటయందు జాఱుగల) పఱకుచున్న, కరేషు = హస్తములు గల, ప్రియేషు = నాయకులు, నీవీ బన్ధో చ్ఛ్వసిత శిథిలం - నీవీబన్ధ = పోఁక ముడియొక్క, ఉచ్ఛ్వసిత = విగులుటచేత, శిథిలం = సళ్లువారిన, క్షౌమం = వెలిపట్టుచీరను, రాగాత్ = కామాతిశయము వలన, ఆక్షిపత్సు = లాగుచున్నవారగుచుండఁగా, హ్రీమూఢానాం = సిగ్గుచే మూఢలగు, బిమ్బాధరాణాం = దొండపండు వంటి పెదవులు గల జవరాండ్రయొక్క, చూర్ణముష్టిః = కుంకుమ మొదలగు గంధంపు పొడి పిడికిలి, అర్చిస్తుఙ్గాన్ = జ్వాలలచేఁ బెద్దవి యగు, రత్న ప్రదీపాన్ = రత్నములను దీపములను, అభిముఖం=ఎదురుగా, ప్రాప్యాపి=పొందియు, విఫలప్రేరణా=వ్యర్థమైన చల్లుటగలదిగా, భవతి=అగుచున్నదో.

తా. ముగ్ధలగు తమ యంగనలతోఁ గూడుటకు కామాతిరేకముచే పోఁకముడి విప్పువంతలో నింతకంటె కామాతిరేకముగల జవ్వనుల పోఁకముడులు తమంతట వీడఁగా వస్త్రములు జారుట కోర్వని యా లజ్జాశీలురు స్వకీయ మర్మాంగ గోపన కుపాయాంతరముఁ గానక చేతులలోఁ బట్టియున్న

గందపుబోడిని జల్లి దీపము లార్పుటకు యత్నించిరి. అట్లైనను ఆచల్లుట వ్యర్థమైనది. రత్నపు దీపములు కారణాంతరములచే నారవు గదా? ముగ్ధ లగుటచే విమర్శన చేయక పోయి ఈ భ్రాంతికార్య మొనర్చి ప్రియులకు సంతోష మొనర్చిరని భావము.

నీవీతి — యత్ర అలకాయాం, అనిభృతకరేషు చపలహస్తేషు, ప్రియేషు, నీవీ వసన గ్రన్థిః, 'నీవి పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససః' ఇతివిశ్వః, నీవీతిబన్ధో నీవీబన్ధః, చూతవృతేవ దహానరుక్త్వం, తస్మి, ఉచ్ఛ్వసితేన త్రుటితేన, శిథిలం, క్షౌమం దుకూలం, రాగాత్ అనురాగాత్, అక్షిపత్సు ఆహరత్సు సత్సు, హ్రీమూఢానాం లజ్జా విధురాణాం, బిమ్బం బిమ్బికాఫలం, 'బిమ్బం ఫలే బిమ్బికాయాః ప్రతిబిమ్బే చ మణ్డలే' ఇతి విశ్వః, బిమ్బమి వాధరో యాసాం తాసాం బిమ్బాధరాణాం స్త్రీవిశేషాణాం, 'విశేషాః కామినీ కాన్తా భీరు ర్బిమ్బాధ రాఙ్గనా' ఇతి శబ్దార్ణవే, హార్ణస్య కమ్కుమాదేః, ముష్టిః, అర్చిర్భిః మయూఖైః తుఙ్గాన్; 'అర్చిర్మయూఖశిఖయోః' ఇతి విశ్వః, రత్నాన్యేవ ప్రదీపానభిముఖం యథాతథా ప్రాప్యాపి, విఫలప్రేరణా దీపనిర్వాపణాక్షమత్వాన్నిష్ఫలక్షేపా; భవతి; అత్రాఙ్గనానాం రత్నప్రదీపనిర్వాపణప్రవృత్త్యా మౌగ్ధ్యం వ్యజ్యతే.

> యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిఙ్గితానా
> మఙ్గగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః,
> త్వత్సంరోధాపగమవిశదై శ్చన్ద్రపాదై ర్నిశీథే
> వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలవస్యన్దినశ్చన్ద్రకాన్తాః   8

అ. సురతాంత సుఖసంపత్తిని వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురియందు, నిశీథే = అర్ధరాత్రియందు, త్వత్సంరోధాపగమ విశదైః - త్వత్ = నీయొక్క, సంరోధ = అడ్డగింపు

యొక్క, అపగమ=పోవుటచేత, విశదైః=నిర్మలము లయిన, చన్ద్ర పాదైః= చంద్ర కిరణములచే, స్ఫుట జల లవ స్యన్దినః = పెద్దపెద్ద నీటి బిందువులను గారుచున్నవియు, తన్తు జాలా వలమ్బాః-తన్తు జాల=(మేలుకట్లకుఁగూర్చిన) దారముల మొత్తములు, అవలమ్బాః = ఆధారములు గాఁగలవియు (పైన చాందినీలు కట్టి ఆ చాందినీలకు దారమును గ్రుచ్చి ఆదారములకు వ్రేలఁ గట్టఁ బడినవి), చన్ద్రకాన్తాః=చంద్రకాంత మణులు, ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసి తాలిఙ్గితానాం - ప్రియతమ = నాయకులయొక్క, భుజ=భుజములచే, ఉచ్ఛ్వాసిత=సడలింపఁ బడిన, ఆలిఙ్గితానాం = కౌఁగిలింతలుగల, స్త్రీణాం = స్త్రీలయొక్క, సురత జనితాం = క్రీడచేఁగలిగిన, అంగగ్లానిం=ఒడలి బడలి కను, వ్యాలుమ్పన్తి=పోఁగొట్టుచున్నవో.

తా. ఆ యలకాపురిలో కాంత లర్ధరాత్రముల పుంభావముల నొనర్చి సోలి ప్రియులచే గాఢముగాఁ గౌఁగిలింపఁ బడి సడల వదలు నప్పుడు చాందినీలకుఁ గట్టఁ బడిన చంద్ర కాంత శిలలు నిర్మల చంద్రకిరణస్పర్శచే గల యుటక బిందు వులను వర్షించి ఆ స్త్రీలయొక్క సురత శ్రమను దీర్చు చున్నవి.

యత్రేతి.—యత్ర అలకాయాం, నిశీథే అర్ధరాత్రే * 'అర్ధరాత్ర నిశీథౌ ద్వౌ' ఇత్యమరః, త్వత్సంరోధస్య మేఘావరణస్య, అపగమేన, విశదైః నిర్మలైః, చన్ద్రపాదైః చన్ద్రరశ్మిభిః * 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రి తుర్యాంశాః' ఇత్యమరః, స్ఫుట జల లవ స్యన్దినః, ఉల్బణామ్బు కణ స్రావిణః, తన్తుజాలా వలమ్బాః వితానలమ్బి సూత్రపుఞ్జాధారాః, తద్గుణగుమ్ఫితా ఇత్యర్థః; చన్ద్ర కాన్తాః చన్ద్రకాన్తమణయః, ప్రియతమానాం భుజైః, ఉచ్ఛ్వాసితాని శ్రాన్త్యా జలసేకాయ వా ప్రశిథిలితాని, ఆలిఙ్గితాని యాసాం తాసాం స్త్రీణాం, సురతజనితాం, అఙ్గగ్లానిం శరీరఖేదం, అవయవానాం గ్లానతా మితి యావత్, వ్యాలుమ్పన్తి అపనుదన్తి.

నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమీ
రాలేఖ్యానాం స్వజలకణికాదోషముత్పాద్య సద్యః,
శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ జలముచస్త్వాదృశో జాలమార్గై
ర్ధూమోద్గారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి, 9

అవ. మేఘసంచారమును వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. నేత్రా=ప్రేరేపించువాఁడైన, సతత గతినా=వాయువుచే, యద్విమానాగ్రభూమీః=ఏ యలకాపట్టణము యొక్క పైచుంతస్థులను, నీతాః=పొందింపఁబడినవై, త్వాదృశః=నీవంటి, జలముచః = మేఘములు, ఆలేఖ్యానాం=మంచి చిత్తరువులకు, స్వ జలకణికా దోషం=తమయొక్క నీటి చుక్కలచే విరిసిపోవుట యను చెఱుగును, ఉత్పాద్య=పుట్టించి, సద్యః=అప్పుడే, శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ=భయము సోఁకినవివలె, ధూమోద్గారానుకృతి నిపుణాః-ధూమోద్గార = పొగపోవుటను, అనుకృతి = పోలినట్లుండుట యందు, నిపుణాః=నేర్పుగలవై, జర్జరాః=నష్టబారినవై, జాలమార్గైః=గవాక్ష రంధ్రములచే, నిష్పతన్తి=వెడలుచున్నవో.

తా. అచట గాలి వీచుటచేత మేఘములు పైమేడల లోనికిఁ బోయి అచటి చిత్తరువులఁ జూచి వర్షించి యా చిత్తరువులు చెడిపోఁగా తమ యపరాధమునకు వెఱచి గవాక్షముల నుండి పొగపోవునట్లు పలుచని రూపముతోఁ బోవుచున్నవి. ఇట్లు వర్ణించుట చేత జారుఁడైనవాఁడు అంతఃపుర చరుఁడగు దూతను సాహసమ్మున హర్మ్యస్థలమునకుఁ బోయి అచ్చటి గుణవతులకు దోషము దగిలించి తాఁ జేసిన చెడుపని నెవరైనఁ దెలిసి దండింతురను భయముచే మాఱు వేషమున సందుగొందుల నుండి తప్పించుకొని పోవునట్లున్న దను నర్థము దోఁచుటఁ జేసి చమత్కారాతిశయము.

నేత్రేతి.—హే మేఘ, నేత్రా ప్రేరకేణ, సతతగతినా సదాగతినా, వాయునా * 'మాతరిశ్వా సదాగతిః' ఇత్యమరః, యద్విమానాగ్రభూమీః, యస్యాః అలకాయాః, విమానానాం సప్తభూమికభవనానాం అగ్రభూమీః ఉపరిభూమికాః, నీతాః ప్రాపితాః, త్వామివ పశ్యన్తి యాః తే త్వాదృశః, త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః *'త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ' ఇతి కఞ్ప్రత్యయః, జలముచః మేఘాః, ఆలేఖ్యానాం సచిత్రాణాం *'చిత్రం లిఖితరూపం స్యాదాలేఖ్యం తు ప్రయత్నతః, నిర్మితోత్తమచిత్రం' ఇతిశబ్దార్ణవే, స్వేషాం, జలకణికాభిః జలకణైః, దోషం స్ఫుటనం ఉత్పాద్య, సద్యః, శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ 'సాపరాధత్వాద్భయావిష్టా ఇవ * 'శఙ్కావితర్కభయయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే, ధూమోద్గారస్య, ధూమనిర్గమస్య అనుకృతౌ అనుకరణే, నిపుణాః కుశలాః, జర్జరాః విశీర్ణాః సన్తో, జలమార్గైః గవాక్షరన్ధ్రైః, నిష్పతన్తి నిష్క్రామన్తి, యథా కేనచిదన్తఃపురసంచారవతా దూతేన గూఢవృత్త్యా రహస్యభూమిం ప్రాపితాస్తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోషముత్పాద్య సద్యః సాశఙ్కాః క్షణక్షేపాన్తరా జారాః క్షుద్రమార్గైర్నిష్క్రామన్తి తద్వదితి ధ్వనిః. ప్రకృతార్థే శఙ్కాస్పృష్టా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా.

అక్షయ్యాన్తర్భవననిధయః ప్రత్యహం రక్తకణ్ఠై
రుద్గాయద్భిర్ధనపతియశః కిన్నరైర్యత్ర సార్ధం,
వైభ్రాజాఖ్యం విబుధవనితా వారముఖ్యాసహాయా
బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశన్తి. 10

ఆవ. చైత్రరథమునందుఁ గాముకులు విహరించుటను వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. అక్షయ్యాన్తర్భవన నిధయః - అక్షయ్యా = తగ్గింప శక్యముకాని, అన్తర్భవన నిధయః = గృహములలో నుండెడు నిధులు గల, (అందు తఱుచుగా గృహములయందు నిధు లున్న వనుట), విబుధ వనితా వారముఖ్యా

సహాయాః - విబుధవనితా = అప్సరస లనెడు, వారముఖ్యాః = వేశ్యాస్త్రీలు, సహాయాః = సహాయులుగాఁ గలవారై (అనఁగా నప్సరసలను కూడ నుంచుకొనినవారై), బద్ధాలాపాః = (ప్రేమాతిశయముచే నొండొరులు ఎడతెగని సల్లాపములు గలవారైన, కామినః = కాముకులు, ప్రత్యహం = ప్రతిదినమందును, రక్తకణ్ఠైః = మధురమైన కంఠధ్వనులు గలవారు కనుకనే, ధనపతియశః = కుబేరుని కీర్తిని, ఉద్గాయద్భిః = హెచ్చుగా పాడుచున్న, కిన్నరైస్సార్ధం = కిన్నరులతోఁ గూడ, వైభ్రాజాఖ్యం = వైభ్రాజ మను పేరు గల, బహి రుపవనం = పట్టణము వెలుపలనుండు నుద్యానవనమును, నిర్విశన్తి = అనుభవించుచున్నారు.

తా. ఆపురమున నిండ్లలో కొదువలేని ధననిధులు గలిగిన కాముకులు అప్సరసలతో సరసగోష్ఠి సల్పుచు చైత్రరథమను నుద్యానవనమునకుఁ బోయి కుబేరుని కీర్తులను మిగుల మనోహరంబుగఁ బాడుచున్న కిన్నరుల పాటలను వినుచు నానందింతురు.

అక్షయ్యేతి — యత్ర అలకాయాం, క్షేతుం శక్యాః క్షయ్యాః * 'క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే' ఇతి నిపాతః, తతో నఞ్సమాసః, భవనానా మన్తరన్తర్భవనం * అవ్యయీభావసమాసః, అక్షయ్యా అన్తర్భవనం నిధయో యేషాం తే తథోక్తాః, యథేచ్ఛభోగసంభావనార్థ మిదం విశేషణం, విబుధవనితాః అప్సరసః తా ఏవ, వారముఖ్యాః వేశ్యాః, తా ఏవ సహాయా యేషాం తే తథోక్తాః, * 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవాథ సాజనైః, సత్కృతా వారముఖ్యా స్యాత్' ఇత్యమరః, బద్ధాలాపాః సంపాదితసల్లాపాః, కామినః కాముకాః, ప్రత్యహం అహన్యహని * 'అవ్యయం విభక్తి—'ఇత్యాదినాఽవ్యయీభావః 'అనశ్చ'—ఇతి సమాసాన్తష్టచ్ * 'అహ్నష్టఖో రేవ—' ఇతి టిలోపః, రక్తః మధురః, కణ్ఠః కణ్ఠధ్వనిః యేషాం తే తైః, రక్తకణ్ఠైః సుస్వరకణ్ఠధ్వనిభిః, ధనపతియశః కుబేరకీర్తిం, ఉద్గాయద్భిః, ఉచ్చైర్గాయద్భిః, దేవగానస్య గాన్ధారగ్రామప్రాయత్వా త్తార

తరం గాయద్భిరిత్యర్థః, కిన్నరైః, సార్ధం సహ, విభ్రాజ స్యేదం వైభ్రాజ్యం వైభ్రాజ మి త్యాఖ్యా యస్య త ద్వైభ్రాజాఖ్యం * 'విభ్రాజేన గణేన్ద్రేణ త్రాతం వైభ్రాజ మాఖ్యయా' ఇతి శమ్బరహస్యే, చైత్రరథస్య నామాన్తర మేతత్, బహిరుపవనం బాహ్యోద్యానం, నిర్విశన్తి అనుభవన్తి.

గత్యుత్కమ్పాదలకపతితైర్యత్ర మన్దారపుష్పైః
పత్త్రచ్ఛేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభిశ్చ,
ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్రైశ్చ హారై
ర్నైశో మార్గః సవితురుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్. 11

అవ. రాత్రివేళల నభిసారికలు నడచిన మార్గములకు గుఱుతులను జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపట్టణమున, కామినీనాం=(మిక్కిలి యక్కఱతో నుపపతుల కడకుఁ బోవు నట్టి) కామినులయొక్క, నైశః=రాత్రియందేర్పడిన, మార్గః = త్రోవ, సవితుః = సూర్యునియొక్క, ఉదయే=ఉదయమునందు, గత్యుత్కమ్పాత్ = నడకచేత నైన కదలుటచేత, అలకపతితైః = ముంగురులనుండి పడిన, మన్దార పుష్పైః = మందార మనుకల్పవృక్షము పూలచే, పత్త్రచ్ఛేదైః = మకరికాపత్త్రఖండములచేత, కర్ణ విభ్రంశిభిః = చెవినుండి జారిన, కనక కమలైః = బంగారు కమలములచేతను, ముక్తాజాలైః= ముత్తెముల సరులచేతను, స్తన పరిసర చ్ఛిన్న సూత్రైః - స్తనపరిసర=స్తన ప్రదేశములనుండి, ఛిన్న=తెగిన, సూత్రైః=దారములుగల, హారైశ్చ=హారముల చేతను, సూచ్యతే = గుర్తింపఁ బడుచున్నది.

తా. ఆ నగరమున రాత్రివేళ కామినులు సంకేతస్థలమునకుఁ బోవునపుడు జారి పడినపుష్పములును ఆభరణములును తెల్లవారఁగానే కనఁబడఁగాఁ జూచినవా రీమార్గమున నభిసారిక లరిగి రని యూహించుచుందురు.

గతీతి.—యత్ర అలకాయాం, కామినీనాం అభిసారికాణాం * 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇత్యమరః, నిశి భవో నైశో మార్గః, సవితుః సూర్యస్య, ఉదయే సతి, గత్యా గమనేన, ఉత్కమ్పః చలనం, తస్మా జ్జాతైః అలకేభ్యః పతితైః, మన్దారపుష్పైః సురతరు కుసుమైః తథా, పత్త్రాణాం పత్త్రలతానాం, ఛేదైః ఖణ్డైః, పతితైరితి శేషః, తథా, కర్ణేభ్యో విభ్రశ్యన్తీతి కర్ణవిభ్రంశిని తైః కనకస్య కమలైః కనక కమలై శ్చ* వప్త్యా విపక్షితార్థలాభే సతి ముక్తా విగ్రహోపధ్యాహార దోషః, ఏవ మన్యత్రా ప్యనుసంధేయం, తథా ముక్తాజాలైః మౌక్తికసరైః, శిరోగళితై రిత్యర్థః, తథా, స్తనయోః, పరిసరః ప్రదేశః, తత్ర ఛిన్నాని సూత్రాణి యేషాం తైర్హారైశ్చ, సూచ్యతే జ్ఞాప్యతే. మార్గపతితమన్దారకుసుమాది లిఙ్గైరయ మభిసారికాణాం పన్థా ఇతి ద్రష్టృభి రనుమీయత ఇత్యర్థః.

మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షాద్వసన్తం
ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయాన్మన్మథః షట్పదజ్యమ్,
సభ్రూభఙ్గప్రహితనయనైః కామిలక్ష్యేష్వమోఘై
స్తస్యారమ్భశ్చతురవనితావిభ్రమై రేవ సిద్ధః. 12

అవ. అచట మన్మథునికృత్యము దెల్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = ఏపురియందు, మన్మథః = మారుఁడు, ధనపతి సఖం= కుబేరుని చెలికాఁడైన, దేవం = మహాదేవుని, సాక్షాత్ వసన్తం = స్వరూపముతో నుండిన వానిఁగా, మత్వా = తలఁచి, భయాత్ = భయమువలన, షట్పదజ్యం = తుమ్మెదలు నారిగాఁ గల, చాపం = ధనుస్సును, ప్రాయః=తఱుచుగా, న వహతి = పట్టుకొనఁడు, (అతని పని యెట్లు నెఱవేఱు ననఁగా ?) తస్య = అతనియొక్క, ఆరంభః = పని, సభ్రూ భఙ్గం = కనుబొమలు చిట్లించుటతోఁ గూడునట్లుగా, ప్రహిత నయనైః=ప్రయోగింపఁ బడిన చూపులతో, కామిలక్ష్యేషు = కాముకులను గుఱులందు, అమోఘైః = తప్పని వగు, చతుర వనితా విభ్రమై రేవ - చతుర = శృంగారక్రియలందు మిగుల నేర్పరు

లగు, వనితా=అనురాగము గల స్త్రీలయొక్క, విభ్రమైరేవ = విలాసముల
చేతనే, సిద్ధః=నెఱవేఱినది.

తా. అచట కుబేరుని చెలికాఁడైన శివుఁ డుండుటఁ
జేసి అతని భయముచే మారుఁడు తన ధనుస్సు నెత్తుట లేక
పోయినను, కులుకులాడుల తళుకుం జూపులకును, సింగారంపు
నేతలకును లోఁబడనివారు లేరు. గాన అతని పని యడ్డు
లేక సాగి పోవును. అచటి కామినుల విభ్రమంబు లెట్టివారికిని
కామజనకంబు లని భావము.

మత్వేతి.—యత్ర అలకాయాం, మన్మథః కామః, ధనపతేః (కుబే
రస్య) సఖేతి ధనపతిసఖః * 'రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' తం దేవం మహాదేవం,
సాక్షా ద్వసన్తం సఖిస్నేహాన్నిజరూపేణ వర్తమానం, మత్వా జ్ఞాత్వా,
భయాత్ ఫాలేక్షణభయాత్, షట్పదా ఏవ జ్యా (మౌర్వీ) యస్య తం
చాపం, ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ, న వహతి న బిభర్తి; కథం తర్హి తస్య కార్య
సిద్ధిరిత్యత ఆహ, 'సభ్రూభఙ్గే'తి.—తస్య, మన్మథస్య, ఆరమ్భః కామిజనవిష
యో విజయవ్యాపారః సభ్రూభఙ్గం యథాతథా, ప్రహితాని ప్రయుక్తాని,
నయనాని దృష్టయో, యేషు తైస్తథోక్తైః, కామిన ఏవ లక్ష్యాణి తేషు,
అమోఘైః, సఫలప్రయోగై రిత్యర్థః, మన్మథచాపోఽపి క్వచి దపి మోఘః
స్యా దితి భావః, చతురాశ్చ తా వనితాశ్చ, తాసాం, విభ్రమైః విలాసై రేవ,
సిద్ధో నిష్పన్నః; యదనర్థకరం పాక్షికఫలం చ తత్ప్రయోగాద్వరం నిశ్చిత
సాధన ప్రయోగ ఇతి భావః.

వాస శ్చిత్రం మధు నయనయో ర్విభ్రమాదేశదక్షం
పుష్పోద్భేదం సహ కిసలయై ర్భూషణానాం వికల్పాన్,
లాక్షారాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్యా
మేకః సూతే సకల మబలామణ్డనం కల్పవృక్షః. 13

అవ. అలంకార సంపత్తినిఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యస్యాం = ఏ యలకాపురియందు, చిత్రం = నానావర్ణమైన, వాసః=వస్త్రమును, నయనయోః = నేత్రములకు, విభ్రమాదేశదక్షం = విలాసములను దెల్పుటయందు సమర్థమైన, మధు=మద్యమును, కిసలయైస్సహ=చిగుళ్లతోఁ గూడిన, పుష్పోద్భేదం=పుష్పోదయమును, భూషణానాం = ఆభరణముల యొక్క, వికల్పాన్ = భేదములను, చరణ కమలన్యాస యోగ్యం-చరణకమల=పద్మములవంటి పాదములయందు, న్యాస=ఉంచుటకు, యోగ్యం=తగిన, లాక్షా రాగం = లత్తుక యనుగంజక ద్రవ్యమును, సకలం=సమస్తమైన-అబలామణ్డనం=స్త్రీల యలంకారమును, ఏకః=ఒక్కటి యగు, కల్పవృక్షః = కల్పవృక్షమే, సూతే = పుట్టించుచున్నది.

తా. స్త్రీల యలంకారములు నాల్గువిధములు: (1) కచధార్యము (కురులయందు ధరించు కొనునది), (2) దేహాధార్యము (దేహమునందు ధరించి కొనునది), (3) పరిధేయము (ఆచ్ఛాదించు కొనునది- వస్త్రము), (4) విలేపనము, (పూసికొను నది). అవి యేవి యనఁగా, పలురంగుగల వస్త్రములు, ఇవి పరిధేయములు విలాసము గలిగించు మద్యములు- ఇవి దేహధార్యములు.పుష్పములు చిగుళ్లు ఇవికచధార్యములు. భూషణభేదములు ఇవియు దేహధార్యమే. పాదములకుఁ బూసికొను లత్తుక ఇది విలేపనము. ఇట్లు నాల్గువిధము లైన యలంకారములను అచ్చటివారికి కల్పవృక్షములే యిచ్చుచున్నవిగనుక వారు వానిని ప్రత్యేకము సంపాదింపవలసిన ప్రయాసపడ నక్కఱలేదనుట.

* 'కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనం, చతుర్థా భూషణం ప్రాహుః స్త్రీణా మన్యచ్చ దైశికమ్' ఇతి రసాకరే, తదేవైతదాహ:—

వాస ఇతి.—యస్యామ్ అలకాయాం, చిత్రం నానావర్ణం, వాసః వసనం, పరిధేయమణ్డనమేతత్, నయనయో ర్విభ్రమాణామ్, ఆదేశే ఉపదేశే దక్షమ్, అనేన విభ్రమద్వారా మధునో మణ్డనత్వ మిత్యవధేయం, తచ్చ కుణ్డలాదివ ద్దేహధార్యేఽన్తర్భావ్యం; మధు మద్యం, కిసలయైః=పల్లవైః, సహ పుష్పోద్భేదం కుసుమోదయం, ఉభయం చేత్యర్థః, ఇదం తు కచధార్యం, భూషణానాం, వికల్పాన్ విశేషాన్, దేహధార్య మేతత్, తథా చరణకమలయోః, న్యాసస్య సమర్పణస్య. యోగ్యం, రజ్యతేఽనేనేతి రాగో రఞ్జకద్రవ్యం, లాక్షైవ రాగః లాక్షారాగః, తం, ఇదం చాఙ్గరాగాదివిలేపన మణ్డనోపలక్షణం, సకలం సర్వం, చతుర్విధ మపీత్యర్థః, అబలా మణ్డనం యోషిత్ప్రసాధనజాతం, ఏకః కల్పవృక్ష ఏవ, సూతే జనయతి, న తు నానాసాధన సంపాదన ప్రయాస ఇత్యర్థః.

తత్రాగారం ధనపతిగృహా నుత్తరేణాస్మదీయం
దూరాల్లక్ష్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన,
యస్యోపాన్తే కృతకతనయః కాన్తయా వర్ధితో మే
హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమన్దారవృక్షః. 14

అవ. ఇట్లలకాపురిని వర్ణించి యచట తనయింటికి గుఱుతును జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తత్ర = ఆయలకాపురియందు, ధనపతి గృహా నుత్తరేణ = కుబేరుని యింటికిఁచేరువ నుత్తరఁపు తట్టు, అస్మదీయం = మాదైన, అగారం = గృహము, సురపతిధనుశ్చారుణా=ఇంద్రధనుస్సువలె నందమైన, తోరణేన = హజారముచే, దూరాత్ = దూరమునుండియే, లక్ష్యం = గుర్తింపఁ దగినది, యస్య = ఏయింటియొక్క, ఉపాన్తే = సమీపమందు, మే = నాయొక్క, కాన్తయా = ప్రియురాలిచే, వర్ధితః = పోషింపఁబడినదై, కృతక తనయః = పెంపుడుకొడుకుగా నెన్నఁబడినదై, హస్త ప్రాప్య స్తబక నమితః- హస్తప్రాప్య=

చేతులచేఁ బొందఁదగిన, స్తబకైః = గుత్తులచే, నమితః = వంపఁబడిన, బాల మన్దార వృక్షః = లేఁతకల్పవృక్షము, (అస్తి=కలదో.)

తా. ఆపురమున కుబేర మందిరమున కుత్తరముగాఁ జేరువను మాయిల్లున్నది. దానికి గురుతేమనిన, మా యింటి హజారము రత్నములచేఁ జెక్కఁబడి యుంటచే నింద్రధనుస్సు వలె నెత్తుగను పలువన్నెలు గలదిగ నుండును మాయింటివద్ద నా ప్రియురాలిచేఁ బుత్రునియందువలెఁ బ్రేమఁబడి నొందు లేఁత కల్పవృక్షంబు గలదు. దాని పూఁగుత్తులు బరువు గలిగి వంచఁ బడినకొమ్మలు గల వగుటచేఁ జేతుల కందుచుండును.

ఇత్థ మలకాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవనస్యాభిజ్ఞానమాహ:—

తత్రేతి.—తత్ర అలకాయాం, ధనపతిగృహాత్ కుబేరగృహేభ్యః, ఉత్తరేణ ఉత్తరస్మిన్నదూరదేశే *'ఏన బన్యతరస్యా మదూరేఽపఞ్చమ్యాః' ఇత్యేనప్ప్రత్యయః, అవ్యయ మేతత్ *'ఏనపా ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయా * 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' ఇత్యమరః, ధనపతిగృహా దితి పాఠే 'ఉత్తరేణ' ఇతి నైనప్ప్రత్యయాన్తం కింతు 'తోరణేన' ఇత్యస్య విశేషణం తృతీయాన్తం, ధనపతిగృహా దుత్తరస్యాం దిశి యత్తోరణం బహిర్ద్వారం తేన లక్షితమిత్యర్థః, అస్మాకమిద మస్మదీయం*'వృద్ధాచ్ఛః' ఇతి ఛప్రత్యయః, అగారం గృహం సురపతిధనుశ్చారుణా మణిమయత్వా దభ్రఙ్కషత్వా చ్చేన్ద్రచాపసున్దరేణ, తోరణేన బహిర్ద్వారేణ * 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారం' ఇత్యమరః, దూరాత్, లక్ష్యం దృశ్యం, అనేనాభిజ్ఞానేన దూరత ఏవ జ్ఞాతుం శక్య మిత్యర్థః; అభిజ్ఞానాన్తరమాహ, యస్యాగారస్య, ఉపాన్తే ప్రాకారాన్తః పార్శ్వదేశే, కాన్తయా, వర్ధితః పోషితః కృతకతనయః కృత్రిమ సుతః, పుత్రత్వేనాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః, హస్తేన ప్రాప్యైః హస్తావచేయైః, స్తబకైః గుచ్ఛైః, నమితః, స్తబకభారా ల్లమ్బమాన ఇత్యర్థః * 'స్యాద్గుచ్ఛకస్తు స్తబకః' ఇత్యమరః, బాలః కోమలః మన్దార వృక్షః కల్పవృక్షః, అస్తీతి శేషః.

వాపీ చాస్మిన్మరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా
హైమైశ్ఛన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైదూర్యనాళైః,
యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం
నాధ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచస్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః. 15

అవ. ఇంక నైదుశ్లోకములచే మఱియుఁ గొన్ని గురుతులను జెప్పు చున్నాఁడు.—

టీ. అస్మిన్ = ఈయింటియందు, (అనఁగా చేరువ ననుట), మరకత శిలా బద్ధ సోపాన మార్గా - మరకత శిలా = గరుడ పచ్చలచే, బద్ధ = కట్టఁ బడిన, సోపాన మార్గా = మెట్ల త్రోవ గలదియు, స్నిగ్ధ వైదూర్యనాళైః = నిగనిగ లాడెడు వైదూర్య రత్నముల కాఁడలు గలవియు, హైమైః = కనక మయములగు, వికచ కమలైః = పూచిన తామరలచేత, ఛన్నా = కప్పఁబడినదియు, (బంగారు కమలము లెక్కువగా నున్న వనుట), వాపీ = నడ బావి, (అస్తి = కలదు.) యస్యాః = ఏ బావియొక్క, తోయే = ఉదకము నందు, కృత వసతయః = చేయఁ బడిన యునికి గల, హంసాః = హంసలు, త్వాం = నిన్ను, ప్రేక్ష్యాపి=చూచియు, వ్యపగతశుచః=దుఃఖము లేని వై, సన్నికృష్టం = సమీపమున దున్న, మానసం=మానస సరోవరమును, నా ధ్యాస్యన్తి = తలఁపవు.

తా. మా యింటియొద్ద నడబావి యున్నది. దాని మెట్లు గరుడ పచ్చలతోఁ జెక్కినవి. దానిలో బంగారు పద్మములు పూచి యుండును. వానితూఁడులు వైడూర్య మాణిక్య మయములు. అందు హంసలును గలవు. వర్షాకాలము వచ్చును. నీళ్లు బురద యగుననే చింతయే లేక దగ్గర నున్న మానససరోవరంబునకుఁ బోవఁ దలంప నైనఁ దలఁపవు.

ఇతఃపరం పఞ్చభిః శ్లోకై రభిజ్ఞానాన్తర మాహ:—

వాపీతి —అస్మిన్ మదీయాగారే, మరకతశిలాభిః గారుత్మతమణిభిః, బద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా, విదూరే భవా వైదూర్యాః

'*విదూరాఞ్ఞ్యః' ఇతిఞ్య ప్రత్యయః, వైదూర్యాణాం వికారా వైదూర్యాణి *వికారార్థేఽణ్ప్రత్యయః, స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాళాని యేషాం తైః, హైమైః సౌవర్ణైః, వికచకమలైశ్ఛన్నా, వాపీ చ దీర్ఘికా చ * 'వాపీ తు దీర్ఘికా' ఇత్యమరః, అస్తీతి శేషః, యస్యాః వాప్యాః, తోయే సలిలే, కృత వసతయః, కృతనివాసాః, హంసాః, త్వాం మేఘం, ప్రేక్ష్యాపి = వీక్ష్యాపి, వ్యపగతశుచః వర్షాకాలేఽప్యకలుషజలత్వాద్వీతదుఃఖాః సన్తః, సంనికృష్టం సన్నిహితం సుగమమపీత్యర్థః, మానసం మానససరః, నాధ్యాస్యన్తి నోత్క ణ్ఠిష్యన్తే *'అధ్యానముత్కణ్ఠా పూర్వకం స్మరణం' ఇతి కాశికాయామ్.

తస్యాస్తీరే రచితశిఖరః పేశలైరిన్ద్రనీలైః
క్రీడాశైలః కనకకదలీవేష్టనప్రేక్షణీయః,
మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ
ప్రేక్ష్యోపాన్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి. 16

టీ. తస్యాః=ఆ నడబావియొక్క, తీరే = ఒడ్డు నందు, పేశలైః = అందము లగు, ఇన్ద్రనీలైః = ఇంద్రనీల మణులచే, రచిత శిఖరః = చేయఁ బడిన శృంగములు గల, కనక కదళీ వేష్టన ప్రేక్షణీయః, కనక కదళీ = బంగారంపు టరంట్లయొక్క, వేష్టన = ఆవరణములచేత, ప్రేక్షణీయః = చూడఁ దగిన, క్రీడా శైలః = క్రీడా పర్వతము, (అస్తి = కలదు) సఖే = నేస్తమా! ఉపాన్త స్ఫురిత తడితం - ఉపాన్త స్ఫురిత = కొనలయందుఁ బ్రకాశించు నట్టి, తడితం = మెఱుపులు గల, త్వాం = నిన్ను, ప్రేక్ష్య = చూచి, మద్గేహిన్యాః=నా యిల్లాలికి, ప్రియ ఇతి = ఇష్టమైన దను హేతువు వలన, కాతరేణ = భయపడిన, చేతసా = చిత్తముచే, త మేవ = ఆక్రీడా శైలమునే, స్మరామి = తలంచుచున్నాను.

తా. ఆ నడబావి దగ్గర ఇంద్రనీల మణి శిఖరము గల క్రీడాపర్వత మున్నది. దానిచుట్టు బంగారంపు టరంట్లు

చాల్పు దీరి యున్నవి. మిత్రమా! మేఘుఁడా! ఇప్పుడు చుట్టును మెఱయు చున్న నిన్నుఁ జూడఁగానే నా ప్రియురాలి కిష్టమైన యా క్రీడాగిరి తలంపునకు వచ్చినది. ఇంద్రనీలముల శిఖరములు నీవలెను చుట్టు నున్న బంగారంపుటరంట్లు నీ మెఱుపులవలె నుండును.

తస్యాఇతి.—తస్యాః వాప్యాః, తీరే, పేశలైః చారుభిః * 'చారౌ దక్షే చ పేశలః' ఇత్యమరః, ఇన్ద్రనీలైః రచితశిఖరః ఇన్ద్రనీలమణిమయశిఖర ఇత్యర్థః, కనకకదళీనాం వేష్టనేన పరిధినా, ప్రేక్షణీయః దర్శనీయః, క్రీడార్థః శైలః క్రీడాశైలః, అస్తీతి శేషః, హే సఖే, ఉపాన్తేషు ప్రాన్తేషు, స్ఫురతాః తడితః యస్య తం తథోక్తం, ఇదం విశేషణం కనకకదళీవేష్టనసామ్యార్థ ముక్తం, ఇన్ద్రనీలసామ్యం తు మేఘస్య స్వాభావిక మితి త్వామిత్యనేన సూచ్యతే, త్వాం ప్రేక్ష్య వీక్ష్య, మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః, తస్య శైలస్య మద్గృహిణీప్రియత్వా ద్ధేతోరిత్యర్థః, కాతరేణ భీతేన, చేతసా, భయం చాత్ర సానన్దమేవ * 'వస్తూనామనుభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్, స్మరణాత్కీర్తనా ద్వాపి సానన్దా భీర్యథాభవేత్' ఇతి రసాకరే దర్శనాత్, తమేవ క్రీడాశైలమేవ, స్మరామి, ఏవకారో విషయాన్తరవ్యవచ్ఛేదార్థః, సదృశవస్త్వనుభవాదిష్టార్థస్మృతి ర్జాయత ఇత్యర్థః; అతఏవాత్ర స్మరణాఖ్యోఽలంకారః, తదుక్తం * 'సదృశానుభవాద్వస్తు స్మృతిః స్మరణముచ్యతే' ఇతి నిరుక్తకారస్తు, 'త్వాం తమేవ స్మరామి' ఇతి యోజయిత్వా మేఘే శైలత్వారోప మాచష్టే, త దసంగతం, అనార్జవాత్ అద్యాకారారోపస్య పురోవర్తిన్యనుభవాత్మకత్వేన స్మరతి శబ్దప్రయోగా యోగాత్, శైలత్వభావనాస్మృతిరిత్యపి నోపపద్యతే భావనాయాః స్మృతిత్వే ప్రమాణాభావాదారోపస్యానుపయోగాత్సాదృశ్యోపన్యాస వైయర్థ్యాచ్చ విసదృశేఽపి సాలగ్రామే హరిభావనాదర్శనాదితి.

రక్తాశోకశ్చలకిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాన్తః
ప్రత్యాసన్నౌ కురవకవృతేర్మాధవీమణ్డపస్య,

ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ
కాఙ్క్షత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్మనాస్యాః. 17

టీ. అత్ర=అక్రీడా పర్వతమందు, కురవక వృతేః - కురవక = ఎఱ్ఱ గోరింటలు, వృతేః = ఆవరణము గల, మాధవీ మణ్డపస్య = పువ్వుల గురువింద మండపమునకు, ప్రత్యాసన్నౌ = సమీపమం దున్న, చల కిసలయః = కదలుచున్న చిగుళ్లు గల, రక్తాశోకః = ఎఱ్ఱ పూవుల యశోక వృక్షమును, కాన్తః = సుందర మైన, కేసరః = పొగడ చెట్టును, (స్తః = ఉన్నవి.) ఏకః = ఆ రెంటిలో నొక్కటి యగు నశోకము, దోహద చ్ఛద్మనా=దోహద మను వ్యాజముచే, మయా = నాతోఁ గూడ, తవ = నీయొక్క, సఖ్యాః = చెలియొక్క, వామ పాదాభిలాషీ = ఎడమ కాలును (తన్నును) గోరినది, అన్యః = మఱి యొక్కటి యగు పొగడ చెట్టు, మయా సహ = నాతోఁ గూడ, అస్యాః = ఈ నీ సఖియొక్క, వదన మదిరాం = నోటియందుంచుకొసిన మద్యమును, దోహద చ్ఛద్మనా = దోహద మను మిషచే, కాఙ్క్షతి = కోరుచున్నది.

తా. ఆ క్రీడా పర్వతమునఁ బువ్వులగురివెందతీఁగల పందిలి యున్నది. దానిచుట్టును గోరింటలు కంచెగా నుండును. ఆపందిలి యెదుట నొకరక్తాశోకమును నొక కేసరము నున్నది. అందులో నశోకము నాతోఁ గూడిన ప్రియురాలి యెడమ కాలి తన్నును కోరును; రెండవది నా ప్రియురాలి పుక్కిటి మద్యమును కోరును. (అకాలమందు పూవులు పుట్టించుట దోహదము లందురు. పాదమునకుఁ బారాణి పెట్టుకొని నగ ధరించి పెనిమిటితోఁ గూడి స్త్రీ యెడమ కాలితోఁ దన్నిన నశోక మకాలమునఁ బుష్పించును. కౌఁగిలించి కొన్నచో నెఱ్ఱ గోరింట పూచును. యౌవనవతి దాడిమ చెట్టు క్రింద నిలుచొని

నవ్వినఁ బూచును. ఇట్లుగా ననేక దోహదములు గ్రంథాంతరములఁ గలవు.)

రక్తేతి.—అత్ర క్రీడాశైలే, కురవకా ఏవ, వృతిః ఆవరణం, యస్య తస్య కురవకవృతేః, మాధో (వసన్తే) భవా మాధవ్య స్తాసాం మణ్డపస్తస్య అతిముక్తలతాగృహస్య * 'అతిముక్తః పుణ్డ్రకః స్యా ద్వాసన్తీ మాధవీలతా' ఇత్యమరః, ప్రత్యాసన్నౌ సన్నికృష్టౌ, చలకిసలయః చఞ్చలపల్లవః, అనేన వృక్షస్య పాదతాడనేషు ప్రాఞ్జలిత్వం వ్యజ్యతే, రక్తాశోకః, రక్తవిశేషణం తస్య స్మరోద్దీపకత్వా దుక్తం * 'ప్రసూనకై రశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా, బహుసిద్ధికరః శ్వేతో రక్తోఽత్ర స్మరవర్ధనః' ఇత్యశోకకల్పే దర్శనాత్. కాన్తః కమనీయః, కేసరః, వకుళశ్చ * 'అథ కేసరే, వకుళో వఞ్జుళః' ఇత్యమరః, స్త ఇతి శేషః, ఏకః తయో రన్యతరః, ప్రాథమికత్వాదశోక ఇత్యర్థః, మయా సహ, తవ సఖ్యాః స్వప్రియాయా ఇత్యర్థః, వామపాదాభిలాషీ, దోహదచ్ఛద్మనే త్యత్రాపి సంబన్ధనీయం, స చాహం చ అభిలాషిణావిత్యర్థః, అన్యః కేసరః, దోహదః వృక్షాదీనాం ప్రసవకారణం సంస్కారద్రవ్యమ్ * 'తరుగుల్మలతాదీనా మకాలే కుశలైః కృతం, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదః స్యాత్తు తత్క్రియా' ఇతి శబ్దార్ణవే, తస్య, ఛద్మనా వ్యాజేన * 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజ దమ్భో పధయశ్ఛద్మకైతవే' ఇత్యమరః, అస్యాః తవ సఖ్యాః, వదనమదిరాం గణ్డూషమద్యం కాఙ్క్షతి, మయా సహేత్యత్రాపి సంబన్ధనీయమ్; అశోకవకుళయోః స్త్రీపాదతాడనం గణ్డూషమదిరాచ దోహద ఇతి ప్రసిద్ధిః "స్త్రీణాం స్పర్శాత్ప్రియఙ్గుర్వికసతి వకుళః సీధుగణ్డూషసేకా త్పాదాఘాతా దశోక స్తిలకకురవకౌ వీక్షణాలిఙ్గనాభ్యాం, మన్దారో నర్మవాక్యా త్పటుమృదుహసనాచ్చమ్పకో వక్త్రవాతా చ్చూతో గీతా న్నమేరు ర్వికసతి చ పురో నర్తనా త్కర్ణికారః.

తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయష్టి
ర్మూలే బద్ధా మణిభి రనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః,

తాళైః శిఞ్జావలయసుభగైర్నర్తితః కాన్తయా మే
యామధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్వః 18

టీ. తన్మధ్యే చ = వానినడుమను, అనతి ప్రౌఢ వంశ ప్రకాశైః- అనతిప్రౌఢ = మిక్కిలి ముదురని, వంశ = వెదుళ్ల యొక్క, ప్రకాశైః, = చాయ గల, మణిభిః = మరకత రత్నములచేత, మూలే = మొదట, బద్ధా= కట్టఁ బడిన, స్ఫటిక ఫలకా = స్ఫటికముల పీటగల, కాంచనీ = బంగారు దైన, వాస యష్టిః = (పక్షులు) నివసించు దండము, (అస్తి = కలదు) శిఞ్జా వలయ సుభగైః - శిఞ్జా వలయ = మ్రోఁగుచుండు కడియముల చేత, సుభగైః = విన నింపైన, తాళైః = తాళములచేత (హస్తవాద్యములచేత), మే = నాయొక్క, కాన్తయా = ప్రియురాలిచే, నర్తితః = ఆడింపఁ బడిన వః = మీయొక్క (మేఘముల యొక్క), సుహృత్ = మిత్రమైన, నీలకణ్ఠః=నెమిలి, దివస విగమే=సాయం కాలమున, యాం=ఏ ఆవాసయష్టిని, అధ్యాస్తే = ఎక్కి కూరుచొనుచున్నదో.

తా. ఆ రెండు చెట్లనడుమ సువర్ణదండము నిలువఁ బెట్టి యున్నది. దానిపై స్ఫటికముల పలక యమర్పఁబడి యున్నది. దానిక్రింద పచ్చల వేదిక కట్టినయున్నది మాయింటి క్రీడా మయూరము నా ప్రియురాలు కంకణములు ఘల్లుఘల్లు మని మ్రోయుచుండఁ గరతాళములు వాయించుచుండ ఆడు చుండి సాయంకాలము కాఁగానే యా సువర్ణ దండము మీఁద నమర్చిన స్ఫటికముల పలకయందు నివసించి యుండును.

తన్మధ్యఇతి.— కించేతి చార్థః, తన్మధ్యే తయోర్వృక్షయోర్మధ్యే, అనతిప్రౌఢానాం (అనతికఠోరాణాం) వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేషాం తైః తరుణవేణుసచ్ఛాయై రిత్యర్థః, మణిభిః మరకతశిలాభిః, మూలే, బద్ధా రచితా, కృతవేదికేత్యర్థః స్ఫటికం, (స్ఫటికమయం) ఫలకం (పీఠం)

యస్యాః సా స్ఫటికఫలకా, కాఞ్చనస్య వికారః, కాఞ్చనీ సౌవర్ణీ, వాస యష్టిః నివాసదణ్డః, అస్తీతి శేషః, శిఞ్జా భూషణధ్వనిః *'భూషణానాం తుశిఞ్జితం' ఇత్యమరః, *భిదాదిత్వాదఙ్, శిజిధాతు రయంతాలవ్యాది రన్తతు దన్త్యాదిః * 'ఘోషేవ శిఙ్క్తే' ఇతి శ్రుతిదర్శనాత్' శిఞ్జాప్రధానాని చ వలయాని (కఙ్కణాని) చ, సుభగాః (రమ్యాః) తైః, తాలైః కరతలవాదనైః, మే మమ, కాన్తయా, నర్తితః నృత్తంకారితః, వః యుష్మాకం, సుహృత్ సఖా, నీలకణ్ఠః మయూరః * 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణ్ఠో భుజఙ్గ భుక్' ఇత్యమరః దివసవిగమే సాయంకాలే, యాం యష్టిమధ్యాస్తే, యస్యాం యష్ట్యా మాస్త ఇత్యర్థః * 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మ' ఇతికర్మత్వా ద్ద్వితీయా. 'తత్రాగారం' ఇ త్యారభ్య పఞ్చసు శ్లోకేషు సమృద్ధ వస్తు వర్ణనా దుదాత్తాలంకారః, తదుక్తం * 'తదుదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే' ఇతి. 'న చైషా స్వభావోక్తి ర్భావికం వా, తత్ర యథాస్థితవస్తు వర్ణనాత్, అత్ర తు కవిప్రతిభోత్థాపిత సంభావ్య మానైశ్వర్యశాలివస్తువర్ణనా దారోపితవిషయత్వమితి తాభ్యా మస్య భేదః' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

ఏభిః సాధో హృదయనిహితై ర్లక్షణై ర్లక్షయేథా
ద్వారోపాన్తే లిఖితవపుషౌ శఙ్ఖపద్మౌ చ దృష్ట్వా,
క్షామచ్ఛాయం భవనమధునా మద్వియోగేన నూనం
సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్యతి స్వామభిఖ్యామ్.

అవ. ఇఁక తనయిల్లు తానులేకుంటచే నివ్విధిగా నౌ ననుచున్నాఁడు.-

టీ. సాధో = బుద్ధిమంతుఁడా! హృదయ నిహితైః = మఱువని, ఏభిః లక్షణైః = ఈ లక్షణములచే, ద్వారోపాన్తే = ద్వారమున కిరుప్రక్కల యందు, లిఖిత వపుషౌ = వ్రాయఁ బడిన యాకారములు గల, శఙ్ఖ పద్మౌచ = శంఖము పద్మము అను నిధులను, దృష్ట్వాచ=చూచియును, నూనం=సత్యముగా, అధునా = ఇప్పుడు, మద్వియోగేన = నేను లేకుండుటచే, క్షామ చ్ఛాయం = కాంతి తగ్గిన, భవనం = నాయింటిని, లక్షయేథాః = గురుతింపఁ

గలవు. సూర్యాపాయే = సూర్యుఁడు తొలఁగి నప్పుడు, కమలం = పద్మము, స్వాం = తన దగు, అభిఖ్యాం = శోభను, న పుష్యతిఖలు = పోషింపదు గదా ?

తా. మేఘుఁడా ! నీవు బుద్ధిమంతుఁడవు. ఈ చెప్పిన గురుతులచేత మా యింటిని దెలిసికొనఁ గలవు. మఱియును జెప్పెదను వినుము. మాయింటి ద్వారమున కిరుప్రక్కలను శంఖపద్మములు వ్రాసియున్నవి. నేను లే కుండుటచే మా యింట వేడుకలు లేక కాంతి హీనమై యుండును. కావుననే సూర్యుఁడు లేని పద్మ మున్న ట్లుండును.

ఏభి రితి,—హేసాధో నిపుణ * 'సాధుః సమర్థో నిపుణోవా' ఇతి కాళికాయాం, హృదయే నిహితైః అవిస్మృతైరిత్యర్థః, ఏభిః పూర్వోక్తైః, లక్షణైః తోరణాదిభి రభిజ్ఞానైః, ద్వారోపాన్తే. ఏకవచనమవివక్షితం, ద్వారపార్శ్వయో రిత్యర్థః; లిఖితే, వపుషీ ఆకృతీ, యయోస్తౌ తథోక్తౌ. శఙ్ఖపద్మౌ నామ నిధి విశేషౌ * నిధి ర్నా శేవధి ర్భేదాః పద్మశఙ్ఖాదయో నిధేః' ఇత్యమరః, దృష్ట్వాచ, నూనం సత్యం అధునా ఇదానీం * 'అధునా' ఇతినిపాతః, మద్వియోగేన మమ ప్రవాసేన, క్షామచ్ఛాయం ఉత్సవోపరమాత్ క్షీణకాన్తి భవనం మద్గృహం, లక్షయేథాః నిశ్చినుయాః తథాహి, సూర్యాపాయే సూర్యాపగమే సతి, కమలం పద్మం, స్వాం, ఆత్మీయాం, అభిఖ్యాం శోభాం * అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః * 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతికప్రత్యయః, నపుష్యతి నోపచినోతి, ఖలు, సూర్యవిరహితం పద్మమివ గృహపతివిరహితం గృహం న శోభత ఇత్యర్థః.

గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసంపాతహేతోః
క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానౌ నిషణ్ణః,
అర్హస్యన్తర్భవనపతితాం కర్తు మల్పాల్పభాసం
ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్మేషదృష్టిమ్. 20

అవ. తన గృహమును దెలిసిన వెనుక చేయవలసిన పనిని చెప్పు చున్నాఁడు.—

టీ. శీఘ్రసంపాత హేతోః=శీఘ్రముగఁ బ్రవేశించుట యను హేతువునుబట్టి (శీఘ్రముగాఁ బ్రవేశించుటకు), సద్యః = అప్పుడు, కలభతనుతాం= ఏనుఁగుగున్నంత దేహమును గలిగియుండుటను, గత్వా=పొంది, ప్రథమకథితే= మొదటఁజెప్పఁబడిన, రమ్య సానౌ=రమణీయమైన చరియలుగల, క్రీడాశైలే= క్రీడాద్రియందు, నిషణ్ణః=కూరుచున్నవాఁడవై, అల్పాల్ప భాసం = కొంచెముగానుండు కాంతిగలదై, ఖద్యోతాళీ విలసితనిభాం-ఖద్యోతాళీ=మిణుఁగురు బూచులయొక్క, విలసితనిభాం = విలాసముతో సమానమైన, విద్యు దున్మేష దృష్టిం=మెఱుపుల ప్రకాశ మనుచూపును, అన్తర్భవన పతితాం=ఇంటిలోఁబడిన దానినిగా, కర్తుం=చేయుటకు, అర్హసి=తగుదువు.

తా. నీ దేహమును ఏనుఁగంత చిన్నదిగాఁ జేసి ముందు నేఁ జెప్పిన చక్కని క్రీడాద్రియందు కూరుచొని మార్గాయాసమును దీర్చుకొని మాయింటిలో నా ప్రియురాలి క్షేమమును దెలిసికొనుటకు మెఱుపు లను జూపులతో మాయింటిలోఁ జక్కఁగాఁ జూడుము.

నిజగృహనిశ్చయానన్తరం కృత్య మాహ:—

గత్వేతి.— హే మేఘ, శీఘ్రసంపాత ఏవ హేతు స్తస్య, శీఘ్రసంపాత హేతోః, శీఘ్రప్రవేశార్థ మిత్యర్థ * 'షష్ఠీహేతు ప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ *'సంపాతః పతనే వేగే ప్రవేశే భేదసంవిదోః' ఇతి శబ్దార్ణవే, సద్యః సపది, కలభస్య కరిపోతస్య, తనురివ తను ర్యస్య తస్యభావస్తాం, కలభతనుతాం అల్ప శరీరతాం, గత్వా ప్రాప్య, ప్రథమకథితే 'తస్యాస్తీరే' ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే, రమ్యసానౌ, నిషదనయోగ్య ఇత్యర్థః, క్రీడాశైలే, నిషణ్ణః ఉపవిష్టః సన్, అల్పాల్పా అల్పప్రకారా భాః ప్రకాశో, యస్యాస్తాం *'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విరుక్తిః, ఖద్యోతానా మాలీ తస్యాః, విలసితేన

స్ఫురితేన, నిభాం సమానాం, విద్యుదున్మేషః, విద్యుత్ప్రకాశః, స ఏవ దృష్టి స్తాం, భవన స్యాన్త రన్తర్భవనం తత్ర, పతితాం ప్రవిష్టాం, కర్తు మర్హసి; యథా కశ్చిత్కించి దన్విష్యన్ క్వచి దున్నతే స్థిత్వా శనైః శనై రతితరాం ద్రాఘీయసీం దృష్టిమిష్టదేశే పాతయతి తద్వదితి ధ్వనిః.

తన్వీ శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యే క్షామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః,
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః.

అవ. అట్లు చూచుటవలన నేర్పడుఫలమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తన్వీ=సన్నని దేహముగలది, శ్యామా = నడియౌవనముగలది, శిఖరి దశనా = సన్నని-(అనఁగా కొసలు సన్నముగా నందముగా నున్న) పలువరుస గలది, పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ=పండిన దొండపండువంటి (ఎఱ్ఱనైన) పెదవిగలది, మధ్యే=నడుమునందు, క్షామా=సన్ననిది, చకితహరిణీ ప్రేక్షణా = భయపడిన యాఁడులేఁడివంటి బెళుకుచూపులుగలది, నిమ్న నాభిః=లోఁతైన బొడ్డుగలది, శ్రోణీ భారాత్=పిఱుఁదుల బరువువలన, అలస గమనా=మందమైన నడకకలది, స్తనాభ్యాం=కుచములవలన, స్తోక నమ్రా=కొంచెము వంగినది, యువతి విషయే= స్త్రీలవిషయమై, ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, ఆద్యా=మొదటిదైన, సృష్టి రివ= శిల్పమో యనున ట్లున్నది, (బ్రహ్మ మొట్టమొదట అతిప్రయత్నముచే నిర్మించినట్లు లోకోత్తర సౌందర్యము గలదని యర్థము) ఇట్టి, యా = ఏ స్త్రీ, తత్ర=అక్కడ, అస్తే=ఉన్నదో, (తాం = దానిని, అని యుత్తరశ్లోకముతో నన్వయము.)

తా. నీవు మాయింటిలోఁ జూచు నపుడు అచట నీ కొక్క స్త్రీ కనఁబడును. అది మిక్కిలి స్థూలముగాక తగి నంత సన్నని దేహము గలది. సుమా రిరువది వత్సరముల

ప్రాయము గలది, మొల్ల మొగ్గలవలె సన్నని కొనలు గల పలువరుస గలది. (ఈలక్షణములచే నది మిగుల భాగ్యవతి యనియు చిరంజీవి యగుపతి గల దనియు సాముద్రికమునందుఁ జెప్పఁ బడినది) బాగుగా బండిన దొండపండు వలె నెఱ్ఱనైన పెదవి గలది. బెళుకుఁ జూపులు గలది.

తన్వీతి.—తన్వీ కృశాఙ్గీ, నతు పీవరీ * 'శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశంతను' ఇత్యమరః * 'వోతో గుణవచనాత్' ఇతి ఙీష్, శ్యామా యౌవనతిః * 'శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా' ఇత్యుత్పలమాలాయాం, శిఖరాణ్యేషాం సన్తీతి శిఖరిణః, కోటిమన్తః * 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్ర కక్షా పులక కోటిషు' ఇతి విశ్వః, శిఖరిణః, దశనాః దన్తాః, యస్యాః సా శిఖరిదశనా ఏతే నాస్యా భాగ్యవత్త్వం పత్యాయుష్కరత్వం చ సూచ్యతే, తదుక్తం సాముద్రికే * 'స్నిగ్ధాః సమాః సరూపాః సుపఙ్క్తయః, శిఖరిణోఽశ్లిష్టాః దన్తా భవన్తి యాసాం తాసాం పాదే జగత్సర్వం, తామ్బూలరసరక్తేఽపి స్ఫుటభాసః సమోదయాః, దన్తాః శిఖరిణో యస్యాశ్చిరం జీవతి తత్పతిః' ఇతి, పక్వం (పరిణతం) బిమ్బం (బిమ్బికాఫల) మివాధరోష్ఠో యస్యాః సా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ * 'శాకపార్థివాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసః' ఇతి వామనః * 'నాసికోదరోష్ఠ'—ఇత్యాదినా ఙీష్, మధ్యే క్షామా కృశోదరీ త్యర్థః. చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవ ప్రేక్షణాని (దృష్టయో) యస్యాః సా తథోక్తా, ఏతేనాస్యాః పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే, తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణప్రస్తావే * 'చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చ నేత్రే' ఇతి, నిమ్ననాభిః గమ్భీరనాభిః, అనేన నారీణాం నాభిగామ్భీర్యా న్మదనరసాతిరేక ఇతి కామసూత్రార్థః సూచ్యతే, శ్రోణీభారాత్, అలసగమనా మన్దగామినీ, న తు జఙ్ఘాదోషాత్, స్తనాభ్యాం, స్తోకనమ్రా ఈషదవనతా, న తు వపుర్దోషాత్, యువతయ ఏవ విషయ స్తస్మిన్యువతివిషయే, యువతీరధికృత్యేత్యర్థః, ధాతుః బ్రహ్మణః, ఆద్యా సృష్టిః ప్రథమశిల్ప, మివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా, ప్రథమనిర్మితా యువతి రియ మేవేత్యర్థః,

ప్రాయేణ శిల్పినాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాతిశయవశాచ్ఛిల్పనిర్మాణసౌష్ఠవం దృశ్యత ఇత్యాద్యవిశేషణం, తథా చాస్మిన్ ప్రపఞ్చే న కుత్రాప్యేవంవిధ రామణీయకం రమణీరత్నమస్తీతి భావః, తదేవంభూతా యా స్త్రీ, తత్ర అన్తర్భవనం, ఆస్తే నివసతి, తా మిత్యుత్తర శ్లోకేన సంబన్ధః.

తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీ మివైకాం,
గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్. 22

అవ. ఆ స్త్రీ యెవతె యనఁగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. సహచరే=వెంటఁదిరుగునట్టి, మయి=నేను, దూరీ భూతే=దూరమం దుండువాఁడ నగుచుండఁగా, (వెంటఁదిరుగు మగచక్రవాకము దూరమునం దుండఁగా,) చక్రవాకీ మివ = (ఒంటరియైన) ఆఁడుచక్రవాకమునువలెను, ఏకాం=ఒంటరిగా నుండునదియై, పరిమిత కథాం = తగుపాటి మాటలాడునట్టి, తాం=ఆయింటియందున్న మగువను, మే=నాయొక్క, ద్వితీయం = రెండవది యగు, జీవితం=బ్రతుకునుగా, జానీథాః = తెలిసికొనుము, గాఢో త్కణ్ఠాం= మిక్కుటమైన వలవంత (విరహము) గలదై, బాలాం=చిన్నదియగు నాస్త్రీని, గురుషు=(విరహముచే) గొప్పవియగు, ఏషు దివసేషు=ఈ దినములు, గచ్ఛత్సు= కడచిపోవుచుండఁగా, శిశిర మథితాం=చలికాలముచేఁ బీడింపఁబడిన, పద్మినీం వా=తామరతీఁగనువలెను, అన్యరూపాం జాతాం = మారురూపమును బొందిన దానినిగా, మన్యే = తలఁచుచున్నాను.

తా. మిత్రమా! ఆ యింటిలో నుండిన స్త్రీ మనసున వెతఁ జెంది యుంటచే నెవ్వరితోను సల్లాపము లొనర్ప కుండును. అదియె నా ప్రాణనాయకి యని యెఱుఁగుము, వెంటఁ

దిరుగు పగజక్కపః గాక యొంటిపాటున వగచుఁ బొగులు చక్రవాకాంగనమాడ్కి- నా ప్రేయసి న న్నెడఁబాసి వెతఁ జెంది యుండును. మఱియు నిట్టి విరహోద్దీపక మైన వర్షాకా లారంభసమయమున మఱింత దిగు లొంది మాఱు రూపుఁ జెందిన పద్మినిం బోలె మాఱురూపును బొంది యుండు నని చింతించు చున్నాఁడను.

తామితి.—సహచరే సహచారిణి, అనేన వియోగాసహిష్ణుత్వం వ్యజ్యతే, మయి, దూరీభూతే దూరస్థితే సతి, సహచరే చక్రవాకే, దూరీ భూతే సతి, చక్రవాకీం చక్రవాకవధూ మివ "జాతే రస్త్రీవిషయా దయో పధాత్' ఇతి జీష్. పరిమితకథాం పరిమితవాచం, ఏకాం ఏకాకినీం స్థితాం, తాం అన్తర్భవనగతాం, మే ద్వితీయం జీవితం జానీథాః జీవిత తుల్యాం మత్ప్రేయసీ మవగచ్ఛే రిత్యర్థః, 'తన్వీ' ఇ త్యాదిపూర్వలక్షణై రితి శేషః, లక్షణానా మన్యథాభావ మాశఙ్క్యాహ. గాఢేతి.—గాఢో త్కణ్ఠాం ప్రబల విరహవేదనాం * 'రాగేత్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీతు యా, సంశోషణీ తు గాత్రాణాం తాముత్కణ్ఠాం విదుర్బుధాః' ఇత్యభి ధానాత్, బాలాం, గురుషు విరహమహత్సు, ఏషు దివసేషు గచ్ఛత్సు (వర్తమానేషు) సత్సు, శిశిరేణ = శిశిరకాలేన, మథితాం, పద్మినీంవా పద్మినీ మివ * 'ఇవవద్వా యథాశబ్దా' ఇతి దణ్డీ, అన్యరూపాం పూర్వవిపరీతా కారాం, జాతాం మన్యే, హిమహతా పద్మినీవ విరహేణ నాన్యాదృశీ జాతేతి తర్కయామీత్యర్థః, ఏతావతా నేయ మన్యేతి భ్రమితవ్య మితి భావః.

నూనం తస్యాః ప్రబలరుదితోచ్ఛూనసేత్రం ప్రియాయా
నిశ్వాసానా మశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠం,
హస్తన్యస్తం ముఖ మసకలవ్యక్తి లమ్బాలకత్వా
దిన్దో ర్దైన్యం త్వదనుసరణక్లిష్టకాన్తే ర్బిభర్తి. 23

టీ. ప్రబల రుదితోచ్ఛూన నేత్రం-ప్రబల=అధికమయిన, రుదిత=రోదనముచే, ఉచ్ఛూన=ఉబ్బిన, నేత్రం=కన్నులు గలదియు, నిశ్వాసానాం=నిట్టూర్పులయొక్క, అశిశిరతయా = వేడిమిచే, భిన్నవర్ణాధరోష్ఠం-భిన్నవర్ణ=కాంతి తొలఁగిన, అధరోష్ఠం=మోవి గలదియు, హస్తన్యస్తం = అరచేతియం దానింపఁబడినదియు, లమ్బాలకత్వాత్=దువ్వుట లేక వ్రేలాడుచున్న ముంగురులు గలదగుటవలన, అసకల వ్యక్తి = నిండుగాఁ గన్పడనిదియగు, తస్యాః ప్రియాయాః ముఖం = ఆ నా ప్రియురాలియొక్క మోము, త్వదనుసరణ క్లిష్ట కాన్తేః-త్వత్=నీ (మేఘము) యొక్క, అనుసరణ = అడ్డగించుటచే, క్లిష్ట = వెతఁజెందిన, కాన్తేః=కాంతిగల, ఇన్దోః=చంద్రునియొక్క, దైన్యం=దురవస్థను, బిభర్తి=భరించుచున్నది, నూనం=నిజము.

తా. నాప్రియురాలు నన్నెడఁబాసి మిక్కిలి యేడ్చియుండుటచేఁ గన్నులుబ్బి యుండును. వేడి నిట్టూర్పులచే మోవి కాంతిహీనమై యుండును. శిరమరచేతియందుంచి చింతిల్లుచుండును. కురులు సంస్కారము లేమింజేసి వ్రేలాడుచుఁ గ్రమ్మి యుండుట వలన మోము నిండుగాఁ దెలియకుండి మేఘములు గ్రమ్మిన చంద్ర బింబము వలెఁ జూచువారికిని శోకమును బుట్టించును.

నూనమితి.—ప్రబలరుదితేన, ఉచ్ఛూనే స్ఫుటితపుటే, నేత్రే యస్య తత్ * ఉచ్ఛూనేతి శ్వయతేః కర్తరి క్తః * 'ఓదిత శ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వం * 'వచిస్వపి' ఇత్యాదినా సంప్రసారణం * 'సంప్రసారణాచ్చ' ఇతి పూర్వరూపత్వం * 'హలః' ఇతి దీర్ఘః, తత్ర * 'చ్ఛ్వోః శూడనునాసికేచ' ఇతి ఊఠాదేశే కృతే రూపసిద్ధి రితినాథోక్తా వర్తమానసామీప్యప్రక్రియా ప్రామాదికీ త్యుపేక్షణీయా, తథాసతి ధాతో రికారస్య గత్యభావా దూఠాదేశే చ్ఛ్వోరన్త్యత్వేన విశేషణా చ్చేతి, ఏతేన విషాదో వ్యజ్యతే, నిశ్వాసానాం సీత్కారాణాం, అశిశిరతయా అన్తస్సంతాపోష్ణత్వేన -

భిన్నవర్ణో (విచ్ఛాయో)ఽధరోష్ఠో యస్య తత్, హస్తే న్యస్తం హస్తన్యస్తం, ఏతేన చిన్తా వ్యజ్యతే, లమ్బాలకత్వాత్ సంస్కారాభావా ల్లమ్బమాన కున్తలత్వాత్, అసకలవ్యక్తి అసంపూర్ణాభివ్యక్తి, తస్యాః ప్రియాయాః, ముఖం త్వదనుసరణేన త్వదుపరోధేన, మేఘానుసరణేనేతి యావత్, క్లిష్టకాన్తేః క్షీణకాన్తేః, ఇన్దోః, దైన్యం శోచ్యతాం, బిభర్తి నూనమితి వితర్కే* 'నూనం తర్కేఽర్థనిశ్చయే' ఇత్యమరః. పూర్వవత్ తథాపి న భ్రమితవ్యమితి భావః.

ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా
మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖన్తీ,
పృచ్ఛన్తీ వా మధురవచనాం శారికాం పఞ్జరస్థాం
కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేతి. 24

అవ. సాధారణముగా విరహిణులలక్షణములను తనకాంతకు నూహించి మూడు శ్లోకములచేఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. సా=ఆ నాప్రియురాలు, బలి వ్యాకులా వా = (దేశాంతర మందున్న నే నారోగ్యముగా తనను బొందుటకు తన యిష్టదేవతా)పూజాపరాయణురాలై గాని, విరహ తను = ఎడఁబాపుచేఁ జిక్కి, భావ గమ్యం = ఊహచేఁ దెలియఁ దగిన, మత్సాదృశ్యం = నాపోలికను (అనఁగా నా ప్రతిమను), లిఖన్తీ వా = వ్రాయుచున్నదై గాని, మధురవచనాం = తీయని (విన నింపైన) పలుకులు కలదై, పఞ్జరస్థాం = పంజరమందున్న, శారికాం = గోరువంకను, రసికే = రసికురాలా! భర్తుః = (మన) నాథుని, స్మరసి కచ్చిత్=తలఁచుచున్నావా? త్వం = నీవు, తస్య = అతనికి, ప్రియా హి = ఇష్టమైన దానవు గదా? ఇతి = ఇట్లు, పృచ్ఛన్తీ వా = అడుగుచున్నదై గాని, తే=నీయొక్క, ఆలోకే=చూపునందు, పురా = మొదట, నిపతతి = పడఁగలదు (అనఁగా నీపనులలో నేదైనఁ జేయుచు నీ కగపడఁగల దనుట).

తా. నీవు చూచు నప్పుడు నా ప్రియురాలు నేను శీఘ్రముగ సుఖముగఁ దన యొద్దకుఁ జేరుటకై భక్తితో నిష్ట దేవతా పూజ సేయుచుఁ గాని, నే నిట్లు విరహముతోఁ జిక్కి పోయి యున్నా నని యూహించి నా రూపమును వ్రాయుచు గాని శ్రావ్యమగు మాటలు గల పంజరములోని గోరువంకను మన నాథునకు నీ యం దెక్కువ ప్రేమ గదా యొకప్పుడైన దలంచుచున్నావా? అని యడుగుచు గాని యుండును.

సర్వవిరహిణీ సాధారణాని లక్షణాని సంభావనయోత్ప్రేక్ష్యాహ 'ఆలోక' ఇత్యాదిభి స్త్రిభిః.—

ఆలోకేతి.—హే మేఘ, సా మత్ప్రియా, బలిషు నిత్యేషు ప్రోషితాగమనార్థేషు చ దేవతారాధనేషు, వ్యాకులా వ్యాపృతా వా, విరహేణ తను కృశం, భావగమ్యం తత్కార్శ్యస్యాదృష్టచరత్వా ద్సంప్రతి సంభావనయోత్ప్రేక్ష్య మిత్యర్థః, మత్సాదృశ్యం మదాకారసామ్యం, మత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః, యద్యపి సాదృశ్యం నామ ప్రసిద్ధవస్త్వన్తరగతమాకారసామ్యం తథాపి ప్రతికృతిత్వేన వివక్షిత మితర థాలేఖ్యత్వాసంభవాత్, అజయ్యకోశే 'ఆలేఖ్యేఽపి చ సాదృశ్యం' ఇత్యభిధానాచ్చ. లిఖన్తీ క్వచి త్ఫలకాదౌ విన్యస్యన్తీ వా, చిత్రదర్శనస్య విరహిణాం వినోదోపాయత్వాదితి భావః,—ఏతచ్చ కామ శాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్వివేచిత మస్మాభి రఘువంశసంజీవన్యాం 'సాదృశ్య ప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయాః' ఇత్యత్ర, మధురవచనాం మఞ్జుభాషిణీం, అత ఏవ, పఞ్జరస్థాం హింస్రేభ్యః, కృతసంరక్షణా మిత్యర్థః, శారికాం స్త్రీపక్షివిశేషం, హేరసికే, భర్తుః స్వామినః, స్మరసి కచ్చిత్ * 'కచ్చి త్కామప్రవేదనే', ఇత్యమరః, భర్తారం స్మరసి కిమిత్యర్థః * 'అధీగర్థ దయేశాం కర్మణి' ఇతి కర్మషష్ఠీ సాచ శేషాధికారా చ్ఛేషత్వవివక్షాయా మేవ కర్మత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యం, స్మరణే కారణమాహ.—హి యు

స్మాత్కారణాత్ త్వం తస్య భర్తుః. ప్రీణాతీతి ప్రియా * 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః. అతః ప్రేమాస్పదత్వాత్ స్మర్తుమర్హసీతి భావః, ఇత్యేవం పృచ్ఛన్తీ వా వా శబ్దో వికల్పే * 'ఉపమాయాం వికల్పే వా' ఇత్యమరః, తే తవ, ఆలోకే దృష్టిపథే, పురా నిపతతి సద్యో నిపతిష్యతీత్యర్థః * 'స్యా త్ప్రబన్ధే పురాతీతే నికటాగామికే పురా' ఇత్యమరః. * యావత్పు రానిపాతయో ర్లట్' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్.

ఉత్సఙ్గే వా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్య వీణాం
మద్గోత్రాఙ్కం విరచితపదం గేయ ముద్గాతుకామా,
తన్త్రీమార్ద్రాం నయనసలిలైః సారయిత్వా కథంచి
ద్భూయోభూయః స్వయమపి కృతాం మూర్ఛనాం విస్మరన్తీ.

టీ. సౌమ్య = ఓ యన్న ! మలిన వసనే = మాసిన చీర గల, ఉత్సఙ్గే = తొడయందు, వీణాం = వీణను, నిక్షిప్య = ఉంచి, మద్గోత్రాఙ్కం = నా పేర సంకేతముగా, విరచిత పదం = కూర్చఁ బడిన పాటలు గల, గేయం = పాటను, ఉద్గాతు కామా = హెచ్చుగా పాడఁ గోరినదై, నయన సలిలైః = (నా స్మరణచే) కన్నీళ్ల చేత, ఆర్ద్రాం=తడిసిన, తన్త్రీం=వీణ తీఁగను, కథం చిత్ = ఎట్టకేలకు, సారయిత్వా = తుడిచి, భూయో భూయః = మాటి మాటికి, స్వయం కృతా మపి = తనచేఁ జేయఁ బడినదైనను, మూర్ఛనాం = స్వరస్థాపనను, విస్మరన్తీ వా = మరచు చున్నదై కాని, (కనఁబడును.)

తా. అన్నా ! మాసినచీరఁ గట్టుకొని దిగులుచేఁ బ్రొద్దు పోక నా పేర సంకేతముగాఁ బాటఁ బాడఁ గోరి వీణను తొడమీఁద నుంచుకొనఁగా కన్నీరు కారును. అప్పుడు తడిసిన వీణ తంత్రులను తుడిచి పాడ నెంచఁగా తాను గుదుర్చుకొనిన స్వరముల నిలకడ మరచి పోవును. ఇట్లు మాటి మాటికి మూర్ఛాక్రాంత యగుచుండును.

ఉత్సఙ్గేతి.—హే సౌమ్య సాధో, మలినవసనే 'ప్రోషితే మలినా కృశా' ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః, ఉత్సఙ్గే ఊరౌ వీణాం నిక్షిప్య, మమ గోత్రం (నామ) అఙ్కం (చిహ్నం) యస్య తత్తథోక్తం, మన్నామాఙ్కితం యథా తథా * 'గోత్రం నామ్ని కులేఽపి చ' ఇత్యమరః, విరచితాని పదాని (సుప్తిఙన్తాని) యస్య తత్తథోక్తం, గేయం గానార్హం ప్రబన్ధం 'గీతం' ఇతి పాఠే స ఏవార్థః, ఉద్గాతుం ఉచ్చైర్గాతుం కామో యస్యాః సా * 'తుం కామమనసోరపి' ఇతి మకారలోపః దేవయోనిత్వాద్గాన్ధారగ్రామేణ గాతుకామే త్యర్థః. తదుక్తం * 'షడ్జ మధ్యమ నామానౌ గ్రామౌ గాయన్తి మానవాః, నతు గాన్ధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిః' ఇతి తథా నయనసలిలైః ప్రియతమస్మృతిజనితైః అశ్రుభిః ఆర్ద్రాం తన్త్రీం, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ, సారయిత్వా ఆర్ద్రత్వాపసారణాయ కరేణ ప్రమృజ్య అన్యథా క్వణనాసంభవా దితి భావః, భూయోభూయః పునఃపునః, స్వయం ఆత్మనా, కృతామపి విస్మరణానర్హామపీత్యర్థః, మూర్ఛనాం స్వరారోహావరోహక్రమం * 'క్రమాత్ స్వరాణాం సప్తానాం ఆరోహశ్చావరోహణమ్, సా మూర్ఛేత్యుచ్యతే' ఇతి, విలోమేన సాదయన్తి స్వపూర్వగాః,స్వరాణాం స్థాపనాః సాన్తామూర్ఛనాః సప్తసప్తహి' ఇతి సంగీత రత్నాకరే, విస్మరన్తీవా, 'ఆలోకే తే నిపతతి, ఇతి పూర్వేణాన్వయః, విస్మరణం చాత్ర దయిత గుణ స్మృతిజనితమూర్ఛావశాదేవ, తథా చ రసరత్నాకరే * 'వియోగాయోగయో రిష్టగుణానాం కీర్తనాత్ స్మృతేః, సాక్షాత్కారోఽథ వా మూర్ఛా దశధా జాయతే కథా' ఇతి. మత్సాదృశ్య మిత్యాదినా మనఃసఙ్గానువృత్తిః సూచితా.

శేషాన్మాసాన్విరహదివసస్థాపితస్యావధేర్వా
విన్యస్యన్తీ భువి గణనయా దేహలీదత్తపుష్పైః,
సంభోగం వా హృదయనిహితారమ్భమాస్వాదయన్తీ
ప్రాయేణైతే రమణవిరహేష్వఙ్గనానాం వినోదాః. 26

టీ. విరహ దివస స్థాపితస్య = ఎడఁబాపు దినమునుండి యేర్పడినట్టి, అవధేః = కొన దివసమునకు, శేషాన్ మాసాన్ = కొఱవడిన నెలలను, దేహళీ దత్త పుష్పైః = కడపయం దుంచఁబడిన పూలచే, గణనయా=లెక్క పెట్టుటచే, భువి = భూమియందు, విన్యస్యన్తీ వా = ఉంచుచున్నదై గాని, (మిగిలిన మాసములను లెక్కించుచు) హృదయ నిహితారంభం=చిత్తమందుంచఁ బడిన చుంబనాలింగనాది వ్యాపారములు గల, సంభోగం = సురతమును, ఆస్వాదయన్తీ వా = అనుభవించుచున్నదైనావి (కనఁబడును—అనఁగా మనస్సులో నన్ను కౌఁగిలించినట్టు ముద్దాడినట్లు నాతోఁ గలసినట్లుగ దలఁచు కొనుచుండును,) ప్రాయేణ=తఱుచుగా, అఙ్గనానాం=స్త్రీలకు, రమణ విర హేషు=నాయకుల యెడఁబాపునందు, ఏతే వినోదాః = ఈ వేడుకలు, భవన్తి = అగుచున్నవి.

తా. న న్నెడఁబాసినది మొదలు సంవత్సరమున కింక నెన్నిమాసములు శేషించిన వని తెలియుటకు ఆషాఢము ఒకటి శ్రావణము రెండు అని మాసమున కొక్కొక్క పూవును గడపమీఁద నుంచి లెక్కించు చుండును, మనసులో నాతో ననేక విధము లైన సంభోగముల ననుభవించు చుండును. ఇట్టి వినోదములు స్త్రీలకు ప్రియుల నెడఁబాయు నప్పుడు కలుగు చుండును.

శేషానితి.—అథవా, విరహస్య దివసః (ప్రథమదివసః) తస్మాత్ స్థాపితస్య తత ఆరభ్య నిశ్చితస్య, అవధేః అన్తస్య, శేషాన్ గతావశిష్టాన్, మాసాన్, దేహళీదత్తపుష్పైః దేహళీ ద్వార స్యాధారదారు * 'గృహా ప్రహాణీ దేహళీ' ఇత్యమరః. తత్ర దత్తాని రాశిత్వేన నిహితాని యాని పుష్పాణి తైః గణనయా ఏకో ద్వౌ విత్యాదిసంఖ్యానేన, భువి భూతలే

విస్తృస్యన్తి వా, పుష్పవిన్యాసైః త్వాసాన్గణయన్తి వేత్యర్థః, యద్వా హృదయే నిహితః మనసి సంకల్పితః ఆరమ్భః ఉపక్రమో యస్య తం [అథవా హృదయ నిహితాః ఆరమ్భాః చుమ్బనాదయో వ్యాపారాః యస్మిం స్తం] సంభోగం రతిం ఆస్వాదయన్తి వా అనుభవన్తి వా, 'ఆలోకే తే నిపతతి' ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః; నను కథ మయం నిశ్చయ ఇత్యాశఙ్క్య అర్థాన్తరన్యాసేన పరిహరతి;—ప్రాయేణ బాహుళ్యేన, అఙ్గనానాం, రమణ విరహేషు, ప్రియవియోగేషు, ఏతే పూర్వోక్తాః, వినోదాః 'కాలయాపనోపాయాః, ఏతేన సంకల్పావస్థోక్తా తదుక్తం*'సంకల్పో నాథవిషయ మనోరథ ఉదాహృతః' ఇతి.

సవ్యాపారామహని న తథా పీడయేద్వియోగః
శఙ్కే రాత్రౌ గురుతరశుచం నిర్వినోదాం సఖీం తే,
మత్సందేశైః సుఖయితుమలం పశ్య సాధ్వీం నిశీథే
తామున్నిద్రామవనిశయనాం సద్మవాతాయనస్థః. 27

అవ. ఆమెను జూడవలసిన వేళను దెల్పుచున్నాఁడు.—

టీ. మిత్రమా! అహని = పగటియందు, సవ్యాపారాం = పనులతోఁ గూడిన !(దేవతోపాసనాదు లనుట), తే = నీయొక్క, సఖీం = చెలియలిని, వియోగః = విరహము, తథా=అలాగున (రాత్రివలె ననుట), న పీడయేత్ = బాధింపదు, రాత్రౌ = రాత్రివేళలయందు, నిర్వినోదాం = వేడుకలు లేని, తే సఖీం = నీ చెలియలిని, గురుతరశుచం = అధిక శోకముగల దానినిగా, శఙ్కే = ఊహించుచున్నాను, (కావున,) నిశీథే = అర్ధరాత్రియందు, ఉన్నిద్రాం = నిద్రపట్టనిదై, అవనిశయనాం = నేలమీఁదఁ బరుండి యున్న, సాధ్వీం = పతివ్రత యగు, తాం = ఆ నీ చెలియలిని, మత్సందేశైః = నావార్తలచే, అలం = చాలునట్లు, సుఖయితుం = సంతోషపెట్టుటకు, సద్మ వాతాయనస్థః = ఇంటి గవాక్షియందుఁ జేరినవాఁడవై, పశ్య = చూడుము.

తా. మిత్రమా! నీ సోదరి యొక్కైనను పగలు ప్రొద్దు పుచ్చుకొనును గాని రాత్రిపూట మాత్రము మిగుల వెతం జెందు చుండును. గనుక పతివ్రత యగు నామెచు నడిరేయి క్రిందం బరుండి యుండి నిద్ర పట్టకున్నదానినిగా గవాక్షము గుండా జూచి నామాటలం జెప్పుము. నా మాటలకు మిగుల సంతసించును.

సవ్యాపారా మితి.—హేసఖే, అహని దివసే, సవ్యాపారాం పూర్వోక్తబలిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారవతీం, తే సఖీం స్వప్రియాం, విప్రయోగః మద్విరహః, తథా తేన ప్రకారేణ * 'ప్రకారవచనే థాల్' ఇతి థాల్ప్రత్యయః, న పీడయేత్ యథా రాత్రావితి శేషః, కింతు రాత్రౌ, నిర్వినోదాం నిర్వ్యాపారాం, తే సఖీం, గురుతరా శుగ్యస్యాస్తాం గురుతరశుచం అతిదుర్భరదుఃఖాం, శఙ్కే తర్కయామి * 'శఙ్కా వితర్కభయయోః' ఇతి శబ్దార్ణవే, అతో నిశీథే అర్ధరాత్రే, ఉన్నిద్రాం ఉత్సృష్టనిద్రాం, అవని రేవ శయనం (శయ్యా) యస్యాస్తాం నియమార్థం స్థణ్డిలశాయినీం, సాధ్వీం పతివ్రతాం * 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా' ఇత్యమరః. అతో నాన్యథా శఙ్కితవ్యమితి భావః, తాం త్వత్సఖీం, మత్సందేశైః మద్వార్తాభిః, అలం పర్యాప్తం, సుఖయితుం ఆనన్దయితుం సద్మవాతాయనస్థః సౌధగవాక్షగత స్సన్, పశ్య* 'సఖ్యోథ ధాత్రీ చ పితరౌ మిత్రదూతశుకాదయః, సుఖయంతీష్టకథనముఖాః పాయైర్వియోగినీం' ఇతి రసరత్నాకరే, దూతశ్చాయం మేఘ ఇతి భావః. అనేన జాగరావస్థోక్తా.

ఆధిక్షామాం విరహశయనే సంనిషణ్ణైకపార్శ్వాం
ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్రశేషాంహిమాంశోః,
నీతా రాత్రిః క్షణ ఇవ మయా సార్ధమిచ్ఛారతైర్యా
తామేవోష్ణైర్విరహమహతీమశ్రుభిర్యాపయన్తీమ్. 23

అవ. మఱియుం గొన్ని గురుతులను సాల్గు శ్లోకములచే నుడువు చున్నాఁడు.—

టీ. అధి క్షామాం=విరహముచేఁ గృశించినదియు, విరహశయనే=ఎడఁబాపు శయ్యయందు (పూలు మున్నగునవి పరచిన దనుట), సంనిషణ్ణైక పార్శ్వాం = ఒత్తిగిలిన యొంటిప్రక్కగలదియు (ప్రక్కబానుగాఁ బరుండె ననుట), (కనుకనే) ప్రాచీ మూలే=తూర్పుదెస, కళామాత్ర శేషాం = ఒక్కకళ మట్టుకు మిగిలియుండిన, హిమాంశోః=చంద్రునియొక్క, తను మివ = మూర్తి వలెనున్నదియు, యారాత్రిః=ఏరాత్రి, మయాసార్ధం=నాతోఁగూడ, ఇచ్ఛారతైః=ఇష్టమువచ్చిన సంభోగములచేత, క్షణ ఇవ = క్షణకాలమువలె, నీతా= కడపఁబడెనో, తాం=అట్టిరాత్రిని, విరహ మహతీం=ఎడఁబాపుచేఁ బెద్దదిగాఁ దోఁచుచున్న దానినిగా, ఉష్ణైః=వేఁడియైన, అశ్రుభిః = కన్నీళ్లతో, యాపయన్తీం = కడపుచున్నదియు నగు (రాత్రియంతయు శోకించుచున్నదనుట), తాం=ప్రేయసిని, పశ్య=చూడుము.

తా. మిత్రమా! ఎప్పుడును విచారించు చుండుటంజేసి కడుం జిక్కియు వలవంతచే చిగుళ్ల పాన్పున నొత్తిగిలి పరుండును గాన బహుళపక్ష చతుర్దశి వేకువ జామునఁ దూర్పుదెస నుదయించు చంద్రునివలె నుండును. కడచిన వత్సర మే దినమున నాతో సంభోగ సౌఖ్య మనుభవించుచు నొక క్షణమువలె నే రాత్రి గడపెనో ఆ రాత్రి యీ సంవత్సరము నందు రాఁగా కన్నీరు విడుచుచు అనేక సంవత్సరముల వలె నా రాత్రిఁ గడపుచు నతి కష్టముగ నుండును.

పునస్తామేవ విశినష్టి 'అధిక్షామాం' ఇత్యాదిభి శ్చతుర్భిః—

అధిక్షామామితి.—అధినా మనోవ్యథయా క్షామాం కృశాం * 'పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథా' ఇత్యమరః. క్షాయతేః కర్తరి క్తః * 'క్షాయో మః' ఇతి

నిష్క్రాంత కారస్య మకారః, విరహే శయనం తస్మిన్విరహశయనే పల్లవాదిరచిత ఇత్యర్థః, సన్నిషణ్ణమేకం పార్శ్వం యస్యాః స్తాం, అతఏవ, ప్రాచ్యాః పూర్వస్యా దిశః మూలే ఉదయాద్రి ప్రాన్త ఇత్యర్థః. ప్రాచీగ్రహణం క్షీణావస్థాద్యోతనార్థం మూలగ్రహణం దృశ్యత్వార్థం, కళామాత్రం కలైవ శేషో యస్యాస్తాం, హిమాంశోః, తనుం మూర్తిమివ స్థితాం, తథా యా రాత్రిర్మయా సార్ధం ఇచ్ఛయా కృతాని రతాని తైః * శాకపార్థి వాదిత్వాన్మధ్యమ పదలోపీ సమాసః; క్షణఇవ, నీతా యాపితా, తాం తజ్జాతీయామేవ రాత్రిం, విరహేణ మహతీం మహత్త్వేన ప్రతీయమానాం, ఉష్ణై రశ్రుభిః యాపయన్తీం * యాతేర్ణ్యన్తాచ్ఛతృ ప్రత్యయః * 'అర్త్తిహ్రీ' ఇత్యాదినా పుగాగమః, స ఏవ కాలః సుఖినా మల్పః ప్రతీయతే దుఃఖితాంతు విపరీత ఇతి భావః. ఏతేన కార్శ్యావస్థోక్తా.

> పాదానిన్దోరమృతశిశిరాన్ జాలమార్గప్రవిష్టాన్
> పూర్వప్రీత్యా గతమభిముఖం సంనివృత్తం తథైవ,
> ఖేదాచ్చక్షుః సలిలగురుభిః పక్ష్మభిశ్ఛాదయన్తీం
> సాభ్రేఽహ్నీవ స్థలకమలినీం న ప్రబుద్ధాం న సుప్తామ్. 29

టీ. జాలమార్గ ప్రవిష్టాన్ = గవాక్షరంధ్రములనుండి లోపలఁ జొచ్చిన, అమృత శిశిరాన్ = అమృతమువలె చల్లనైన, ఇన్దోః పాదాన్ = చంద్ర కిరణములను గూర్చి, పూర్వ ప్రీత్యా = ముందుండిన ప్రీతిచే (ముందు నేఁ గూడి యుండఁగా నానందకరములుగ నుండి నవిగా నట్లే యిప్పుడును జల్లఁగ నుండునను తలంపుతో), అభిముఖం = ఎదురుగా, ఆగతం = వచ్చుటయును, తథైవ సన్నివృత్తం=(వచ్చుచుండఁగనే యోర్వ లేనివేఁడి యగుటచేత) వచ్చు నట్లుగనే తిరిగి పోవుటయును. (ఆయెను), ఖేదాత్ =దుఃఖముపలన, చక్షుః = నేత్రమును, సలిల గురుభిః = కన్నీటిచే బరువైన, పక్ష్మభిః = రెప్పలచే, ఛాదయన్తీం = క్రమ్ముచున్నదై, సాభ్రే = మేఘముతోఁ గూడిన, అహ్ని = పగటియందు, న ప్రబుద్ధాం=(సూర్యుఁడు

కానరాక) వికసింపనిదియు, న సుప్తాం = (రాత్రి కాదుగాన) ముకుళింప నిదియు నగు, స్థలకమలినీమివ = మెట్టఁదామరవలె నున్న, (తాం = నా ప్రియు రాలిని, పశ్య = చూడుము).

తా. మిత్రమా! నా ప్రియురాలు చంద్ర కిరణములు మునుపటివలెఁ జల్లఁగా నుండు ననుకొని గవాక్షములలో నుండివచ్చిన యాకిరణముల కెదురుగాఁ బోయి మిక్కిలి వేఁడిగా నున్న యా వెన్నెలకు దిమ్మ మైన దాళఁజాలక వచ్చినట్లే తిరిగి పోయి కన్నుల నిండ నీరు నిల్చిన రెప్పలు మూసియు మూసికొనక యుండఁగా మబ్బు క్రమ్మినపగలు పూచియుఁ బూయక యుండు మెట్టఁదామరవలె కడుం దీనాతురయై యుండును గాంచుము.

తా మితి. జాలమార్గప్రవిష్టాన్ గవాక్షవివరాగతాన్, అమృత శిశిరాన్, ఇన్దోః పాదాన్ రశ్మీన్ ప్రతి, పూర్వప్రీత్యా పూర్వస్నేహేన పూర్వవ దానన్దకరా భవిష్యన్తీతి బుద్ధ్యేతి భావః, అభిముఖం యథాతథా గతం, తథైవ సంనివృత్తం యథాగతం తథైవ ప్రతినివృత్తం తదా తేషా మతీవ దుస్సహత్వాదితి భావః, చక్షుః, దృష్టిం, ఖేదాత్ దుఃఖాత్, సలిలగురుభిః అశ్రుదుర్భరైః, పక్ష్మభిః, ఛాదయన్తీం, అత ఏవ, సాభ్రే, దుర్దినే, అహ్నీవ దివసే, న ప్రబుద్ధాం మేఘావరణా దవికసితాం, న సుప్తాం అహ ఇత్యముకుళితాం * ఉభయ త్రాపి నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః, స్థలకమలినీమివస్థితామ్. ఏతేన విషయద్వేషాఖ్యా షష్ఠీ దశా సూచితా.

నిఃశ్వాసేనాధరకిసలయక్లేశినా విక్షిపన్తీం
శుద్ధస్నానాత్పరుషమలకం నూనమాగణ్డలమ్బం,
మత్సంభోగః కథముపనయేత్స్వప్నజోఽపీతి నిద్రా
మాకాఙ్క్షన్తీం నయనసలిలోత్పీడరుద్ధావకాశామ్. 30

టీ. శుద్ధస్నానాత్ = ఉత్తనీరు స్నానమువలన (అభ్యంగనాదులు లేవనుట), పరుషం = బిరుసుపారిన, ఆగణ్డలమ్బం=చెక్కిళ్లదనుక వ్రేలాడు చున్న, అలకం = ముంగురులను, అధర కిసలయక్లేశినా = చిగురువంటి మోవిని వెతఁబొందించునట్టి, నిశ్వాసేన = నిట్టూర్పుచేత, విక్షిపన్తీం=త్రోయుచున్న దియును (నిట్టూర్పులకు ముంగురులు చెక్కిళ్లనుండి తొలఁగుచున్నవనుట), స్వప్నజోఽపి = కలయందుఁ గల్గిన దయ్యును (ప్రత్యక్షముగా లేనే లేదనుట), మత్సంభోగః=నాతోడి సురతము, కథం=ఎట్లు, ఉపనయేత్ = వచ్చునో (కలుగును), ఇతి=ఇట్లని, నయన సలిలోత్పీడ రుద్ధావకాశాం—నయన సలిల = కన్నీళ్లచే, రుద్ధ=అడ్డగింపఁబడిన, అవకాశాం = ఎడముగల (నిద్ర కెడము లేకుండ కన్నీరు వెల్లువయగుచున్నదనుట), నిద్రాం=నిద్దురను, ఆకాఙ్క్షన్తీం=కోరుచున్న, తాం = నాప్రియురాలిని, పశ్య = చూడుమా.

తా. సఖుఁడా! అభ్యంగనస్నానాదులు లేక బిరుసు వారిన తల వెంట్రుకలు మాటికి చెక్కిళ్లయందుఁ బడుచు వేఁడి యగు నిట్టూర్పు గాలులచేఁ గదల్పఁబడుచుండును. వేణీబంధాది సంస్కారములు లేని ముంగురుల మొగమున ముసురుకొని యుండును. వేఁడినిట్టూర్పులచే నధరము బీటలు వారుచుండును. నిదురయందైనను నన్ను కలియవలయునని కండ్లు మూయఁగా సంతత ధారగాఁగారు కన్నీళ్లచే నిద్దురయును రాక పరితపించు చుండును.

నిశ్వాసేతి.—శుద్ధస్నానాత్ తైలాది రహితస్నానాత్, పరుషం కఠినస్పర్శం, నూనం నిశ్చయేన, ఆగణ్డలమ్బం * సుప్సుపేతిసమాసః, అలకం చూర్ణకున్తలాన్ జాతావేకవచనం, అధరకిసలయం క్లేశయతి క్లిశ్నాతీతి వా తేన తథోక్తేన ఉష్ణేనేత్యర్థః * క్లిశ్యతే ర్ణ్యన్తాత్ క్లిశ్నాతే ర్వ్యన్తాద్వా తాచ్ఛీల్యే ణినిః, నిశ్వాసేన, విక్షిపన్తీం చాలయన్తీం, తథా, స్వప్నజోఽపి

స్వప్నావస్థాజన్యోఽపి సాక్షాత్సంభోగాసంభవాదితి భావః,యత్సంభోగః, కథంకేన ప్రకారేణ, ఉపనయేత్ ఆగచ్ఛేత్ ఇత్యాశయేనేతి శేషః * ఇతి నైబోక్త్యార్థత్వా దప్రయోగః ప్రయోగే వా పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః.* ప్రార్థనాయాం లిఙ్, నయనసలిలోత్పీడేన అశ్రుప్రవృత్త్యా రుద్ధావకాశాం ఆక్రాన్తస్థానాం దుర్లభా మిత్యర్థః, నిద్రా మాకాఙ్క్షన్తీం, స్వప్నహేతుత్వా దితి భావః. అత్రాశ్రువిసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యతే.

> ఆద్యే బద్ధా విరహదివసే యా శిఖా దామ హిత్వా
> శాపస్యాన్తే విగళితశుచా తాం మయోద్వేష్టనీయాం,
> స్పర్శక్లిష్టామయమితనఖేనాసకృత్సారయన్తీం
> గణ్డాభోగాత్కఠినవిషమామేకవేణీం కరేణ. 31

టీ. ఆద్యే=మొదటిదియగు, విరహదివసే = ఎడఁబాటుదినమున, శిఖా దామ=సిగపూలదండను, హిత్వా=విడిచి, యా=ఏసిగ, బద్ధా = కట్టఁబడినదో, శాపస్య=శాపముయొక్క, అన్తే=తుదను, విగళితశుచా=శోకము తీరిన, మయా= నాచే, ఉద్వేష్టనీయాం=(చిక్కుఁదీసి, ఎత్తి కట్టఁదగిన, స్పర్శక్లిష్టాం = తాకి నపుడు నొచ్చునదియు, కఠిన విషమాం=గడుసు పారి హెచ్చుతగ్గులుగా నుండు నదియునునగు, ఏకవేణీం=ఒంటిపాయగానుండిన, తాం=ఆజడను, అయమితన ఖేన = మట్టసముచేయని గోళ్లుగల (గోళ్లు సమముగాఁ గత్తిరించియుండని యనుట), కరేణ=హస్తముచే, అసకృత్=పలుమారు, సారయన్తీం = త్రోయు చున్నదైన, (తాం = నాప్రియురాలిని, పశ్య = చూడుము.)

తా. సఖుఁడా! నా ప్రియురాలు విరహారంభదినమున పూలదండను దీసి వైచి సిగ వేసినది; శాపానంతరమున నేను బోయి యా సిగను విప్పవలసినది. తాకినట్లైన మొదళ్ల యందు నొచ్చునది. గడుసు పారి హెచ్చు తగ్గుఁబుగా నొంటి

పేట జడవలె పెనుచుకొనిన యా సిగను గోళ్లు పెరిగియుండిన చేతితో మాటి మాటికిని త్రోసికొనుచుండు నని యెంచు చున్నాను.

ఆద్య ఇతి—ఆద్యే విరహదివసే, దామమాలాం, హిత్వా త్యక్త్వా, యా శిఖా, బద్ధా గ్రథితా, శాపస్యాన్తే విగళితశుచా వీతశోకేన, మయా, ఉద్వేష్టనీయాం మోచనీయాం,స్పర్శక్లిష్టాం స్పర్శే సతి మూలకేశేషు సవ్యథా మిత్యర్థః, కఠినా చ' సా విషమా నిమ్నోన్నతా చ తాం * ఖఞ్జకుబ్జాదివ దన్యతరస్య ప్రాధాన్యవివక్షాయాం * 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళం, ఇతి సమాసః, ఏకవేణీం ఏకీభూతవేణీం *'పూర్వకాల' ఇత్యాదినా తత్పురుషః, తథాభూతాం తాం శిఖాం, అయమితాః అకర్తితాః పాన్తాః నఖా యస్య తేన కరేణ, గణ్డాభోగాత్ కపోలవిస్తారాత్, అసకృత్ ముహుర్ముహుః, సారయన్తీం అపసారయన్తీం 'తాం పశ్య' ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః. అసకృత్సారణాచ్చిత్తవిభ్రమదశా సూచితా.

సా సన్న్యస్తాభరణమబలా పేశలం ధారయన్తీ
శయ్యోత్సఙ్గే నిహితమసకృద్దుఃఖదుఃఖేన గాత్రం,
త్వామప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం
ప్రాయస్సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాన్తరాత్మా. 32

టీ. అబలా=బలహీనురాలై, సన్న్యస్తాభరణం=విడువఁబడినయాభరణములుగలదియుం (ఆభరణములఁదీసివైచినదనుట), అసకృత్=పలుమారు, శయ్యోత్సంగే=పడకమీఁద,నిహితం=ఉంచఁబడినదియుం,పేశలం=మృదువై నదియునగు, గాత్రం=దేహమును, దుఃఖదుఃఖేన = మిగుల కష్టముగ, ధారయన్తీ=ధరించుచున్నదై, త్వామపి=నిన్నును, నవజలమయం=క్రొత్తనీటిమయమైన, అస్రం = కన్నీటిని, అవశ్యం=తప్పక, మోచయిష్యతి=విడిపింపఁజేయఁగలదు, ఆర్ద్రాన్త

రాత్మా=మెత్తని మనస్సుగల, సర్వః=సకలజనములు, కరుణావృత్తిః=దయతోఁ గూడిన మనోవ్యాపారముగలదిగా, భవతి హి=అగుచున్నదిగదా.

తా. నా ప్రాణనాయకి మనోదేహ బలములు లేనిదై నగలు తీసివైచి పరుపుమీఁదఁ బరుండినను దిగులుచేఁ బడక పొసఁగక కూరుచుండినను నిలువనోపఁ జాలక మరల నొడలిని పడకమీఁదఁ బడవేయుచు నిట్లతి సుకుమారమైన యా దేహమును నేను శాపము దీరఁగ వచ్చునని నాపచే నతి కష్టముగ ధరించుచుండును నీవును జూచి కన్నీరు విడుతువు. లోకములో నెవ్వఁడైనను మెత్తని మనస్సుగలవాఁడు ఇతరుల కష్టములఁ జూచి జాలిగొనక యుండఁడుకదా ?

సేతి.—అబలా దుర్బలా, సంన్యస్తాభరణాం కృశత్వాత్ పరిత్యక్తాభరణాం, అసకృత్ అనేకశః, దుఃఖదుఃఖేన దుఃఖప్రకారేణ* 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విర్భావః శయ్యోత్సఙ్గే నిహితం, పేశలం మృదులం, గాత్రం శరీరం, ధారయన్తీం వహన్తీం, అనేనాత్యన్తాశక్త్యా మూర్ఛావస్థా సూచ్యతే, తాం త్వత్సఖీం, త్వామపి, నవజలమయం నవామ్బురూపం, అస్రం బాష్పం, అవశ్యం సర్వథా, మోచయిష్యతి * 'ద్వికర్మసు పచాదీనాముపసఙ్ఖ్యానం' ఇతి ముచేః పచాదిత్వాద్ ద్వికర్మకత్వం, తథాహి, ప్రాయః ప్రాయేణ, ఆర్ద్రాన్తరాత్మా మృదుహృదయః మేఘస్త్వద్రవాన్తశ్శరీరః, సర్వః, కరుణా కరుణామయీ వృత్తిః అన్తఃకరణవృత్తిః యస్య స కరుణావృత్తిర్భవతి, అస్మిన్నవసరే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గన్తవ్య మనన్తరదశాపరిహారా యేతి సందర్భాభిప్రాయః ననుకిమిద మాదిమాం చక్షుః ప్రీతి ముపేత్యావస్థాన్తరాణ్యేవ తత్రభవాన్కవి రాదృతవాన్? ఉచ్యతే—* 'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధా శృఙ్గార ఇష్యతే, సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలమ్భో వియుక్తయోః. పూర్వానురాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మకః, విప్రలమ్భశ్చతుర్ధాత్ర

ప్రవాస స్తత్ర చ త్రిధా. కార్యతః సంభ్రమా చ్ఛాపా దస్మిన్కార్యేతు శాపజః, ప్రాగసంగతయో ర్యూనోః సతి పూర్వానురఞ్జనే, చక్షుః ప్రీత్యాద యోఽవస్థా దశ స్యు స్తత్క్రమో యథా, దృఙ్మనస్సఙ్గసఙ్కల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాన్తా ఇత్యనఙ్గదశాదశ, పూర్వసఙ్గత యోరేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్. న తత్ర పూర్వవచ్చక్షుః ప్రీతి రుత్పత్తి మర్హతి, హ్రుత్సఙ్గస్య తు సిద్ధస్యావ్యవిచ్ఛేదోఽత్ర వర్ణ్యతే. అన్యాశ్చ పూర్వవ ద్వాచ్యా ఇతి తావ దవ్యవస్థితిః, వైయర్థ్యా దాదిమాం హిత్వా వైరస్యా దన్తిమాం తథా. హ్రుత్సఙ్గాది రిహోచష్ట కవి రష్టా వితి స్థితిః, మత్సా దృశ్యం లిఖన్తీతి పద్యేఽస్మి న్ప్రతిపాదితా. చక్షుః ప్రీతి రితి ప్రోక్తం నిరుత్తర కృతా న తత్, చక్షుః ప్రీతి ర్భవే చ్చిత్రే ష్వదృష్టచరదర్శనాత్. యథా మాల వికారూప మగ్నిమిత్రస్య పశ్యతః, ప్రోషితానాం చ భర్తౄణాం క్వ దృష్టా దృష్టపూర్వతా. అథ తత్రాపి సందేహో స్వకళత్రాణి పృచ్ఛతు, కిం భర్తృ ప్రత్యభిజ్ఞాస్యాత్కిం వై దేశికభావనా, ప్రవాసా దాగతే స్వస్మిన్నిత్యలం కల హైర్వృథా" ఇతి.

జానే సఖ్యా స్తవ మయి మనః సంభృతస్నేహమస్మా
దిత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి,
వాచాలం మాం న ఖలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి
ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్.

అవ. ఇట్లున్న దని యెట్లు నిశ్చయించితి వనఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తవ=నీయొక్క, సఖ్యాః=చెలియలియొక్క, మనః = మనసును, మయి=నాయందు, సంభృతస్నేహం=చేర్చఁబడిన యనురాగము గల దాని నిగా, జానే=తెలియుదును, అస్మాత్ = ఈకారణమువలన, అహం = నేను, ప్రథమవిరహే=తొలియెడఁబాటునందు, తాం = అద్దానిని, ఇత్థంభూతాం = ఇట్టియిన దానినిగా, తర్కయామి = ఊహించుచున్నాను, సుభగం మన్య భావః=చక్కనివాఁడ నని తలంచుట, మాం = నన్నును, వాచాలం = వదరు

బోతుపగా, నకరోతి=చేయకున్నది, భ్రాతః=అన్న, మయా=నాచే, ఉక్తం=చెప్పఁబడిన, తత్ నిఖిలం=అదంతయు, తే=నీకు, అచిరాత్ = తడవులేకయే, ప్రత్యక్షం=కన్నుల కగపడినదిగా (భవతి=అగును).

తా. అన్నా! మేఘుఁడా! నేఁ జెప్పిన ప్రియురాలి యవస్థ లిట్లుండు నని నీ వెట్లు నిశ్చయముగా నెఱుఁగుదు వనఁ బోకు. నీచెలియలు నాయం దంతస్నేహము నుంచి యున్నది గాన యెన్నఁడు నిట్టి కష్టముల నెఱుఁగక యేర్పడిన సమయ మం దిట్లుండు నని తలఁచితిని. నేనంత యందగాఁడ ననియు దానం జేసి నాయందంత మక్కువ గొనియుండె ననియు గర్వముచేఁ బల్కినవాఁడను గాను. త్వరలోనే నీకంతయు నెదురుగాఁ దెలియును గదా.

న స్వీదృశీం దశా మాపన్నేతి కథం త్వయా నిశ్చిత మత ఆహ. జాన ఇతి.—హే మేఘ, తవ సఖ్యా మనో మయి, సంభృతస్నేహం సంచితాను రాగం, జానే, అస్మాత్ స్నేహజ్ఞానకారణాత్, ప్రథమవిరహే ప్రథమగ్రహణం దుఃఖాతిశయద్యోతనార్థం, తాం త్వత్సఖీం, ఇత్థం భూతాం పూర్వోక్తావస్థాముపన్నాం, అహం తర్కయామి. నను సుభగమానితా మేవ స్వభావో య దాత్మని స్త్రీణా మనురాగప్రకటనం తత్రాహ వాచాల మితి.—సుభగ మాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమ్మన్యః *'ఆత్మమానే ఖశ్చ' ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః *'అరుర్ద్విషత్' ఇత్యాదినా ముమాగమః తస్య భావః సుభగమ్మన్యభావః సుభగమానిత్వం, మాం, వాచాలం బహుభాషిణం, నకరోతి ఖలు, సౌన్దర్యాభిమానా న్న ప్రలపామీత్యర్థః *'స్యా జ్జల్పాకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాక్' ఇత్యమరః*'ఆలజాటచౌ బహుభాషిణి'ఇత్యాలచ్ప్రత్యయః, కింతు హేభ్రాతః మయోక్తం యత్, 'అధిక్షామాం' ఇత్యాది తత్, నిఖిలం సర్వం, అచిరాత్ శీఘ్రమేవ, తే తవ ప్రత్యక్షం భవిష్యతీతి శేషః.

రుద్ధాపాఙ్గప్రసర మలకై రఞ్జనస్నేహశూన్యం
ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్మృతభ్రూవిలాసం,
త్వయ్యాసన్నే నయనముపరిస్పన్ది శఙ్కే మృగాక్ష్యాః
మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులా మేష్యతీతి. 34

టీ. అలకైః = ముంగురులచే, రుద్ధాపాఙ్గప్రసరం = అడ్డగింపఁబడిన క్రీఁగంటిచూపులుగలదియు, అఞ్జనస్నేహశూన్యం= కాటుక చేత నిగ్గు లేనిదియు, మధునః=మద్యము యొక్క(ను), ప్రత్యాదేశాత్=త్రోపుడువలన, విస్మృత భ్రూవిలాసం=మరచిపోఁబడిన కనుబొమల శృంగారము గలదియు, త్వయి = నీవు, ఆసన్నే = సమీపమునకుఁ జేరుచున్నవాఁడవు అగుచుండఁగా (శుభ వార్తను జెప్పుటకనుట), ఉపరిస్పన్ది=మీఁద నదరునదియు నగు, మృగాక్ష్యాః= లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగలదాని (నా ప్రియురాలి)యొక్క, నయనం = (ఎడమ) కన్ను, మీన క్షోభాత్=చేఁప కదలుటవలన, చల కువలయ శ్రీ తులాం - చల=కదలిన, కువలయ=కలువయొక్క, శ్రీ=కాంతితో, తులాం = సామ్యమును, ఏష్యతి=పొందఁగల దని, శఙ్కే=ఊహించుచున్నాను.

తా. మేఘుఁడా! ముంగురులు వ్రేలాడుచుండుటచేఁ గ్రీఁగంటి చూపులు లేక, కాటుక నిడకపోవుటచే నునుపుఁదనము లేక, మద్యపానము విడుచుటచే భ్రూవిలాసంబులు లేక, యుండు నా ప్రియురాలి యెడమకన్ను శుభవార్త నీవు చెప్పఁబోవునప్పు డదరును. అప్పు డది చేఁపచేఁ గదలింపఁబడిన కలువ రేకును బోలియుండు ననుకొనుచున్నాను.

రుద్ధేతి.—అలకైః, రుద్ధా అపాఙ్గయోః ప్రసరా యస్య తత్తథోక్తం, అఞ్జనేన స్నేహః (స్నైగ్ధ్యం) తేన శూన్యం, అపి చ కించ, మధునో మద్యస్య, ప్రత్యాదేశాత్ నిరాకరణాత్ పరిత్యాగా దిత్యర్థః * 'ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః' ఇత్యమరః. విస్మృతో భ్రూవిలాసో భ్రూభఙ్గో యేన తత్, నయ

నస్య రుద్ధాపాఙ్గప్రసరత్వాదికం విరహసముత్పన్న మితి భావః, త్వయ్యాసన్నే సతి స్వకుశలవార్తాశంసినీతి శేషః, ఉపరి ఊర్ధ్వభాగే స్పన్దతే స్ఫురతి ఇత్యుపరి స్పన్ది, తథా చ నిమిత్తనిదానే * 'స్పన్దాన్మూర్ధ్ని చ్ఛత్రలాభం లలాటే పట్ట మంశుకం, ఇష్టప్రాప్తిం దృశోరూర్ధ్వ మపాఙ్గే హాని మాదిశేత్' ఇతి, మృగాక్ష్యాః త్వత్సఖ్యాః, నయనం వామమితి శేషః * వామభాగస్తు నారీణాం పుంసాం శ్రేష్ఠస్తు దక్షిణః, దానే దేవాదిపూజాయాం స్పన్దేఽలంకరణేఽపి చ' ఇతి స్త్రీణాం వామభాగప్రాశస్త్యాత్, మీనక్షోభాత్ మీనచలనాత్ చలస్య కువలయస్య శ్రియా శోభయా తులాం సాదృశ్యం, ఏష్యతీతి, శఙ్కే తర్కయామి * 'తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యాం' ఇత్యత్ర సదృశపర్యాయస్య తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్ర చ సాదృశ్యవాచిత్వా త్తద్యోగేఽపి తృతీ యా.

వామశ్చాస్యాః కరరుహపదై ర్ముచ్యమానో మదీయై
ర్ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా,
సంభోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
యాస్యత్యూరుః సరసకదలీ స్తమ్భగౌరశ్చలత్వమ్. 35

టీ. మదీయైః=నావి యగు, కరరుహపదైః=నఖక్షతములచేత, ముచ్యమానః=విడువఁబడినదియు, చిరపరిచితం = పెక్కు నాళ్లనుండి వాడుకపడిన, ముక్తాజాలం = ముత్తెపుసరమును, దైవగత్యా=దైవగతిచేత, త్యాజితః=విడిపింపఁబడినదియు, సంభోగాన్తే=సురతాంతమందు, మమ = నాయొక్క, హస్తసంవాహనానాం=చేతితో నొత్తుటలకు, సముచితః=తగినదియు, సరస కదళీ స్తమ్భగౌరః=పుష్టిగలిగిన యరఁటిస్తంభమువలె తెల్లనిదియు నగు, ఊరుః = ఎడమతొడ, చలత్వం = కదలుటను, యాస్యతి=పొందఁ గలదు.

తా. మేఘుఁడా! నా ప్రియురాలితోడ రసవంతమైన యరఁటిబోదెవలెఁ గొంచెము తెలుపుగలిసిన పసిమిరంగు గలది,

సంభోగాంతమునందు నా చేతితో నొత్తఁదగినది. ఇప్పుడు దైవవశమున నానఖక్షతములు లేక ముత్యాలమొలనూలిని విడిచి యుండునది. నీవు ప్రియమైన వార్తనుఁ జెప్పఁబోవుచుండఁగా అదరు నని తలంచుచున్నాను.

వామ ఇతి—మదీయైః, కరరుహపదైః నఖపదైః *'పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః, ముచ్యమానః పరిహీయమాణః, నఖాఙ్కరహిత ఇత్యర్థః. ఊర్వోర్నఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే *'కణ్ఠకుక్షికుచపార్శ్వభుజోరః, శ్రోణిసక్థిషు నఖాస్పదమాహుః' ఇతి, చిరపరిచితం చిరాభ్యస్తం, ముక్తాజాలం మౌక్తికసరమయం కటిభూషణం, దైవగత్యా దైవవశేన, త్యాజితః సంప్రతి నఖపదోష్మాభావేన శీతోపచారస్య తస్య వైయర్థ్యాదితి భావః *త్యజతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి క్తః *'ద్వికర్మసు పచాదీనాం చోపసఙ్ఖ్యానమిష్యతే' ఇతి పచాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం, సంభోగాన్తే మమ, హస్తసంవాహనానాం హస్తేన మర్దనానాం *'సంవాహనం మర్దనం స్యాత్' ఇత్యమరః. సముచితః యోగ్యః, సరస ఇతి యః పరిపక్వో న శుష్కశ్చ స వివక్షితః తత్రైవ పాణ్డిమసమ్భవాత్ స చాసౌ. కదళీస్తమ్భశ్చ స ఇవ గౌరః పాణ్డురః 'గౌరః కరీరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీతేఽరుణేఽపి చ' ఇతి మాలతీమాలాయాం, అస్యాః ప్రియాయాః వామ ఊరుః, చలత్వం స్పన్దనం యాస్యతి ప్రాప్స్యతి *'ఊరోః స్పన్దాద్రతిం విద్యాదూర్వోః ప్రాప్తిం సువాససః' ఇతి నిమిత్తనిదానే.

తస్మిన్కాలే జలద యది సా లబ్ధనిద్రాసుఖా స్యా-
దన్వాస్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ,
మాభూదస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలబ్ధే కథంచిత్
సద్యఃకణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రన్థి గాఢోపగూఢమ్. 36

టీ. జలద = మేఘుఁడా! తస్మిన్ కాలే = ఆ (నీవుచూచు) కాలమందు, సా = ఆ కాంత, లబ్ధ నిద్రా సుఖా = పొందఁబడిన నిద్రయందలి

సౌఖ్యము గలది, స్యాద్యది=అయినట్లయితే, ఏనాం=ఈ చిన్నదానిని, అన్వాస్య=చెంతఁజేరి కూరుచుండి, స్తనితవిముఖః = ఉఱుములు లేనివాఁడవై, యామమాత్రం=జాముసేపు, సహస్వ=(ఎదురుచూడు) చూచియుండు, అస్యాః=ఈ నాప్రియురాలికి, ప్రణయిని=మిక్కిలి ప్రియుఁడనైన, మయి=నేను,కథంచిత్=ఎట్లకేలకు, స్వప్నలబ్ధే=కలయందు దొరకినవాఁడను కాఁగా, గాఢోపగూఢం=బిగికౌఁగిలింత, సద్యః = తత్‌క్షణమున, కణ్ఠచ్యుత భుజలతా గ్రన్థి-కణ్ఠ=కంఠము నూడి, చ్యుత=జారిన, భుజలతా = తీఁగలవంటి భుజములయొక్క, గ్రన్థి=బంధముగలదిగా, మాభూత్=కావలదు.

తా. మేఘుఁడా! నీవు చూచునపుడు నా ప్రియురాలు నిద్రించుచున్నచో ఝాముసేపు ధ్వనిఁజేయక కాచుకొని యుండుము. ఏలన: నిదురపట్టక పట్టక ఎట్లో పట్టినప్పుడు కలలో నాతో సంభోగ సౌఖ్యముల ననుభవించుచుండును. నీ వలుకుడు చేసితివేని నా మెడను గట్టిగా కౌఁగిలించుకొన్న దాని భుజలతాబంధము వదలును. అనఁగా స్వప్నసంభోగమైనను లేకున్న దుఃఖించును.

ఉత్తమ ప్రకృతులగు బలవంతు లయిన యౌవనవంతుల యొక్క రతి ఒకసారి సంభోగము జామునేపు గనుక జా మని చెప్పినాఁడు.

తస్మిన్నితి.—హేజలద, తస్మిన్కాలే త్వదుపసర్పణకాలే, సా మత్ప్రియా, లబ్ధా నిద్రాసుఖం యయా తాదృశీ స్యాద్యది స్యాచ్చేత్, ఏనాం నిద్రాణాం, అన్వాస్య పశ్చాదాసి త్వేత్యర్థః. *ఉపసర్గవశా త్సకర్మకత్వం, స్తనితవిముఖో గర్జితపరాఙ్ముఖో నిశ్శబ్దస్సన్ అన్యథా నిద్రాభఙ్గః స్యా దితి భావః, యామమాత్రం ప్రహరమాత్రం * 'ద్వౌ యామ ప్రహరౌ సమౌ' ఇత్యమరః, సహస్వ ప్రతీక్షస్వ, శక్తయో రేకవారసురతస్య యామావధికత్వా త్స్వప్నేఽపి తథా భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః. తథాచ రతిరహస్యే * 'ఏక

వారావధిర్యామో రతస్య పరమో మతః, చణ్డశక్తిమతోర్యూనో రుద్భట క్రమవర్తినోః' ఇతి, యామసహనస్య ప్రయోజనమాహ మాభూదితి అస్యాః ప్రియాయాః, ప్రణయిని ప్రేయసి, మయి, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ, స్వప్నలబ్ధే సతి, గాఢోపగూఢం గాఢాలిఙ్గనం * నపుంసకే భావే క్తః, సద్యః తత్క్షణం, కణ్ఠాత్ చ్యుతః స్రస్తో భుజలతయోః గ్రన్థిః బన్ధో యస్య తత్తథోక్తం, మాభూత్ మాస్తు, కథంచిల్లబ్ధస్యాలిఙ్గనస్య విఘాతో మాభూదిత్యర్థః; న చాత్ర నిద్రోక్తిః 'తా మున్నిద్రా మి' తి పూర్వోక్తేన నిద్రాచ్ఛేదేన విరుధ్యతే పునః సప్తమాద్యవస్థాసు సాత్వికనిద్రాసంభవాత్ తథా చ రసరత్నాకరే * అశక్తి రోదనం నిద్రా నిర్లజ్జానర్థవా గ్భ్రమః, సప్తమాదిషు జాయన్తే దశాభేదేన వాశుచా' ఇతి.

తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన
ప్రత్యాశ్వస్తాం సమమభినవైర్జాలకైర్మాలతీనాం,
విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే
వక్తుం ధీరః స్తనితవచనైర్మానినీం ప్రక్రమేథాః. 37

అవ. పిమ్మటఁ జేయవలసిన క్రమమును దెల్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తాం=ఆ కాంతను, స్వజల కణికాశీతలేన=నీయొక్క జలబిందువులచేఁ జల్లనైన, అనిలేన = వాయువుచే, ఉత్థాప్య=మేలుకొలిపి, అభినవైః = క్రొత్తవియగు, మాలతీనాం-జాలకైః-సమం = జాజిమొగ్గలతోఁ గూడ, ప్రత్యాశ్వస్తాం=ఊఁఅడిల్లినదియు, త్వత్సనాథే=నీ వుండిన, గవాక్షే=గవాక్షమందు, స్తైమితనయనాం=నిశ్చలములైన కన్నులు గలదియు నగు, మానినీం=మానవతి యగు నా ప్రియురాలిని, విద్యుద్గర్భః = మెఱుపులు గర్భమందుఁ గలవాఁడవై, ధీరః=దిట్టరివై, స్తనితవచనైః=ఉరుములనెడు మాటలతో, వక్తుం=చెప్పుటకు, ప్రక్రమేథాః=ఉపక్రమింపుము.

తా. ఇట్లు యామము గడచిన పిమ్మట నీలో నుండు నుదకముచే చల్లనైన గాలిచే మేలుకొని జాజిపువ్వులమీఁది

గాలిచే నూరడిల్లి నీవు గవాక్షమం దుండఁగా నిన్ను నిశ్చలముగాఁ జూచుచు మానవతియగు నా ప్రియురాలికి మెఱుపు కుండ ఉఱుము లనెడు మాటలతో నా వార్తను దిట్టముగాఁ జెప్పుట కుపక్రమింపుము.

తామితి.—తాం ప్రియాం, స్వస్య జలకణికాభిః, జలబిన్దుభిః శీతలే నానిలేన, ఉత్థాప్య ప్రబోధ్య, ఏతేన తస్యాః ప్రభుత్వాద్వ్యజనా నిల సమాధి ర్వ్యజ్యతే యథాహ భోజరాజః * 'మృదుభి ర్మర్దనైః పాదే శీతలై ర్వ్యజనైః స్తనౌ, శ్రుతౌ చ మధురై ర్గీతై ర్నిద్రాతో బోధయేత్ప్రభుం' ఇతి, అభినవైః నూతనైః, మాలతీనాం జాలకైః సమం జాతి కుడ్మలైస్సహ *'సుమనా మాలతీ జాతిః' ఇతి 'సాకం సత్రా సమం సహ' ఇతి *'క్షారకో జాలకం క్లీబే కలికా కోరకో౽స్త్రియాం' ఇతి చామరః, ప్రత్యాశ్వస్తాం శిశిరానిలసంపర్కా త్పునరుజ్జీవితా మిత్యర్థః *శ్వసేః కర్తరి క్తః * ఆదితశ్చ' ఇతి చకారా దిట్ప్రతిషేధః, ఏతే నాస్యాః కుసుమసౌకుమార్యం గమ్యతే, త్వత్సనాథే త్వత్సహితే * 'సనాథం సప్రభుం ప్రాహు స్సహితే చిత్తతాపిని' ఇతి శబ్దార్ణవే, గవాక్షే, స్తిమితనయనాం కో౽సావితి విస్మయాన్నిశ్చలనేత్రాం, మానినీం మనస్వినీం అనౌచిత్యాసహిష్ణు మిత్యర్థః, విద్యుద్గర్భో౽న్తస్థో యస్య స విద్యుద్గర్భః అన్తర్లీనవిద్యుత్క ఇత్యర్థః *'గర్భో౽పవరకే౽న్నే౽గ్నౌ సుతే పనసకంటకే, కుక్షౌ కుక్షిస్థజన్తౌ చ' ఇతియాదవః. దృష్టిప్రతిఘాతేన వక్తుర్ముఖావలోకన ప్రతిబన్ధకత్వా న్న విద్యోతితవ్యమితి భావః. ధీరో ధృష్టస్సన్ అన్యథా స్ఖలద్వాక్యత్వేన అనాశ్వాసప్రసఙ్గాదితి భావః, స్తనితవచనైః స్తనితా న్యేవ వచనాని తై ర్వక్తుం, ప్రక్రమేథాః ఉపక్రమస్వ *విధ్యర్థే లిఙ్ * 'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యాం' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవే విద్ధి మామమ్బువాహం
తత్సన్దేశై ర్హృదయనిహితై రాగతం త్వత్సమీపం,

యోబృన్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం
మన్ద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభి రబలా వేణిమోక్షోత్సుకాని. 38

అవ. ఇట నక్కఱ గలిగి వినుమర్గ ముపదేశించుచున్నాఁడు.—

టీ. అవిధవే = సౌభాగ్యవతియగు చిన్నదానా! మాం=నన్ను, భర్తుః=(నీ) భర్తకు, ప్రియం మిత్రం = ప్రేమగల మిత్రుఁడనుగాను, హృదయనిహితైః=మనసునం దుంచఁబడిన, తత్సన్దేశైః=అతని వార్తలతో, త్వత్సమీపం=నీయొద్దకు, ఆగతం=వచ్చిన, అమ్బువాహం=మేఘునిగా, విద్ధి = తెలిసుకొనుము. యః=ఏనేను, అబలావేణి మోక్షోత్సుకాని; అబలా = స్త్రీలయొక్క, వేణి = జడలను, మోక్ష=విప్పుటయందు, ఉత్సుకాని=ఆసక్తులయిన, పథి=మార్గమున, శ్రామ్యతాం = ఖేదపడుచున్న, ప్రోషితానాం = దేశాంతరగతులయిన వారియొక్క, బృందాని = మొత్తములను, మన్ద్రస్నిగ్ధైః = గంభీరమధురములైన, ధ్వనిభిః = ఉఱుములచే, త్వరయతి = త్వరపెట్టుచున్నాను.

తా. సౌభాగ్యవతీ! నేను నీప్రియునకు ప్రియస్నేహితుఁడను మేఘుఁడను. అతనివార్తను జెప్పుటకు నీయొద్దకు వచ్చినాఁడను. మఱియు నేను, దేశాంతర గతులయినవారిని వారి ప్రియులతోఁ గలిసికొనుటకుఁ బ్రేరేపించి యొండొరులకుఁ గూడికను కలిగించువాఁడను.

సమ్ప్రతి దూతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీ ముపదిశతి భర్తురితి. విధవా గతభర్తృకా న భవతీతి అవిధవే సభర్తృకే అనేన భర్తృజీవన సూచనా దనిష్టాగమశఙ్కాం నిరస్యతి, మాం భర్తుః తవ పత్యుః, ప్రియం మిత్రం . ప్రియసుహృదం, తత్రాపి, హృదయ నిహితైః మనసి స్థాపితైః, తత్సందేశైః తస్య భర్తుః సందేశైః, త్వత్సమీపమాగతం, భర్తృసన్దేశకథనార్థమాగత మిత్యర్థః, అమ్బువాహం మేఘం, విద్ధి జానీహి; న కేవల మహం వార్తాహారః కింతు ఘటకోఽపీత్యాశయేనాహ. యోఽమ్బువాహః

మేఘః అబలానాం స్త్రీణాం వేణయ స్తాసాం మోక్షే మోచనే ఉత్సుకాని, పథిశ్రామ్యతాం శ్రాన్తిమాపన్నానాం ప్రోషితానాం ప్రవాసినాం పాన్థానా మిత్యర్థః, బృన్దాని సఙ్ఘాన్, మన్ద్రైః గమ్భీరైః అత ఏవ స్నిగ్ధైః మధురైః ధ్వనిభిః గర్జితైః కరణైః, త్వరయతి, పాన్థోపకారిణో మే కిము వక్తవ్యం సుహృత్సూపకారిత్వమితి భావః.

ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా
త్వాముత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా వీక్ష్య సంభావ్య చైవ,
శ్రోష్యత్యస్మాత్పరమవహితా సౌమ్య సీమన్తినీనాం
కాన్తోదన్తస్సుహృదుపనతస్సఙ్గమాత్కిఞ్చిదూనః. 39

టీ. ఇతి=ఇట్లు, ఆఖ్యాతే=చెప్పఁబడినవెనుక, పవనతనయం=హనుమంతుని, మైథిలీవ=సీతవలెను, సా=నా ప్రియురాలు, ఉన్ముఖీ=మొగమునెత్తినదై, ఉత్కణ్ఠోచ్ఛ్వసితహృదయా = వేడుకచే నూరడిల్లిన మనసుగలదై, త్వాం=నిన్ను, వీక్ష్య=చూచి, సంభావ్య చ=గారవించియు, అస్మాత్ పరం=ఇట్లు నిన్నుఁ దెలిసికొనినతర్వాత, అవహితా = ఏమఱుపాటులేనిదై, శ్రోష్యత్యేవ = విననే వినును, సౌమ్య=సజ్జనుఁడా! సీమన్తినీనాం=స్త్రీలకు, సుహృదుపనతః=మిత్రుని చేతవచ్చిన, కాన్తోదన్తః=ప్రియులవార్త, సఙ్గమాత్=సంభోగముకంటె, కిఞ్చిదూనః = కొంచెము తక్కువ.

తా. మిత్రమా! హనుమంతుఁడు సీతాదేవినిఁ జూచినట్లు నీవు చూడఁగా నా ప్రియురాలు నిన్ను మిక్కిలి గారవించి నీ మాటల నక్కఱతో వినును. ఈ ప్రకారముగా నీవు చెప్పఁగా నా ప్రియురాలు విని యౌత్సుక్యంబున మనసున నూరటఁ జెందినదై సీతాదేవి హనుమంతుని జూచినట్లు నిన్నుఁ జూచి గారవించి తరువాత నీవు చెప్పఁబోవుసంగతిని చెవియొగ్గి యక్కఱతో వినును. ఇట్లు తమ నాథుల సమా

చారములను మిత్రులవలన వినుట వనితల కత్యంత సంతోషము గదా.

భర్తృసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య ఫలమాహ ఇతీతి.—ఇతి ఏవం, ఆఖ్యాతే సతి, పవనతనయం హనూమన్తం, మైథిలీవ, సీతేవ సా మత్ప్రియా, ఉన్ముఖీ ఉత్కణ్ఠయా ఔత్సుక్యేన ఉచ్ఛ్వసితహృదయా వికసితచిత్తా సతీ, త్వాం వీక్ష్య, సంభావ్య సత్కృత్య చ, అస్మాత్ భర్తృమైత్రీజ్ఞానాత్, పరం సర్వం శ్రోతవ్యం, అవహితా అప్రమత్తా సతీ శ్రోష్యత్యేవ, అత్ర సీతాహనూమదుపమానా దస్యాః పాతివ్రత్యం మేఘస్య దూతగుణసంపత్తిశ్చ వ్యజ్యతే. తద్గుణాస్తు రసాకరే*'బ్రహ్మచారీ బలీ ధీరో మాయావీ మానవర్జితః, ధీమానుదారో నిశ్శఙ్కో వక్తా దూతః స్త్రియాం భవేత్' ఇతి, నను వార్తామాత్రశ్రవణాదస్యాః కో లాభ ఇత్యాశఙ్క్యర్థాన్తరం న్యస్యతి—హేసౌమ్య సాధో, సీమన్తినీనాం వధూనాం * 'నారీ సీమన్తినీ వధూః' ఇత్యమరః. సుహృదా సుహృన్ముఖేన ఉపనతః ప్రాప్తః సః సుహృత్పదం విప్రలమ్భశఙ్కానివారణార్థం, కాన్తస్య ఉదన్తః వార్తా కాన్తోదన్తః * 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్యాత్' ఇత్యమరః, సఙ్గమాత్ కాన్తసంపర్కాత్, కించిదూనః ఈషదూనః తద్వదేవానన్దకారీత్యర్థః.

తామాయుష్మన్మమ చ వచనాదాత్మనశ్చోపకర్తుం
బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః,
అవ్యాపన్నః కుశలమబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః
పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ. 40

టీ. ఆయుష్మన్=ఆయుష్మంతుఁడా! మమ=నాయొక్క, వచనాత్ = మాటవలన, ఆత్మనః=ఆత్మకు, ఉపకర్తుం చ = ఉపకరించుటకొఱకును (పరోపకారముచేసి ధన్యుఁడవగుటకొఱకు కనుట,) తాం = నాప్రియురాలినిఁగూర్చి, ఏవం=ఇట్లు, బ్రూయాః=చెప్పుము, అబలే=ఓ చిన్నదానా! తవ=నీయొక్క-

సహచరః = ప్రియుఁడు, రామగిర్యాశ్రమస్థః = చిత్రకూటపర్వతమునందున్న వాఁడై, వియుక్తః=(నిన్ను) ఎడఁబాసినవాఁడై (దుఃఖపడుచు), త్వాం = నిన్ను, కుశలం= క్షేమమును, పృచ్ఛతి = అడుగుచున్నాఁడు, సులభవిపదాం = నిష్కారణమైన విపత్తులువచ్చిన, ప్రాణినాం=ప్రాణులకు, ఏత దేవ = ఇదియే, పూర్వాభాష్యం = తొలుతఁ జెప్పవలసినది.

తా. సఖుఁడా! నామాటయందు గౌరవముంచి నేను చెప్పినట్లు చేయుము, ఇట్లు పరోపకారము చేసిన నీవు పుణ్యము సంపాదించుకొని కృతార్థుఁడ వగుదువు ఎట్లనఁగా? నీవు నా ప్రియురాలితో "సౌభాగ్యవతీ! నీ ప్రియుఁడు చిత్రకూట పర్వతమునందు క్షేమముగా నున్నాఁడు; నిన్నెడఁబాసి కష్టపడు చున్నాఁడు నీ క్షేమమును దెలియఁగోరియున్నాఁడు" అని చెప్పుము దైవాధీనమువలన కష్టపడువారితో తొలుత పలుక పలసినసంగతి యింతమాత్రమే.

సమ్ప్రతి సన్దిశతి:—హే ఆయుష్మన్ * ప్రశంసాయాం మతుప్-పరోపకారశ్లాఘ్యజీవితేత్యర్థః, మమ వచనం (ప్రార్థనావచనం) తస్మాచ్చ, ఆత్మనః స్వస్య, ఉపకర్తుం, చ, పరోపకారేణాత్మానం కృతార్థయితు మిత్యర్థః * ఉపకారక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి 'త స్యానుకరోతీ'త్యాదివ త్సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయా మాత్మన ఇతి షష్ఠీ న విరుధ్యతే, యథాహ భార విః * 'సా లక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేషామ్' ఇతి-తథా శ్రీహర్షచరితే * సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసాగన్తుం, న కుతూహలి కస్య మనశ్చరితఞ్చ మహాత్మనాం శ్రోతుం' ఇతి, తథాచ క్వచిత్క్వచి ద్ద్వితీయాదర్శనా త్సర్వత్ర తథేతి నాథవచనమనాథవచనమేవ, తాం ప్రియాం, ఏవం బ్రూయాః' కిమిత్యాహ, హేఅబలే, తవ, సహచరః భర్తా, రామగిరేః (చిత్రకూటస్య) ఆశ్రమేషు తిష్ఠతీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః సన్, అవ్యాపన్నః న మృత ఇత్యర్థః, వియుక్తః వియోగం ప్రాప్తో దుఃఖీసం

స్త్వాం కుశలం పృచ్ఛతి * దుహ్యాదిత్వాత్ పృచ్ఛతే ర్ద్వికర్మకత్వం, తథాహి, సులభవిపదాం అయత్నసిద్ధవిపత్తీనాం, ప్రాణినాం, ఏత దేవ, పూర్వాభాష్యం ప్రథమమవశ్యం వక్తవ్యం, 'కృత్యాశ్చ' ఇత్యావశ్యకార్థేణ్యత్ప్రత్యయః.

అఙ్గేనాఙ్గం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం
సాస్రేణాశ్రుద్రుతమవిరతోత్కణ్ఠముత్కణ్ఠితేన,
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ
సఙ్కల్పైస్తై ర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః. 41

టీ. దూరవర్తీ=దూరమునందున్నవాఁడును, వైరిణా=విరోధియైన, విధినా=దైవముచే, రుద్ధమార్గః=అడ్డగింపఁబడినమార్గముగలవాఁడు,(అగునీప్రియుఁడు) తనునా=చిక్కిపోయినదియు, గాఢతప్తేన=మిక్కిలి సంతాపముగలదియు, సాస్రేణ=కన్నీటితోఁ గూడుకొన్నదియు, ఉత్కణ్ఠితేన=వలవంతగలదియు,సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా = మిక్కుటంపునిట్టూర్పులుగలదియునగు, అఙ్గేన=(నా) శరీరముతో, ప్రతను=కృశించినదియు,తప్తం=సంతాపముగలదియు,అశ్రుద్రుతం=కన్నీటిచేఁ దడిసినదియు, అవిరతోత్కణ్ఠం=ఎడతెగనివలవంత గలదియు, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం=వేఁడి నిట్టూర్పులుగలదియునగు, అఙ్గం=(నీ) శరీరమును, తైః సఙ్కల్పైః=ఆయాసంకల్పములచే (స్వయముగాఁ దెలియఁదగిన మనోరథములచే), విశతి=చేరుచున్నాఁడు. (నీతో సమానముగా నుత్కంఠపడుచున్నాఁ డనుట.)

తా. దూరదేశమునందున్న నీప్రియుఁడు వియోగముఁ దప్పించుకోలేనివాఁడై నీవలె వెతఁ జెందుచున్నాఁడు. ఎట్లనః నీదేహము కృశించినది, తాపము నొందినది, కన్నీ రొలుకునది, ఉత్కంఠితమైనది. వేఁడి శ్వాసములు గలది అట్లే యాతనిశరీరమును కృశించి గాఢతాపమునొంది కన్నీరొలుకుచు నుత్కంఠపడి వెచ్చగ నిట్టూర్పులు నిగుడ్చుచున్నది.

అఙ్గేనేతి.—కించ, దూరవర్తీ దూరస్థః న చాగన్తుం శక్యత ఇత్యాహ, వైరిణా విరోధినా, దైవేన, రుద్ధమార్గః ప్రతిబద్ధవర్త్మా, స తే సహచరః, తనునా కృశేన, గాఢతప్తేన అత్యన్తసన్తప్తేన, సాస్రేణ సాశ్రుణా, ఉత్కణ్ఠా వేదనాస్య సఞ్జాతోత్కణ్ఠితం తేనోత్కణ్ఠితేన, 'త దస్య సఞ్జాతం' ఇతీతచ్ప్రత్యయః, ఉత్కణ్ఠతే ర్వా కర్తరి క్తః, సమధికతరం (అతిప్రబలం) ఉచ్ఛ్వసితీతి సమధికతరోచ్ఛ్వాసి తేన దీర్ఘనిశ్వాసినేత్యర్థః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః, అఙ్గేన స్వశరీరేణ, ప్రతను కృశం, తప్తం వియోగదుఃఖేన ప్లుష్టం, అశ్రుద్రుతం అశ్రుక్లిన్నం * 'అశ్రు నేత్రామ్బు రోదనం చాస్రమస్రు చ' ఇత్యమరః, అవిరతోత్కణ్ఠం అవిచ్ఛిన్నవేదనం, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం తీవ్రనిశ్వాసం * 'తిగ్మం తీవ్రం ఖరం తీక్ష్ణం చణ్డ ముష్ణం కటు స్మృతం' ఇతి హలాయుధః, అఙ్గం త్వదీయం శరీరం, తైః స్వసంవేద్యైః, సఙ్కల్పైః మనోరథైః, మనోవ్యాపారైః, విశతి ఏకీభవతీత్యర్థః, అత్ర సమానురాగిత్వజ్ఞానాన్నాయికాయాః, నాయకేన స్వసమానావస్థత్వమస్మిన్నయోక్తమ్.

శబ్దాఖ్యేయం యదపి కిల తే యః సఖీనాం పురస్తాత్
కర్ణే లోలః కథయితు మభూ దాననస్పర్శలోభాత్,
సోఽతిక్రాన్తః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యా మదృశ్య
స్త్వాముత్కణ్ఠావిరచితపదం మన్ముఖేనేదమాహ. 42

టీ. యః=ఏ నీప్రియుఁడు, సఖీనాం = చెలికత్తెలయొక్క, పురస్తాత్ = ఎదుట, ఆననస్పర్శలోభాత్ - ఆనన = మోముయొక్క, స్పర్శ = తాఁకుటయందలి, లోభాత్ = అపేక్షవలన, శబ్దాఖ్యేయం = శబ్దముచేఁ దెలియఁ జేయఁబడిన, యదపి = ఏమాటనైనను, కర్ణే = చెవియందు, కథయితుం= చెప్పుటకొఱకు, లోలః = ఆసక్తిగలవాఁడుగా, అభూత్కిల = అయెనఁట, శ్రవణవిషయం=వినునట్టిమార్గమును, అతిక్రాన్తః = మించినవాఁడును, లోచనాభ్యాం=కన్నులచే, అదృశ్యః = చూడఁ దగనివాఁడు నగు, (మిక్కిలి దూర

మున నుంటచే కన విన వలనుపడనివాఁడచుట) సఖిఆ నీప్రియుఁడు, త్వాం=
నిన్నుఁగూర్చి, ఉత్కణ్ఠావిరచితపదం - ఉత్కణ్ఠ = ఆసచే, విరచిత = కూర్పఁ
బడిన, పదం=పదములుగల, ఇదం=ఈ మాటను, మన్ముఖేన=నాముఖముతో,
ఆహ = పలికెను.

తా. తొల్లి నీప్రియుఁడు నీచెలులయెదుట నీ వుండఁగా
ముద్దికుకొనఁగోరి యందఱు వినఁదగినదైనను రహస్యముఁ
జెప్పు నెపమున, నీచెవియొద్దఁజేరి చెప్పుచోవునఁట అట్టివాఁ
డిప్పుడు వినుటకుఁగాని జూచుటకుఁగాని వలనుపడనిదూరమున
నుంటచేఁ దనమాటలుగ నాతోఁ జెప్పి పంపినాఁడు వినుము.

సంప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తౌతి శబ్దాఖ్యేయమితి.— హే
అబలే యస్తే ప్రియః సఖీనాం, పురస్తాత్ అగ్రే, ఆననస్పర్శ త్వన్ముఖ
సంపర్కే,లోభాత్ గర్ధనాత్, శబ్దాఖ్యేయం. శబ్దేన రవేణ, అఖ్యేయ ముచ్చై
ర్వాచ్య, మపి యత్ తద్వచన మపీతి శేషః, కర్ణే శ్రోత్రే, కథయితుం, లోలః
లాలసః, అభూత్కిల * 'లోలుపో లోలుభో లోలో లాలసో లమ్పటో౽పి
చ' ఇతి యాదవః, శ్రవణవిషయం కర్ణపథం, అతిక్రాన్తః, తథా, లోచనాభ్యా
మదృశ్యః, అతిదూరత్వా ద్ద్రష్టుం శ్రోతుం చ న శక్య ఇతిభావః, స తే ప్రియః
త్వా ముత్కణ్ఠా విరచితాని పదాని (సుప్తిఙన్తశబ్దా వాక్యాని వా) యస్య
తత్తథోక్తం * 'పదం శబ్దే చ వాక్యే చ' ఇతి విశ్వః, ఇదం వక్ష్యమాణం
'శ్యామాస్వఙ్గం' ఇత్యాదికం, మన్ముఖేనాహ మద్వ్యవధానేన స ఏవ బ్రూత
ఇత్యర్థః.

శ్యామాస్వఙ్గం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం
వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్,
ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్
హన్తైకస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్యమస్తి. 43

అవ.—విరహవేదన నొందువారికి 1. ప్రియజనసదృశవస్తు దర్శనము, 2. తత్ప్రతిమాదర్శనము, 3. స్వప్నదర్శనము, 4. తదంగస్పృష్ట దర్శనము అని నాల్గు వినోదస్థానములు గలవు. అందు సదృశవస్తు దర్శనమును వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. శ్యామాసు = ప్రేంకణపు తీఁగెలయందు, అఙ్గం = నీ శరీరమును, ఉత్పశ్యామి=ఊహించుచున్నాను, (సౌకుమార్యాదిసామ్యమునుబట్టియనుట) చకితహరిణీప్రేక్షణే = భయపడిన యాఁడులేళుల చూపునందు, దృష్టిపాతం= చూపును, (ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను), శశిని = చంద్రునియందు, వక్త్రచ్ఛాయాం = ముఖకాంతిని, (ఉత్పశ్యామి), శిఖినాం = నెమిళ్లయొక్క, బర్హభారేషు=పింఛముల సమూహమునందు, కేశాన్=వెండ్రుకలను, (ఉత్పశ్యామి), ప్రతనుషు=సూక్ష్ములగు, నదీవీచిషు = నదుల తరంగములయందు, భ్రూవిలాసాన్=కనుబొమలవిలాసములను, (ఉత్పశ్యామి), హంత = అయ్యో, చండి=కోపించుదానా! (నీసాటి చెప్పితి నని కోపగించకు మనుట), క్వచిదపి = ఒకచోటను, తే=నీయొక్క, సాదృశ్యం=పోలిక, నాస్తి=లేదు.

తా. ప్రేంకణపుతీఁగలు మున్నగువానియందు నీదేహసాదృశ్యాదు లున్న వని పేరాసతోఁ జూడఁబోవుదునేగాని, అయ్యో, నీపోలిక యించుకైనను లేకున్నది. నిన్నుఁజూడలేకపోయినను, నిన్నుఁబోలిన వస్తువైనను గానక వెతఁజెందుచున్నాను, నీసాదృశ్యము నిరుపమాన మైన దని భావము.

సదృశ ప్రతికృతి స్వప్నదర్శన తదఙ్గస్పృష్టస్పర్శాఖ్యాని చత్వారి విరహిణాం వినోదస్థానాని, తథా చోక్తం పతాకాయాం— *'వియోగే యోగే వా ప్రియజనసదృశానుభవనం తతశ్చిత్రం. కర్మస్వపనసమయే దర్శనమపి, తదఙ్గ స్పృష్టానా ముపనతవతాం స్పర్శనమపి ప్రతీకారోఽన ఙ్గవ్యథితమనసాం కోఽపి గదితః' ఇతి; తత్ర సదృశవస్తుదర్శనమాహ.

శ్యామాస్వితి.— శ్యామాసు ప్రియఙ్గులతాసు * శ్యామా తు మహిళాహ్వయా, లతా గోవన్దనీ గున్ద్రా ప్రియఙ్గుః ఫలినీ ఫలీ, ఇత్యమరః. అఙ్గం శరీరం, ఉత్పశ్యామి సౌకుమార్యాదిసామ్యాత్త్వదఙ్గమితి తర్కయామీత్యర్థః, తథా చకితహరిణీనాం ప్రేక్షణే తే దృష్టిపాతం, శశిని చన్ద్రే, వక్త్రచ్ఛాయాం ముఖకాన్తిం, తథా, శిఖినాం బర్హిణాం, బర్హభారేషు బర్హసమూహేషు, కేశాన్, ప్రతనుషు స్వల్పాసు, నదీనాం వీచిషు*అత్ర వీచీనాం విశేషణోపాదానేఽపి నాయముక్తగుణగ్రహదోషః, భ్రూసామ్య నిర్వాహాయ మహత్త్వదోషనిరాకరణార్థత్వాత్తస్యేతి తదుక్తం రసరత్నాకరే * 'ధ్వన్యత్వాదే గుణోత్కర్షే భావోక్తౌ దోషవారణే, విశేషణాద్విశేష్యస్య నాస్త్యయముక్తగుణగ్రహః' ఇతి, గుణో విశేషణం, భ్రూవిలాసాన్, 'భ్రూపతాకాః' ఇతి పాఠే భ్రువః పతాకా ఇవేత్యుపమితసమాసః, ఉత్పశ్యామీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే, తథాపి నాస్తిమానో నిర్వృతి రిత్యాశయే నాహ హన్తేతి హన్త విషాదే*'హన్త హర్షేఽనుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భ విషాదయోః' ఇత్యమరః. హే చణ్డి కోపనే * 'చణ్డస్త్వత్యన్తకోపనః' ఇత్యమరః. * గౌరాదిత్వాత్ జీష్, ఉపమానకథనమాత్రేణ న కోపితవ్యమితి భావః, క్వచిదపి కస్మిన్నపి, ఏకస్మిన్వస్తుని, తే తవ, సాదృశ్యం నాస్తి, అతో న నిర్వృణోమీత్యర్థః; అనేనాస్యాః సౌన్దర్యమనుపమమితి వ్యజ్యతే.

త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా
మాత్మానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుం,
అస్రైస్తావన్ముహురుపచితైర్దృష్టిరాలుప్యతే మే
క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సఙ్గమం నౌ కృతాన్తః. 44

టీ. ప్రణయకుపితాం = ప్రేమతో కోపగించిన (ఎక్కువప్రేమగలిగి క్రీడాసమయమునఁ దనకు వ్యతిరేకముగా నడచుటచే సానురాగ క్రోధమనుట), త్వాం = నిన్ను (నీ ప్రతిమను), ధాతురాగైః = గైరికాది ధాతువు

లనేకు రంగువస్తువులచే, శిలాయాం = చదరపురాతిమీఁద, ఆలిఖ్య = వ్రాసి, ఆత్మానం=నన్ను, తే=నీయొక్క (నీ ప్రతిమయొక్క), చరణపతితం = పాదములయందు పడినవానినిగా (నీ ప్రతిమపాదములమీఁద నాప్రతిమ పడుట), కర్తుం=లిఖించుటకు, యావత్ ఇచ్ఛామి=ఎంతలోఁ గోరుచుంటినో, తావత్= అంతలో, ముహుః=మాటిమాటికి, ఉపచితైః=వృద్ధినొందిన, అస్రైః=కన్నీళ్లచే, మే=నాయొక్క, దృష్టిః=చూపు, ఆలుప్యతే=ఆవరింపఁబడుచున్నది. (కన్నులం గానరాక వ్రాయుటకు వీలుపడ దనుట), క్రూరః=ఘాతకుఁడైన, కృతాంతః= దైవము, తస్మిన్నపి=ఆచిత్రమునందైనను, నౌ=మనయొక్క, సఙ్గమం = కూడికను, న సహతే=ఓర్వలేకున్నాఁడు.

తా. గైరికము మున్నగు రంగువస్తువులఁ దెచ్చి పలకరాతిమీఁద ప్రేమయల్కగల నీరూపును వ్రాసి నీపాదముల మీఁదఁబడినట్లు నారూపు వ్రాసికొనఁగోరి యుండఁగాఁ గన్నుల నిండ నీరు క్రమ్మి వ్రాయుటకుఁ గానరాకున్నది. అయ్యో! పాపఁపుదైవము చిత్తరువునందైనను మనలను కూడనీయకున్నాఁడు ఏమిసేతును?

సమ్ప్రతి ప్రతికృతిదర్శన మాహ.—త్వామితి. హే ప్రియే, ప్రణయేన ప్రేమాతిశయేన, కుపితాం కుపితావస్థాయుక్తాం, త్వాం త్వత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః, ధాతవో (గైరికాదయః) * 'ధాతు ర్వాతాది శబ్దాది గైరికాది ష్వగాదిషు' ఇతి యాదవః, త ఏవ రాగా '(రఞ్జకద్రవ్యాణి) * 'చిత్రాదిరఞ్జక ద్రవ్యే లాక్షాదౌ ప్రణయేచ్ఛయోః, సారఙ్గాదౌ చ రాగః స్యా దారుణ్యే రఞ్జనే పుమాన్' ఇతి శబ్దార్ణవే, తైర్ధాతురాగైః, శిలాయాం శిలాపట్టే,ఆలిఖ్య నిర్మాయ, ఆత్మానం మాం, (మత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః.) తే తవ, చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః, చరణపతితం, కర్తుం తథా లిఖితుం యావ దిచ్ఛామి తావ, దిచ్ఛాసమకాలం ముహుః, ఉపచితైః ప్రవృద్ధైః, అస్రైః అశ్రుభిః కర్తృభిః*'అస్ర మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః, మే దృష్టిః ఆలుప్యతే ఆద్రియత ఇత్యర్థః,

తతో దృష్టిప్రతిబన్ధనాల్లేఖనం ప్రతిషిధ్యత ఇతి భావః, క్రూరః ఘాతుకః 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్యమరః. కృతాన్తః దైవం * కృతాన్తో యమసిద్ధాన్త దైవాకుశలకర్మసు' ఇత్యమరః. తస్మిన్నపి చిత్రేఽపి, నౌ ఆవయోః *'యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీ ద్వితీయాస్థయో ర్వాం నావౌ' ఇతి నావాదేశః, సఙ్గమం సహవాసం, న సహతే, సఙ్గతి లేఖనమప్యావయో రసహమానం దైవం సాక్షాత్సఙ్గతిం న సహత ఇతి కిము వక్తవ్య మిత్యపిశబ్దార్థః.

మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతో
ర్లబ్ధాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసందర్శనేషు,
పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్వశ్రులేశాః పతన్తి. 45

అ వ. స్వప్నదర్శనమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. స్వప్న సందర్శనేషు=కలఁ గనుటలయందు, మయా=నాచేత, కథమపి = అతి ప్రయత్నముచే, లబ్ధాయాః=పొందఁబడిన, తే=నీయొక్క, నిర్దయాశ్లేషహేతోః = బిగికౌఁగిలింత యను కారణముఁ బట్టి (గట్టిగాఁ గౌఁగిలించుకొనుటకు), ఆకాశప్రణిహితభుజం-ఆకాశ=ఆకసమునందు, ప్రణిహిత=చాఁపఁబడిన, భుజం=భుజములుగల, మాం=నన్ను, పశ్యన్తీనాం=చూచుచున్న, స్థలీ దేవతానాం = వనదేవతలయొక్క, ముక్తాస్థూలాః = ముత్తెములంత పెద్దవియగు, అశ్రులేశాః = కన్నీటిచుక్కలు, తరుకిసలయేషు=చెట్లచిగుళ్లయందు, న పతన్తి న ఖలు = పడకుండక పోలేదు.

తా. నాకు నిద్దుర పట్టక పట్టక పట్టినప్పుడు కలలో నిన్ను గట్టిగాఁ గౌఁగిలింపఁబోయి ఆకసమున చేతులు చాఁపఁగాఁ జూచి వనదేవతలు చెట్లచిగుళ్లమీఁద ముత్తెములంతేసి కన్నీటి చుక్కలు పడునట్లు శోకించుచున్నారు.

మామితి. సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నః * 'స్వప్నః సుప్తస్య విజ్ఞానం' ఇతి విశ్వః, సందర్శనం సంవిత్ *'దర్శనం సమయే శాస్త్రే దృష్టౌ స్వప్నేఽక్షిసం విది' ఇతి శబ్దార్ణవే. స్వప్నా ఇతి సందర్శనాని విజ్ఞానాని స్వప్నసందర్శనాని * చూతవృక్షాదివత్సామాన్యవిశేషభావేన సహ ప్రయోగః, తేషు, మయా, కథమపి మహతా ప్రయత్నేన, లబ్ధాయాః గృహీతాయాః, దృష్టాయా ఇతి యావత్, తే తవ, నిర్దయాశ్లేషః గాఢాలిఙ్గనం, స ఏవ హేతుస్తస్య, నిర్దయాశ్లేషార్థమిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, ఆకాశే నిర్విషయే, ప్రణిహితభుజం ప్రసారితబాహుం, మాం, పశ్యన్తీనాం స్థలీదేవతానాం, ముక్తా, మౌక్తికానీవ స్థూలాః, అశ్రులేశాః బాష్పబిన్దవః, తరుకిసలయేషు, అనేన చేలాఞ్చలేనాశ్రుధారణసమాధిః ధ్వన్యతే, బహుశో, న పతన్తి న ఖలు, కింతు పతన్త్యేవేత్యర్థః, నిశ్చయే నఞ్ ద్వయ ప్రయోగః, తథా చాలంకారసూత్రం 'స్మృతి నిశ్చయ సిద్ధార్థేషు నఞ్ ద్వయప్రయోగః' ఇతి * 'మహాత్మ గురు దేవానా మశ్రుపాతః క్షితౌ యది, దేశభఙ్గో మహాదుఃఖం మరణం చ భవేద్ధ్రువం' ఇతి క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనా ద్యక్షస్య మరణాభావసూచనార్థం తరుకిసలయేషు పతన్తీత్యుక్తమ్.

> భిత్త్వా సద్యః కిసలయపుటాన్దేవదారుద్రుమాణాం
> యే తత్క్షీరస్రుతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః,
> ఆలిఙ్గ్యన్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః
> పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదఙ్గ మేభిస్తవేతి. 46

అవ. ఇట్టి దదంగస్పృష్టదర్శనము జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. దేవదారుద్రుమాణాం = దేవదారువృక్షములయొక్క, కిసలయపుటాన్ = చిగుళ్ల దొప్పలను, సద్యః = అప్పుడు, భిత్త్వా = విప్పి, తత్క్షీరస్రుతిసురభయః - తత్ = ఆదేవదారువృక్షములయొక్క, క్షీర = పాలయొక్క, స్రుతి = కారుటచేత, సురభయః = పరిమళించుచున్న, యే=ఏవాయువులు,

దక్షిణేన=దక్షిణముగా, ప్రవృత్తాః=వీచుచున్నవో, గుణవతి=గుణవంతురాలా, తే తుషారాద్రివాతాః=అట్టి హిమాచలముమీఁది, వాయువులు, మయా=నాచే, పూర్వం=తొలుత, తవ=నీయొక్క, అఙ్గం=శరీరము, స్పృష్టం=తాఁకఁబడినదై, భవేద్యది కిలేతి=అయి యుండునేమోనని, ఆలిఙ్గ్యన్తే=కౌఁగిలింపఁబడుచున్నవి.

తా. దేవదారు వృక్షములను గదల్చి వానిపాలతోఁ గూడ సువాసనగలవియు నుత్తరమునుండి దక్షిణముగా వీచుచున్న హిమాలయమువాయువులను నీశరీరమును దాఁకి వచ్చుచున్న వని యెంచి కౌఁగిలించుకొనుచున్నాను.

ఇదానీం తదఙ్గస్పృష్టవస్తువర్ణన మాహ.—భిత్త్వేతి. దేవదారుద్రుమాణాం, కిసలయపుటాన్ పల్లవపుటాన్, సద్యో భిత్త్వా, తత్క్షీరస్రుతి సురభయః, తేషాం దేవదారుద్రుమాణాం, క్షీరస్రుతిభిః క్షీరనిష్యన్దైః, సురభయః సుగన్ధయః, తుషారాద్రిజాతత్వే లిఙ్గ మిదం, యే వాతాః, దక్షిణేన దక్షిణమార్గేణ * తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానాత్తృతీయా, సమేన ధావతీతివత్, తత్రాపి పథః కరణస్య ప్రతీయమానత్వాత్ * 'కర్తృకరణయో రేవ తృతీయా'ఇతి భాష్యకారః. ప్రవృత్తాః చలితాః, హే గుణవతి సౌశీల్యసౌకుమార్యాదిగుణసంపన్నే, తే తుషారాద్రివాతాః పూర్వం ప్రాక్, ఏభిః వాతైః, తవాఙ్గం స్పృష్టం భవే ద్యదికిలేతి సంభావితమేత దితి బుద్ధ్యేత్యర్థః *'వార్తాసంభావ్యయోః కిల' ఇత్యమరః, మయా, ఆలిఙ్గ్యన్తే ఆశ్లిష్యన్తే, అత్ర "వాయూనాం స్పృశ్యత్వే ప్యమూర్తత్వేనాలిఙ్గనాయోగా 'దాలిఙ్గ్యన్త' ఇత్యభిధానం యక్షస్యోన్మత్తత్వాత్ ప్రలపితమిత్యదోషః" ఇతి వద న్నిరుత్తరకారః స్వయమే వోన్మత్తప్రలాపీ త్యుపేక్షణీయః.

ధారాసిక్తస్థలసురభిణ స్త్వన్ముఖస్యాస్య బాలే
దూరీభూతం ప్రతనుమపి మాం పఞ్చబాణః క్షిణోతి,

ఘర్మాన్తే వై వద బత కథం వాసరాణి వ్రజేయుః
దిక్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని. 47

టీ. బాలే=ఓచిన్నదానా! ధారాసిక్తస్థలసురభిణః- ధారా=ఉదకధారలచే, సిక్త=తడుపఁబడిన, స్థల=నేలవలె, సురభిణః = పరిమళించుచున్న, అస్య త్వన్ముఖస్య=ఈ నీ మోమునకు, దూరీభూతం=దూరమందున్నవాఁడనై, ప్రతనుమపి=చిక్కిపోయినవాఁడనైన, మాం=నన్ను, పఞ్చబాణః=మన్మథుఁడు, క్షిణోతి =బాధించుచున్నాఁడు, ఘర్మాన్తే వై=వర్షాకాలమందైతే, దిక్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని- దిక్=దిక్కులయందు, సంసక్త=క్రమ్ముకొనిన, అప్రవిరళ=దట్టములైన, ఘన=మేఘములచే, అవ్యక్త=తెలియఁబడని, సూర్యాతపాని =ఎండగల, వాసరాణి=దినములు, కథం=ఎట్లు, వ్రజేయుః=కడచిపోవును, బత =అయ్యో, వద=చెప్పుఁడు (వర్షాకాలమెట్లు కడచునో తోఁచ దనుట).

తా. నే నీవదన సౌగంధ్యము ననుభవింపలేనివాఁడనుగా నింతదూరమునందు పడియుండి మదనునివాఁడి తూపులకు తాళఁజాలకున్నాను. ఆపై నిప్పుడు వర్షాకాలము సమీపించినది. మొయిళుల మొత్తములు దశదిశలు గ్రమ్మి యెండపొడసూపని దినమ్ము లెట్లు కడచునో? యని దిగులొందుచున్నాను.

ధారేతి. ధారాభిః ఉదకధారాభిః, సిక్తం యత్, స్థలం భూః, తదివ, సురభిణః పరిమళవతః, త్వన్ముఖస్య త్వదాననస్య దూరీభూతం దూరస్థం, అతఏవ, ప్రతనుం అతికృశం, తథాభూతమపి మాం, పఞ్చబాణః పఞ్చ బాణాః శరా అరవిన్దాదయో యస్యసః మన్మథః, క్షిణోతి బాధతే*క్షిణోతేర్లట్, ఘర్మాన్తే వై గ్రీష్మాన్తేతు, వర్షాకాలే త్విత్యర్థః, దిక్షు (సమ్యక్సక్తాః) సంసక్తాః అప్రవిరళాః (మేదురాశ్చ) యే ఘనాః మేఘాః తైః అవ్యక్తః సూర్యస్య ఆతపః యేషు తాని వాసరాణి, కథం కేన ప్రకారేణ, వ్రజేయుః గచ్ఛేయుః, బత కష్టం, వద బ్రూహి.

సంక్షిప్యేత క్షణఇవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
సర్వావస్థా స్వహరపి కథమ్మన్దమన్దాతపం స్యాత్,
ఇత్థం చేతశ్చటులనయనే దుర్లభప్రార్థనం మే
గాఢోష్మాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః. 48

టీ. దీర్ఘయామా=పొడవైన జాములుగల (విరహదుఃఖముచే రాత్రి పెద్దదిగానున్నదనుట), త్రియామా=రాత్రి,మయా=నాచే, క్షణఇవ=క్షణకాలము వలె, సంక్షిప్యేత=సంక్షేపము చేయఁబడును, (కొద్దిగాఁ జేయఁబడును), అహరపి=పగలును, సర్వావస్థా స్వపి=అన్ని పనులయందును, మన్దమన్దాతపం=అత్యల్ప సంతాపము గలదిగా, కథం స్యాత్=ఎట్లగును? చటులనయనే=చంచలాక్షీ! ఇత్థం=అట్లు, దుర్లభప్రార్థనం=అందరానికోర్కెలుగల, మే=నాయొక్క, చేతః=చిత్తము, గాఢోష్మాభిః=మిక్కిలి తీవ్రములైన, త్వద్వియోగవ్యథాభిః=నీయెడఁబాపువలని బాధలచే, అశరణం=దిక్కుమాలినదిగా, కృతం=చేయఁబడినది.

తా. ఇంత పెద్దవిగాఁ దోఁచు రాత్రులు కొద్దిగా నెట్లగునా యనియు, ఏపనిఁ జేయఁబోయినను కడుసంతాపము గలిగించు నీపగ ళ్లెట్లు చల్లఁబడునా యనియు, నామనం బందరాని కోర్కెలఁ గోరుచున్నదే గాని నిన్నెడఁబాసిన సంతాప మంత కంత కధిక మగుటం జేసి దిక్కులేనిదై పోవుచున్నది.

సంక్షిప్యేతి.—దీర్ఘా యామాః ప్రహరా యస్యాం సా దీర్ఘయామా విరహవేదనయా తథా ప్రతీయమా నేత్యర్థః, త్రియామా రాత్రిః, * 'ఆద్యన్తయో రర్ధ యామయో ర్దినవ్యవహారా త్రియామా' ఇతి క్షీరస్వామీ, క్షణమివ, కథం కేన ప్రకారేణ, సంక్షిప్యేత లఘూక్రియేత, అహరపి సర్వావస్థాసు సర్వకాలేష్విత్యర్థః మన్ద మన్దః మన్దప్రకారః*'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతిద్విరుక్తిః *'కర్మధారయవదుత్తరేషు' ఇతి కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్, మన్ద మన్దాతపం అత్యల్పసన్తాపం, కథం స్యాత్, హేచటులనయనే

చఞ్చలాక్షి, ఇత్థం అనేన ప్రకారేణ, దుర్లభప్రార్థనం అప్రాప్యమనోరథం: మే మమ, చేతః, గాఢోష్ణాభిః అతితీవ్రాభిః, త్వద్వియోగవ్యథాభిః, అశరణం అనాథం కృతమ్.

> నన్వాత్మానం బహు విగణయన్నాత్మనైవావలమ్బే
> తత్కల్యాణి త్వమపి నితరాం మాగమః కాతరత్వం,
> కస్యైకాన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా
> నీచైర్గచ్ఛ త్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ. 49

అవ. నే నిట్టిదుర్దశలో నున్నా నని భయపడకు మనుచున్నాఁడు.—

టీ. నను=ఓ ప్రియురాలా ! బహు = అనేక విషయ జాతమును, విగణయన్=ఆలోచించుచున్నవాఁడనై, ఆత్మానం = నన్ను, ఆత్మనైవ = నాచేతనే, అవలమ్బే=ధరించుకొనుచున్నాను, తత్ = ఆ కారణమువలన, కల్యాణి= సౌభాగ్యవతీ, త్వమపి=నీవును, నితరాం = మిక్కిలి, కాతరత్వం = భయపడియుండుటను, మాగమః = పొందకుము, కస్య=ఎవనికి, ఏకాన్తం=ఎక్కువైన, సుఖం=సుఖము, ఉపనతం=వచ్చును, ఏకాంతతః = అచ్చముగా, దుఃఖం వా= దుఃఖము గాని, (ఉపనతం) దశా=అవస్థ, చక్రనేమిక్రమేణ- చక్ర=చక్రము యొక్క, నేమి=అంచుయొక్క, క్రమేణ=రీతిచే, నీచైః = తగ్గుగాను, ఉపరి= హెచ్చుగాను, గచ్ఛతి=పోవుచున్నది.

తా. ఓ ప్రియురాలా! నేను "శాపము తీరవచ్చినది గదా? కొద్ది కాలములో నా ప్రియురాలిని గూడుకొందును. కూడి కొని యిట్లిట్లు సుఖింతును" అని నాలో యోజించి యూరటఁ జెందుచున్నాను. కనుక నీవును భయపడక ధైర్యముతో నుండుము. లోకములో నెవ్వరికైన సుఖదుఃఖములు శాశ్వతములు కావు.

న చ మదీయదుర్దశాశ్రవణా ద్భేతవ్యమిత్యాహ—నత్వితి. 'నత్వితి' ఏకం వాక్యం తుశబ్దో భేదకః, కింతు న భేతవ్య మిత్యర్థః, అథవా 'నన్వితి' పాఠః నన్విత్యామన్త్రణే * 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రణేనను' ఇత్యమరః, నను ప్రియే, బహు విగణయన్ శాపాన్తే స త్యేవమేవం కరిష్యా మీత్యావర్తయన్, ఆత్మానం మాం, ఆత్మనైవ :స్వేనైవ * ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానం' ఇతి తృతీయా, అవలమ్బే ధారయామి, యథా కథఞ్చి జ్జీవా మీత్యర్థః. తత్ తస్మాత్కారణాత్, హేకల్యాణి సుభగే, త్వత్సౌభాగ్యేనైవ జీవామీతి భావః, * 'బహ్వా దిభ్య శ్చ' ఇతి జీష్, త్వమపి, నితరాం అత్యన్తం, కాతరత్వం భీరుత్వం, మాగమః మాగచ్ఛ, గమేర్మాజిలుఙ్ * 'నమాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమాభావః; తాదృశ్యస్మినో, రావయో రీదృశి దుఃఖే కథం స బిభేమీ త్యాశఙ్క్యాహ, కస్యేతి కస్య జనస్య, ఏకాన్తం నియతం, సుఖం, ఉపనతం ప్రాప్తం, ఏకాన్తతః నియమేన, దుఃఖం వోపనతం కింతు, దశా అవస్థా, చక్రస్య (రథాఙ్గస్య) నేమి (స్తదన్తః) * చక్రం రథాఙ్గం తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమాన్' ఇత్యమరః, తస్యాః, క్రమేణ (పరిపాట్యా) *'క్రమః శక్తౌ పరిపాట్యాం' ఇతి విశ్వః, నీచైః అధః, ఉపరి చ, గచ్ఛతి ప్రవర్తతే, ఏవం జన్తోః సుఖదుఃఖే పర్యావర్తేతే ఇత్యర్థః.

శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ
శేషాన్మాసాన్గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా,
పశ్చాదావాం విరహగణితం తంతమాత్మాభిలాషం
నిర్వేక్ష్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు క్షపాసు. 50

అవ. ఇట్లు విరహవేదన పడుచుండఁగా నీశాపము తీరుట యెప్పుడు? సుఖపడుట యెప్పుడు? అనఁగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. శార్ఙ్గపాణౌ=విష్ణుమూర్తి, భుజగశయనాత్ = నాగ పర్యంకము నుండి, ఉత్థితే = లేచినవాఁ డగుచుండఁగా, (విష్ణుమూర్తి ఆషాఢశుక్లైకా

దశినాఁడు శేషశయ్యపైఁ బవ్వళించి కార్తీక శుక్లైకాదశినాఁడు మేల కొనును. ఆనాల్గుమాసములే చాతుర్మాస్య మని వ్యవహారము గనుక కార్తీక శుక్లైకాదశితో), మే = నాయొక్క, శాపాన్తః = శాపాంతము (భవిష్యతి: అగును), శేషాన్ = మిగిలిన (సంవత్సరములో మిగిలిన చాతుర్మాస్య మనుట) చతురః మాసాన్=నాల్గునెలలను, లోచనే=కన్నులను, మీలయిత్వా=మూసకొని, గమయ=కడపుము, పశ్చాత్ = (శాపము) తీరినపిమ్మట, ఆవాం=మనము విరహగణితం=ఈవిరహమందుఁ దలంచుకొన్న, తంతం ఆత్మాభిలాషం=మనకోరికల నన్నింటిని, పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు = పండిన శరత్కాలపు వెన్నెలలుగల క్షపాసు = రాత్రులయందు, నిర్వేక్ష్యావః = అనుభవించఁగలము.

తా. నాశాపము తీరుట కింక నాల్గుమాసము లున్నవి. విష్ణుమూర్తి శేషపర్యంకమునుండి లేచుసరికి కార్తీక శుక్లైకాదశికి ముగియును నీవు నెట్లో కష్టముల కోర్చుకొని కడపుము. ఆపిమ్మట మనమిద్దఱము విరహములో ననుకొనుచున్న కోరికలు నిండు పండువెన్నెలలుగల శారదమున రాత్రులయందు యథేష్టముగ ననుభవింపఁగలము.

న చ నిరవధిక మేతద్దుఃఖ మిత్యాహ—శాపాన్త ఇతి. శార్ఙ్గం నామ ధనుః పాణౌ స్థితం యస్య స తస్మిన్, శార్ఙ్గపాణౌ విష్ణౌ * 'సప్తమ్యుపమాన, ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః * 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః' ఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః, భుజగః (శేషఏవ) శయనం తస్మా దుత్థితే సతి, మే, శాపాన్తః శాపావసానం భవిష్యతీతి శేషః, శేషాన్ అవశిష్టాన్, చతురో మాసాన్ మేఘదర్శనదినప్రభృతి హరిబోధదినాన్త మిత్యర్థః. దశదివసాధిక్యం త్వత్ర న వివక్షిత మిత్యుక్తమేవ, లోచనే మీలయిత్వా చక్షుషి నిమీల్య గమయ ధైర్యేణాతివాహయేత్యర్థః, పశ్చాత్ అవ

స్తరం, త్వం చాహం చావాం * 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్యం' ఇత్యేకశేషః * 'త్యదాదీనాం మిథో ద్వన్ద్వే య త్పరం త చ్ఛిష్యతే' ఇత్యస్మదః శేషః, విరహే గణితం ఏవమేవం కరిష్యా మీతి మనస్యావర్తితం, తంతం*వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః సర్వమిత్యర్థః, ఆత్మనోః ఆవయోః అభిలాషం మనోరథం, పరిణతాః ప్రౌఢాః శరచ్చన్ద్రికాః యాసాం తాసు, క్షపాసు రాత్రిషు, నిర్వేక్ష్యావః భోక్ష్యావహే * విశతే ర్లృట్ *'నిర్వేశో భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః. అత్ర కైశ్చిత్ నభోనభస్యయో రేవ వార్షికత్వా త్కథ మాషాఢాది మాసచతుష్టయస్య వార్షికత్వముక్తమితి చోదయిత్వర్తుత్రయ పక్షాశ్రయణా దవిరోధ ఇతి పర్యహారి తత్సర్వ మసఙ్గతం; అత్ర గతశేషా శ్చత్వారో మాసా ఇత్యుక్తం కవినా నతు తే వార్షికా ఇతి. తస్మా దయ మనుక్తోపాలమ్భ ఏవ, యచ్చ నాథే నోక్తం 'కథ మాషాఢాదిచతుష్టయా త్పరం శరత్కాలః' ఇతి తత్రాప్యాకార్తిక సమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః పరిణతశరచ్చన్ద్రికా స్విత్యుక్తం, నతు తదైవ శరత్ప్రాదుర్భావ ఉక్త ఇత్యవిరోధ ఏవ.

భూయశ్చాహ త్వమపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే
నిద్రాం గత్వా కిమపి రుదతీ సస్వరం విప్రబుద్ధా,
సాన్తర్హాసం కథితమసకృత్పృచ్ఛతశ్చ త్వయా మే
దృష్టః స్వప్నే కితవ రమయన్కామపి త్వం మయేతి. 51

అవ. ఇట్లు చెప్పి మేఘుఁడు తనమాట నమ్ముటకై వారి రహస్యకార్యములను తనతోఁ జెప్పినవానిని ఆనవాలుగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. అబలే=ఓచిన్నదానా ! భూయః=మఱియుం, ఆహ=(నీప్రియుఁడు నాతో) చెప్పెను, పురా = చాల కాలము క్రింద, శయనే = పడకయందు, మే = నాయొక్క, కణ్ఠలగ్నాపి = మెడను గఱచుకొన్నదానవైనను, త్వం=నీవు, నిద్రాం=నిదురను, గత్వా = పొంది, కిమపి = ఎందుకో, సస్వరం =శబ్దముతో గట్టిగా, రుదతీ = ఏడ్చుచున్న దానవు, ఆసీః = అయితివి,

(అంతట) అసకృత్ = పలుమారు, పృచ్ఛతః=(ఎందు కేడ్చెద వని) అడుగుచున్న, మే = నాకు, కితవ = మోసగాఁడా, త్వం = నీవు, కామపి = ఏదో యొకతెను, రమయన్ = క్రీడించుచు, స్వప్నే=కలయందు, దృష్టఇతి=కనంబడితి వని, త్వయా = నీచే, సాన్తర్హాసం = చిరునగవుతోఁ, కథితంచ=చెప్పఁబడినదియు, (నాతోఁ జెప్పెను).

తా. చిన్నదానా! నీప్రియుఁడు మఱియు నొక్క సంగతిఁ జెప్పినాఁడు. ప్రియురాలా! బహుకాలమునకు ముందు నీవు నన్ను గాఢాలింగనముఁ జేసి మంచముమీఁదఁ బరుండి నిద్రించి పెద్దగా నేడ్చుచు మేలుకొంటివి. ఎందు కేడ్చెద వని పలుమాఱు నే నప్పు డడుగఁగా, మోసగాఁడా! ఎవతెతోనో క్రీడించుచుఁ గలలోఁ గనఁబడితివి కాదా? అని ముసిముసినవ్వుల నవ్వుచుఁ జెప్పితావు గాదా?

సంప్రతి తస్యా మేఘే వఞ్చకత్వశఙ్కానిరాసాయాతిగూఢ మభిజ్ఞాన ముపదిశతి—భూయ ఇతి. హేఅబలే, భూయశ్చ పునరపి త్వద్భర్తా మన్ముఖే నేతి శేషః, మేఘవచనమేతత్, కి మిత్యత ఆహ.—పురా పూర్వం పురాశబ్దశ్చిరాతీతే * 'స్యా త్ప్రబన్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా' ఇత్యమరః, శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వం గళే బద్ధస్య కథమపి గమనం న సంభవేదితి భావః, నిద్రాం గత్వా, కిమపి కేనవా నిమిత్తే నేత్యర్థః, సస్వరం సశబ్దం ఉచ్చైరిత్యర్థః, రుదతీ సతీ విప్రబుద్ధా ఆసీ రితి శేషః; అసకృత్ బహుశః, పృచ్ఛతః రోదనహేతుమితి శేషః, మే మమ, 'హేకితవ త్వం కామపి రమయ న్మయా స్వప్నే దృష్ట' ఇతి త్వయా సాన్తర్హాసం యథా తథా కథితం చేతి, త్వద్భర్తా భూయ శ్చాహేతి యోజనా.

ఏతస్మాన్మాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వా
మాకౌలీనా దసితనయనే మయ్యవిశ్వాసినీ భూః,

స్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసిన స్తే త్వభోగా
దిష్టే వస్తు న్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీ భవన్తి. 52

టీ. ఏతస్మాదభిజ్ఞానదానాత్ = ఈ యానవాలును దెల్పుటను బట్టి, మాం=నన్ను, కుశలినం = క్షేమముగా నున్న వానినిగా, విదిత్వా = తెలిసికొని, అసితనయనే = విశదమయిన కనులుగల చిన్నదానా! కౌలీనాత్ = లోక వాదమువలన, మయి=నాయందు, అవిశ్వాసినీ = (చాలకాల మెడఁబాయుట వలన నీయం దనురాగము నాకు లేకపోయిన దేమో యని) నమ్మకము లేని దానవు, మాభూః=కావలదు, కిమపి=ఏమో (నాకుఁ దెలియదు), స్నేహాన్ = అనురాగములను, విరహే=ఎడఁబాటునందు, ధ్వంసినః = నశించువానినిగా, ఆహుః=చెప్పుచున్నారు, తే=ఆస్నేహములు, అభోగాత్=భోగము లేకుండుటం జేసి, ఇష్టే=ప్రియమైన, వస్తుని = వస్తువువిషయమందు, ఉపచిత రసాః= ఉపచిత=వృద్ధిపొందిన, రసాః=అభిలాషగలవై, ప్రేమరాశీభవన్తి = ప్రేమయొక్క రాశిగా నగుచున్నవి.

తా. ఇట్లెవ్వ రెఱుఁగని సంగతి యానవాలుగాఁ జెప్పినాను గనుక నేను క్షేమముగా నున్నా నని యెంచుకొమ్ము. ఇంతకాల మాయెను. నాయందు స్నేహ మున్నదో లేదో యని శంకింపకుము. లోకములోఁ గాలము గడచిన స్నేహము తగ్గు నని చెప్పుదురు గాని నా కది సరిగాఁ దోఁచ లేదు. ఏల యన, స్నేహము గలవా రెడఁబాసి నప్పుడు తమ మనోరథము లనుభవింపకుండుటం జేసి ప్రేమ హెచ్చునే గాని తగ్గదు.

ఏతస్మా దితి.—ఏతస్మాత్ పూర్వోక్తాత్, అభిజ్ఞాయతేఽనేనే త్యభిజ్ఞానం (లక్షణం) తస్య దానాత్ (ప్రాపణాత్), మాం, కుశలినం క్షేమవన్తం, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, హే అసితనయనే, * కులే (జనసమూహే), భవాత్ కౌలీనాత్ లోక ప్రవాదాత్ ఏతా[illegible] కాలేన పరాసు ర్స్నేహే దాగమిష్య తీతి జనప్రవాదా దిత్యర్థః * 'స్యాత్కౌలీనం లోకవాదే యుద్ధే

పక్ష్మహి పక్షిణాం' ఇత్యమరః, మయి విషయే, అవిశ్వాసినీ మరణశఙ్కినీ, మా
భూః న భవ * భవతే ర్లుఙ్ *'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమ ప్రతిషేధః; న
చ దీర్ఘ కాలవిప్రకర్షా త్పూర్వస్నేహనివృత్తి రాశఙ్క్యేత్యాహ స్నేహా
నితి.—కిమపి కింవా నిమిత్తం న విద్మ ఇతిశేషః, స్నేహాన్ ప్రీతీః, విరహే
సతి అన్యోన్యస్య విప్రకర్షే సతి, ధ్వంసినః వినశ్వరాన్, ఆహుః, తత్తథా న భవతీ
త్యభిప్రాయః, కింతు, తే స్నేహాః, అభోగాత్ విరహే భోగాభావాద్ధేతోః *
ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే, ఇష్టే వస్తుని విషయే, ఉపచితో
రసః (స్వాదో) యేషు తే ఉపచితరసాః సన్తః ప్రవృద్ధతృష్ణా ఇత్యర్థః *
'రసో గన్ధరసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః' ఇతి విశ్వః, ప్రేమరాశీభవన్తి
వియోగాసహిష్ణుత్వమాపద్యన్త ఇత్యర్థః. స్నేహప్రేమ్ణో రవస్థాభేదా ద్భేదః
తదుక్తం * 'ఆలోకనాభిలాషౌ రాగస్నేహౌ తతః ప్రేమా, రతిశ్శృఙ్గారా
యోగే వియోగతో విప్రలమ్భశ్చ' ఇతి; తదేవ స్ఫుటీకృతం రసాకరే *
'ప్రేమా దిదృక్షా రమ్యేషు తచ్చిన్తా త్వభిలాషకః, రాగ స్తత్సఙ్గబుద్ధిః స్యా
త్స్నేహ స్తత్ప్రవణక్రియా, తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతి స్తత్సహవర్త
నం, శృఙ్గార స్తత్సమ క్రీడా సంభోగః సప్తధా క్రమాత్' ఇతి.

ఆశ్వాస్యైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే
శైలాదాశు త్రినయనవృషోత్ఖాతకూటాన్నివృత్తః,
సాభిజ్ఞానం ప్రహితకుశలై స్తద్వచోభిర్మమాపి
ప్రాతఃకున్దప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః. 53

అవ. యక్షుఁడు మేఘునితోఁ దన కుశలవార్తను జెప్పి తనప్రియం
రాలి కుశలవార్తను దెమ్మనుచున్నాఁడు.—

టీ. ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం- ప్రథమ = మొదటిదైన, విరహ =
ఎడఁబాటుచేత, ఉదగ్ర = ఎక్కువయిన, శోకాం = శోకములుగల, తే = నీ
యొక్క, సఖీం=చెలియలిని, ఏవం = ఇట్లు, ఆశ్వాస్య = ఓదార్చి, త్రినయన

వృషోత్ఖాతకూటాత్ - త్రినయన = శివునియొక్క, వృష = వృషభముచే, ఉత్ఖాత=పగులఁగొట్టఁబడిన, కూటాత్=శిఖరముగల, శైలాత్ = (కైలాస) పర్వతమునుండి, నివృత్తః=మరలినవాఁడవై, సాభిజ్ఞానం=ఆనవాలుతో, కూడు నట్లు, ప్రహితకుశలైః - ప్రహిత=పంపఁబడిన, కుశలైః = క్షేమముగల, తద్వ చోభిః=నా ప్రియురాలిమాటలచే, ప్రాతః కున్దప్రసవ శిథిలం-ప్రాతః=ప్రాతః కాలమందలి, కున్ద ప్రసవ=మొల్లపూవువలె, శిథిలం=సడ్లివారిన, మమాపి=నా యొక్కయు, జీవితం = ప్రాణమును, ధారయేథాః=నిలుపుము.

తా. ఎన్నఁడెఱుఁగని యింతదుఃఖ మనుభవించుచున్న నా ప్రియురాలిని నేను జెప్పిన మాటలఁజెప్పి యూరడింపుము. ఆ కైలాసమునుండి వెడలి వచ్చి నా ప్రియురాలి క్షేమమును నాకుఁ దెల్పి సందేహాస్పద మగు నా జీవితమును గాపాడుము.

ఇత్థం స్వకుశలం సందిశ్య ఇదానీం తత్కుశలసందేశానయనం యాచతే ఆశ్వాస్యేతి.—ప్రథమవిరహేణ ఉదగ్రశోకాం తీవ్రదుఃఖాం, తే సఖీం, ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా, ఆశ్వాస్య ఉపజీవ్య, త్రినయనస్య వృషేణ (వృష భేణ) ఉత్ఖాతాః అవదారితాః కూటాః శిఖరాణి యస్య తస్మాత్ *'కూటోఽ స్త్రీ శిఖరం శృఙ్గం' ఇత్యమరః, శైలాత్ కైలాసాత్, అను, నివృత్తః సన్, ప్రత్యావృత్తః సన్, సాభిజ్ఞానం సలక్షణం యథా తథా, ప్రహితం ప్రేషితం, కుశలం యేషు తైః, తస్యాః త్వత్సఖ్యాః, వచోభిః-మమాపి, ప్రాతఃకున్దప్రసవ మివ, శిథిలం దుర్బలం, జీవితం, ధారయేథాః, స్థాపయ*ప్రార్థనాయాం లిఙ్.

కచ్చిత్సౌమ్య వ్యవసితమిదం బన్ధుకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి,
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః
ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రియైవ. 54

అవ. ఇప్పుడు మేఘుఁడు తన ప్రార్థన నంగీకరించినాఁ డని ప్రశ్న చేసి యేర్పఱచుచున్నాఁడు.—

టీ. సౌమ్య=సజ్జనుఁడా! త్వయా=నీచే, ఇదం=ఈ, మే=నాయొక్క, బన్ధు కృత్యం=బంధు కార్యము, వ్యవసితం కచ్చిత్=(చేసెద నని) నిశ్చయింపఁ బడెనా? ప్రత్యాదేశాత్=బదులు చెప్పుటవలన, భవతః = నీకు, ధీరతాం = గాంభీర్యమును, న కల్పయామి ఖలు=కల్పించను గదా? యాచితః=యాచించ బడ్డవాఁడవై, నిశ్శబ్దో ఽపి=ధ్వనించనివాఁడవైనను (ఇచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞ చేయని వాఁడవైనను), చాతకేభ్యః=చాతకములకొఱకు, జలం=ఉదకమును, ప్రదిశసి= ఇచ్చుచున్నావు. సతాం=సత్పురుషులకు, ప్రణయిషు=మిత్రులయెడ, ఈప్సితార్థక్రియైవ=ఇష్టమైనకార్యము చేయుటయే, ప్రత్యుక్తం హి = ప్రత్యుత్తరము గదా.

తా. సఖుఁడా! నీవు నాకు మిత్రుండవు కదా? అట్టి నా కార్యమును జేయఁ దలఁచుకొన్నావా? నీవు గంభీరుఁడవు గనుక బదులు చెప్పకయే చాతకముల కుదకము నిచ్చుచున్నావు నా పనిని మాత్రము చక్కఁబెట్టవా? నీవంటి మహాత్ములకు యాచించినవారికోర్కె దీర్చుటే గదా ప్రత్యుత్తరము.

కచ్చిదితి.—హేసౌమ్య సాధో, ఇదం మే, బన్ధుకృత్యం బన్ధుకార్యమ్* దేవదత్తస్య గురుకుల మితివ త్ప్రయోగః, వ్యవసితం కచ్చిత్ కరిష్యామీతి నిశ్చితం కిం * 'కచ్చిత్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః. అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్రవేదనం; న చ తే తూష్ణీంభావా దనఙ్గీకారం శఙ్కేయతస్తే స ఏవోచిత ఇత్యాహ.— ప్రత్యాదేశాత్ కరిష్యామి ఇతి ప్రతివచనాత్ * 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచః' ఇతిశబ్దార్ణవే, భవతః తవ, ధీరతాం గమ్భీరత్వం, న కల్పయామి న సమర్థయే, ఖలు, తర్హి కథమఙ్గీకార జ్ఞానం తత్రాహ—యాచితఃసన్,నిశ్శబ్దో ఽపినిర్గర్జితో ఽపి, అప్రతిజానానో ఽపీత్యన్యత్ర, చాతకేభ్యో జలం, ప్రదిశసి దదాసి; యుక్తం

చైతత్, ప్రణయిషు యాచకేషు విషయే, ఈప్సితార్థ క్రియైవ అపేక్షితార్థ సంపాదనమేవ, ప్రత్యుక్తం ప్రతివచనం, క్రియా కేవల ముత్తరమిత్యర్థః; * 'గర్జతి శరది న వర్షతి వర్షతి వర్షాసు నిఃస్వనో మేఘః, నీచో వదతి న కురుతే న వదతి సుజనః కరోత్యేవ.' ఇతి భావః.

ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనో మే
సౌహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా,
ఇష్టాన్దేశా జ్జలద విచర ప్రావృషా సంభృతశ్రీ
ర్మాభూ దేవం క్షణమపిచ తే విద్యుతా విప్రయోగః. 55

అవ. తన యపరాధమును మన్నించు మనుచు తన కార్య మావశ్యక మని ప్రార్థించి మేఘునిఁ బంపుచున్నాఁడు.—

టీ. జలద=మేఘుఁడా! మయి = నాయందు, సౌహార్దాద్వా=మిత్రత్వ మును బట్టిగాని, విధురఇతివా = అయ్యో ప్రియ నెడబాసినవాఁడే యని గాని, అనుక్రోశబుద్ధ్యావా = (కష్టపడుచున్నాఁడను) దయాబుద్ధిచేఁ గాని ఆత్మనః=నీకు, అనుచిత మపి=తగని దైనను, మే=నాకు, ప్రియం = ఇష్టమైన, ఏతత్ = ఈపనిని, ప్రార్థనాత్ = నా ప్రార్థనను బట్టి, ప్రావృషా = వర్షర్తు చేత, సంభృత శ్రీః = పోషింపఁబడిన శోభ గలవాఁడవై, ఇష్టాన్ = ఇష్టము లైన, దేశాన్ = దేశములందు, విచర=సంచరింపుమా, ఏవం=ఇట్లు (నావలె) క్షణమపి = క్షణకాల మైనను, తే = నీకు, విద్యుతా = మెఱుపుతో, విప్ర యోగః = ఎడఁబాటు, మాభూత్ = కలుగకుండును గాక.

తా. మిత్రమా! మేఘుఁడా! ఈపని నీకుఁ దగనిదైనను నా ప్రార్థనను బట్టి గాని నాయందలి మైత్రినిబట్టిగాని పాపము దిక్కుమాలినవాఁ డనే జాలినిఁబట్టిగాని నాకు ప్రియముగాన చేయుము. నావలె నీవు క్షణమైనను గష్ట పడక వర్షర్తుచే చక్కఁగఁ బోషింపఁ బడుచు ఎప్పటికిని విద్యుత్కళత్రము నెడ బాయకుండుము.

సంప్రతి స్వాపరాధసమాధానపూర్వకం స్వకార్యస్యావశ్యకరణం ప్రార్థయమానో మేఘం విసృజతి ఏతదితి.— హేజలద, సౌహార్దాత్ సుహృద్భావాత్, * 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః, విధురః, వియుక్తః, ఇతి హేతోః * 'విధురం తు ప్రవిశ్లేషే' ఇత్యమరః, మయి విషయే, అనుక్రోశబుద్ధ్యా కరుణాబుద్ధ్యా వా, అత్మనః తవ, అనుచితం అననురూపమపి, మే మమ, ఏతత్, ప్రియం సందేశహరణం, ప్రార్థనాత్ కృత్వా, ప్రావృషా వర్షాభిః * 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షాః' ఇత్యమరః. సంభృతశ్రీః ఉపచితశోభః సన్, ఇష్టాన్ స్వాభిలషితాన్, దేశాన్ విచర, యథేష్టదేశేషు విహరేత్యర్థః * 'దేశకాలాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణాం' ఇతి వచనాత్కర్మత్వం, ఏవం, మద్వత్, క్షణమపి స్వల్పకాలమపి, తే తవ, విద్యుతా, కళత్రేణేతి శేషః, విప్రయోగః విరహః, మాభూత్ మాస్తు * 'మాఙి లుఙ్' ఇత్యాశిషి లుఙ్, * 'అన్తే కావ్యస్య నిత్యత్వాత్ కుర్యాదాశిషముత్తమాం, సర్వత్ర వ్యాప్తయే విద్వాన్నాయకేచ్ఛానురూపిణీం' ఇతి సారస్వతాలంకారే దర్శనాత్కావ్యాన్తే నాయకేచ్ఛానురూపోఽయమాశీర్వాదః ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయమ్.

తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచాచచక్షే
ప్రాణాంస్తస్యా జనహితరవో రక్షితుం యక్షవధ్వాః,
ప్రాప్యోదన్తం ప్రముదితమనాః సాపి తస్థౌ స్వభర్తుః
కేషాం న స్యాదభిమతఫలా ప్రార్థనా హ్యుత్తమానామ్ 56

టీ. జలధర వరః = శ్రేష్ఠుఁడగు మేఘుఁడు, తస్యాః యక్షవధ్వాః = ఆ యక్షస్త్రీయొక్క, ప్రాణాన్ = ప్రాణములను, రక్షితుం = రక్షించుటకు, జనహిత రవః = జనుల కిష్టమైన ధ్వని గలవాఁడై, తత్సందేశం = ఆసమాచారమును, దివ్యవాచా = దేవతావాక్యముచే, ఆచచక్షే = చెప్పెను. సాపి = ఆ యక్షస్త్రీయును, స్వభర్తుః = తన నాథునియొక్క, ఉదన్తం = వృత్తాంత

మునః, ప్రాప్య= తెలిసికొని, ప్రముదితమనాః = సంతోషించిన మనస్సుగలదై, తస్థౌ=ఉండెను, ఉత్తమేషు = మంచివారి యెడ, కేషాం = ఎవరియొక్క, ప్రార్థనా= వేడికోలు, అభిమత ఫలా = ఇష్టమైన ఫలముగలదిగా, న స్యాత్ = కాకుండును.

తా. మేఘుఁడు దేవవాక్కుచే యక్షస్త్రీకి ప్రియుని క్షేమముఁ జెప్పెను. ఆ స్త్రీ కడుసంతసించెను. ఉత్తములను బ్రార్థించిన ప్రార్థన యెన్నటికిని వ్యర్థము కాదు.

తడితి.—జలధరవరః (పుష్కలావర్తకానాం వంశే జాతత్వాత్) జలధరాణాం వరః (శ్రేష్ఠః) మేఘః, తస్యాః యక్షవధ్వాః, ప్రాణాన్, అసూన్, రక్షితుం, జనాయ, హితః ఇష్టః, శ్రోత్రయోర్మధురఇతి యావత్, రవః ధ్వనిః యస్య తథాభూతః సన్, తస్య యక్షస్య, సందేశంవాచికం పూర్వోక్తం *'సందేశవాగ్వాచికం స్యాత్' ఇత్యమరః. దివ్యవాచాదివిభవాః దివ్యాః దేవాః తేషాం వాక్ తయా, ఆచచక్షే ఉక్తవాన్ *చక్షిఙో లిట్, 'కామరూపం మఘోనః' ఇతి పూర్వం యక్షేణైవోక్తత్వాత్ తదానీం మేఘః దేవాకారీ భూత్వా తాదృగ్వాచా యక్షసందేశం యక్షవధ్వా ఉవాచేత్యర్థః. సా యక్షవధూ రపి స్వభర్తుః ఉదన్తం కుశలస్యాగమనస్య చ వార్తాం, ప్రాప్య శ్రుత్వేత్యర్థః, ప్రముదితమనా, సంహృష్టచిత్తా సతీ, తస్థౌ అతిష్ఠత్; తథాహి, ఉత్తమేషు కేషాం ప్రార్థనా అభిమతఫలా న స్యాత్, ఉత్తమేషు పురుషేషు సర్వేషాం ప్రార్థనాఅభిమతఫలా స్యాదేవేత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపోఽర్థాన్తరన్యాసః.

శ్రుత్వా వార్తాం జలదకథితాం తాం ధనేశోఽపి సద్యః
శాపస్యాన్తం సదయహృదయః సన్నిధాయాస్తకోపః,
సంయోజ్యైతౌ విగళితశుచౌ దమ్పతీ హృష్టచిత్తౌ
భోగానిష్టానభిమతసుఖాన్ ప్రాపయామాస భూయః 57

టీ. ధనేశోఽపి=కుబేరుఁడును, జలద కథితాం = మేఘునిచేఁ జెప్పఁబడిన, తాం వార్తాం = అట్టి దీనమైన వార్తను, శ్రుత్వా = విని, సద్యః = అప్పుడే, (వినఁగానే) సదయహృదయః = దయతోఁ గూడిన మనస్సుగలవాఁడై, అస్తకోపః=కోపము తీరినవాఁడై, శాపస్య=శాపముయొక్క, అన్తం= ముగింపును, సన్నిధాయ=దగ్గరగాఁ జేసి, విగళిత శుచౌ=శోకముదీరిన వారును, హృష్ట చిత్తౌ = సంతోషించిన మనస్సుగలవారు నగు, ఏతౌ దమ్పతీ = ఈ దంపతులను, సంయోజ్య = కలిపి, అభిమతసుఖాన్=తలఁచబడిన సుఖములు గల, ఇష్టాన్ = కోరఁబడిన, భోగాన్ = భోగములను, పునః = మరల, ప్రాపయామాస = పొందించెను.

తా. మేఘుఁడు పోయి చెప్పిన యక్షుని దీనాలాపములను గుబేరుఁడు దయచే విని యక్షునిమీఁది కోపముఁ జల్లార్చుకొని శాప మానాఁటితోనె తీర్చి వారు కోరిన సర్వసౌఖ్యములను అనుభవించునట్లు చేసెను. ఆ దంపతులు కష్టములు తీర యపరిమితానందముతో మరల సర్వభోగముల ననుభవించుచుండిరి.

ఇది మేఘసందేశమున ద్వితీయ సర్గము

సమాప్తము.

శ్రుత్వేతి.—ధనేశః కుబేరోఽపి, జలదకథితాం, జల ముదకం సంతాప సంతప్తాయ దదాతీతి జలదః, అనేనాస్య పరోపకారిత్వం స్పష్టీకృతం, జలదేన, కథితాం ఉక్తాం, తాం తాదృశీం, సదైన్యా మితి యావత్, వార్తాం యక్షస్య వార్తాం శ్రుత్వా, సద్యః యక్ష వార్తాశ్రవణకాలఏవ. సదయహృదయః దయాహితచిత్తః, అతఏవ, అస్తకోపః క్షుణ్ణయక్షవిషయకరోషః సన్, శాపస్య

అన్తం అవసానం, సన్నిధాయ సన్నిహితం కృత్వా కతిచిద్దినాన్యవశిష్టాన్యప్యవిగణయ్యేత్యర్థః. విగళితశుచౌ నివృత్తవ్యసనౌ, 'అత ఏవ' హృష్టచిత్తౌ సంతుష్టమానసౌ, ఏతౌ పూర్వోక్తౌ, దమ్పతీ, జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ* జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావశ్చ నిపాత్యతే, సంయోజ్య, అభిమతసుఖాన్ అభిమతం సుఖం యేషు తాన్, అత ఏవ, ఇష్టాన్ ఇచ్ఛావిషయీభూతాన్. భోగాన్, భూయః పునరపి పూర్వవత్, ప్రాపయామాస గమయామాస.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ
మహామహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో
మహాకవి శ్రీకాళిదాసవిరచితే మేఘసందేశే మహాకావ్యే
ఉత్తరమేఘః సమాప్తః.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1949

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
రఘువంశము, 10 సర్గలు, సవ్యాఖ్యానము	...	2	0
రఘువంశము, ప్రథమసర్గటీకాతాత్పర్యము పాతప్రతి	...	1	8
రూపావతి	...	0	2
విలాపతరంగిణీ	...	0	3
వసంతతిలకభాణము, చక్కనికూర్పు	...	0	6
విక్రమార్కచరిత్రము, సటీక	...	1	8
సీతాపరిణయశ్లోకవ్యాఖ్య	...	0	4
శివకంఠమాలిక, సటీక	...	0	4
హంససందేశము, సవ్యాఖ్యానము	...	0	6
హితోపదేశము	...	1	8

వైదికగ్రంథములు.

అమావాస్యాతర్పణము	...	0	2
ఆపస్తంబగృహ్యసూత్రములు	...	0	3
ఆంధ్రద్రావిడసంధ్యావందనము	...	0	3
ఋగ్వేదదేవతార్చన, బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0	3
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము	...	2	8
ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము, చిన్నసైజు	...	0	6
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సటీక	...	0	3
తిథిమంత్రములు, (ఆరాధ్యులవి)	...	0	3
దేవతార్చన, చిన్నసైజు	...	0	2
పంచసూక్తములు, సస్వరము	...	0	3
పంచోపనిషత్తులు, తైత్తిరీయము, సస్వరము	...	0	12
పంచోపనిషత్తులు, బ్రహ్మమేధసహితము	...	0	6

పితృతర్పణము, చిన్నసైజు		0	2
బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0	3
మహాన్యాసము, సస్వరము, చిన్నసై	...	0	12
మంత్రప్రశ్నములు, సస్వరము	...	0	6
మంత్రపుష్పము, సటీక	...	0	2
తైత్తిరీయ ఆరణ్యకోపనిషత్తులు, పితృమేధము, మంత్రపన్నములు సహా, సస్వరము	...	3	0
యజ్ఞోపవీతధారణవిధి	...	0	2
యజుర్వేదసంధ్యావందనభాష్యము	...	0	12
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, సస్వరము	...	0	3
,, పురుషసూక్త శ్రీసూక్తములు, ఆంధ్రటీకాసహితము		0	6
,, ఆబ్దికమంత్రములు	...	0	12
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము	...	5	0
శ్రీవైష్ణవాహ్నికము	...	0	8
శ్రీవైష్ణవశ్రాద్ధప్రయోగము	...	0	8
రుద్రము, సస్వరము	...	0	3
రుద్రాధ్యాయము, భాష్య ఆంధ్రటీకాసహితము	...	1	8
సత్యనారాయణవ్రతకల్పము, తాత్పర్యసహితము	...	0	8
సూర్యనమస్కారము, చిన్నసైజు	...	0	2
వ్రతరత్నాకరము, ప్రథమభాగము	...	0	12
ద్వితీయభాగము	...	1	12
వ్రతచూడామణి, సంస్కృతము	...	2	8

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి.